

बीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या

8632

काल नं०

24 SAS

खण्ड

**STUDIES IN SOME ASPECTS OF
HINDU SAMSKARAS IN ANCIENT INDIA
IN THE LIGHT OF
SAMSKĀRATATTVA OF RAGHUNANDANA**

BY

DR HERAMBA CHATTERJEE SASTRI

MA T p e PRS D Ph Cz D Sc Budapest

• **FELLOW ROYAL ASIATIC SOCIETY LONDON**

SANSKRIT PUSTAK BHANDAR

38 BIDHAN SARANI CALCUTTA-6

Published by
S. P. Bhattacharya
Sanskrit Postak Bhandar
38, Budhan Serani,
Calcutta-6

© 1967 By the Publisher

Rs 16'00

Printed by J. C. Sarkhel at the Calcutta Oriental Press (Pr.) Ltd
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta-9.

PREFACE

While I was studying the *Saṃskṛatattva* of Raghunandana, I felt the necessity of editing the same text because of the importance it carries, specially with reference to the contribution of Raghunandana in the field of *Saṃskāra*. In Bengal Raghunandana is regarded as a great reformer and the study of the text is expected to bring to light his own views and the changes introduced by him in the society. As such a study necessitates a thorough knowledge of the *Śāstric* background, on which modifications are intended, I have in the first part, discussed various problems relating to the *Saṃskāras* in their origin and decay. In the second part an attempt has been made to the analytical study of the *Saṃskṛatattva*. In the third part I propose to make a study of the *Saṃskāras* as they are practised among the tribal population of different parts of India. It will be published separately.

I must acknowledge here with respect the help that I have derived from the pioneer works of Dr. R. B. Pandey and Mm. Dr. P. V. Kane, specially for the first part of the dissertation.

As the book was printed in India while I was away from the country, it is unavoidable that several misprints will creep in the text. In fact I had to give up the idea of editing the text because of my absence from my country and it is presented now only in the form of a reprint. I humbly admit the deficiencies.

It is my pleasant duty to express my gratefulness to Dr. Gauri Nath Śāstrī, M. A., P. R. S., D. Litt., Principal, Sanskrit College, Calcutta, for the inspiration and encouragement I derived from him in my academic pursuits. I pay my respects to my teacher Dr. Kṛiṣṇa Gopal Goswami Śāstrī, M. A., P. R. S., D. Phil., Ashutosh Professor of Sanskrit, Calcutta University for constant help and guidance received from him.

Śrī Shyamapada Bhattacharya of *Saṃskṛta Pustaka Bhāṇḍār* deserves special thanks for the task of taking up the publishing of the book even under adverse circumstances.

Oxford.

Heramba Chatterjee

15th August, 1967.

FOREWORD

It appears indeed as a bold attempt on my part to write a treatise on the Saṁskāras of the Hindus, as because there are two books of outstanding calibre on the subject, one by Mm. Dr. P. V. Kane, and another by Dr. R. B. Pandey, M.A., D.Litt. The book that I present herewith is no other than an introduction to the Saṁskāratattva of Raghunandana. For reasons unavoidable the publication of the Saṁskāratattva has been delayed and therefore I feel like publishing the introductory part in the form of a book just to enlighten the readers mainly on the contribution of Raghunandana in the field of Saṁskāra.

The dissertation is distributed over two parts of which the first part consists of five chapters. The second part deals with a detailed analysis of the Saṁskāratattva of Raghunandana.

I must admit frankly that in the design of the first part, I have derived much help from the book of Dr. Pandey, namely, 'Hindu saṁskāras', for which I gratefully acknowledge my debt. In my own way I have supplemented his points with more details. History of Dharmaśāstra (vol. ii, pt. I) by Mm. Dr. P. V. Kane has also been of immense benefit in preparation of my book. I express my debt to him also.

Sri Shyamapada Bhattacharya, Proprietor, Sanskrit Pustak Bhandar deserves my thanks for taking upon himself the task of publishing the book. For reasons beyond my control several misprints have crept into the book, for which I crave the indulgence of sympathetic readers.

Sanskrit College
Calcutta,

1st October 1965.

Heramba Chatterjee

CONTENTS

	Part I	Page
Chapter I—Saṁskāra—its Characteristics and Origin		1-15
Chapter II—Saṁskāras and their purposes	...	16-28
Chapter III—Constituents of Saṁskāras	...	29-39
Chapter IV—Varieties of Saṁskāras	...	40-52
Chapter V—Saṁskāras—their present-day position and expiation for non-observance	...	53-64
	Part II	
Raghunandana and his Saṁskāratattva	...	65-

CHAPTER I.

SAMSKĀRA—ITS CHARACTERISTICS AND ORIGIN

'For thinking minds to blossom, for arts and science to flourish, the first condition necessary is a settled society providing security and leisure. A rich culture is impossible with a community of nomads where people struggle for life and die of privation. Fate called India to a spot where nature was free with her gifts and every prospect was pleasing. The Himalayas, with their immense range and elevation on one side and sea on the others, helped to keep India free from invasion for a long time. Bounteous nature yielded abundant food and man was relieved of the toil and struggle for existence. The Indians never felt that the world was a field of battle where man struggled for power wealth and domination. When we do not need to waste our energies on problems of life on earth exploiting nature and controlling the forces of the world, we begin to think of the higher life, how to live more perfectly in the spirit. Perhaps an enervating climate inclined the Indian to rest and retirement. The huge forests with their wide leafy avenues afforded great opportunities for the devout soul to wander peacefully through them, dream strange dreams and burst forth into joyous songs. World-weary men go out on pilgrimages to these scenes of nature, acquire inward peace, listening to the rush of winds and torrents, the music of birds and leaves, and return whole of heart and fresh in spirit. It was in the Āśramas and Tapovanas or forest hermitages that the thinking men of India meditated on the deeper problems of existence. The security of life, the wealth of natural resources, the freedom from worry, the detachment from the cares of existence and the absence of a tyrannous practical intertst, stimulated the higher life of India, with the result that we find from the beginnings of histry an impatience of spirit, a love of wisdom and a passion for the saner pursuits of the mind.

Helped by natural conditions and provided with the intellectual scope to think at the implication of things, the Indians escaped the doom which Plato pronounced to be the worst of all, viz., the hatred of reason. In many countries of the world, reflection on the nature of existence is a luxury of life. The serious moments are given to action, while the pursuit of philosophy comes up as a parenthesis. In ancient India philosophising was not an auxiliary to any other science or art, but always held a prominent position of independence.¹ This tendency of thinking is responsible undoubtedly for ascription of seriousness, gravity and intricacies to any prescription of the śāstrakāras. It is for this reason that we trace purpose and meaning in all acts of the seers of ancient India. But unfortunately we are so outdistanced by time from our ancestors that most of the meanings and purposes for these śāstric prescriptions have faded away. We therefore are to work on conjectures and surmises. The social circumstances under which the laws were formulated have completely changed. As such our conclusions are bound to be limited by conditions. This is applicable in almost all cases of laws of ancient India and it is more so in cases of Sanskāras.

In the present dissertation we propose at first to trace the factors connected with the origin of Sanskāras. The term Sanskāra as we shall see, has the element of purification in it. Purification presupposes sin or impurity. We therefore, first of all confine ourselves to the study of the *conception of sin*.

In the R̥gveda the conceptions of righteousness found clear expression. It appears therefore that in the Saṁhitās the most elevated expression of the sense of sin and the desire to be set free from it is available. Varuṇa is such a god to whom the sinner addresses and he is the God who is omniscient and who of himself or by his spies knows the thoughts of men. In VII. LXXXVI¹ prayer has been offered to Varuna for his

1 Kimāga āsa varuna jyeṣṭham yat stotūram jghāmsasi sakhāyam/
Pratanme voco dālabha svadhāvova tvānenā namasa tur iyām //

Rv. VII. 864.

appeasement so that the sin committed by the sinner may be excused. The God is invoked to set free the sinner from his bonds. It is probable that the sense of sin must be considered to have been brought home to him by disease, as is admitted freely in the later hymns, VII. LXXXIX. The hymns have their ethical value. They confess sin, even if they seek to explain it, they assume the justice of the divine anger which they seek to remove by supplication, probably accompanied by offering, though the hymns do not expressly say so.

Moreover we find in the Ṛgveda and predominantly in the Atharvaveda, the more primitive conception of sin as a pollution which can be removed by physical means. It is not difficult to trace remains of this earlier view in the hymns to Varuṇa. From VII. LXXXIX it is plain that the sinner was afflicted by dropsy and the watery nature of the disease can hardly have failed to suggest connexion with Varuṇa who is even in the Ṛgveda closely connected with the waters. Nor is it unlikely that Varuṇa's power to loosen the bonds of sin is derived ultimately from the cleansing power of the waters. In 1. XXXII.22¹ waters have been described as goddesses, who have been requested to carry away sin. Similarly Agni has been invoked to loosen the bonds of the sinners (V. II. 7). Conception of sin as a kind of disease is implicit in the view of inherited sin or sin which comes from contagion: sin can be obtained not merely from the father, but from the mother and other close kindred.² In other cases the kinship of sin to pollution is more evident, the black bird, the harbinger of Nivṛti, the goddess of misfortune, by its excrement creates guilt on the person affected, the wailing of the women in the

1 Idamāpaḥ pravahata yatkiṃ ca duritam mayi/
Yadvāhamābhidudroha yadvā śepa utāntam//

Rg. 1. XXXII. 22.

2 Yadenaso mātṛkṛtāccheṣe pitṛkṛtācca yat. A. Veda, V. XXX. 4;
A. V. VI C XVI 3. Yanme mātā yanme pitā bhrātaro
yacca me svā yadenaśca kṛmā vayam. T. III. 8

house of the dead creates a pollution of the kin, the lowering of the victim at the sacrifice lays on the sacrificer the burden of a sin which he must expiate.¹ Prof. Keith observes :

'Sin, therefore, it is legitimate to suppose, was to the Vedic Indian primarily the actual pollution of disease present in his body and only by a gradual process of moral development was the disease interpreted as the punishment inflicted for an act or thought or word displeasing to the gods who exacted obedience to moral laws'.²

In the *Maitrāyaṇī Saṁhitā* (IV. 1. 9) sin-transfer has been referred to. In the *Sāṅkhyāyana Śrautasūtra* (XVI.XVIII)³ we get acquainted with facts as to how at the end of the *Aśvamedha* sacrifice, the sins of the sacrificer are removed by an offering made on the head of a bald repulsive-looking man who stands in the water of the concluding bath. This man at the end of the whole rite is driven away into the forest bearing with him the sins of the village out-castes. The *Kātyāyana Śrautasūtra* (XX VIII. 17f)⁴ attributes to the water of the bath, after the sacrificer has bathed in it, the power to drive away sin from those who have offended, although they themselves have taken no part in the sacrifice. The *Varuṇapraghāsa* sacrifice points

1 A. V. VII. LXIV. ; Tai. saṁp. III. 1. 4. 3.

In the *Rgveda* II. XXVIII. 9, there was even the idea of transference of sin to a guiltless man.

2 Article on Sin in *Encyclopaedia of Ethics and Religion*. Vol. XI.

3 *Atha śabdāśvamedhāvabhṛta eva Athainamavakṛitamudake pragrāhya samāptāyāmavabhṛteṣtau prāgabhyukṣaṇāt yadāśyāvakṛitasavagāḍhasyodakaṁ mukhamāsyandeta mukhaṁ praviśet athāsmā adhvaryurmastake svalohitaṁ juhoti bhrūpahatyāyai svāhā ityanena mantrena.*

Athānantaram tarp puruṣam nihṣedhyanti nirgamayanti Niḥ śabdāddūtaṁ nayanītyarthaḥ.

Tasmīnnavasare snātā nirgatapāpmane apagrāmā mahāpātākināḥ ye grāmadbandhubhiḥ parityaktāste pūtā bhavanti.

4 *Utkrānte yajamāne pāpakṛiobhyavayantyacaritvā vratāni.*

to some aspects of sin in the Vedic age.¹ In the Yayurveda we find a list which exhibits a scale of offenders ascending in heinousness. 'The tendency to invent remedies for every form of sin was developed by the priest who found profit in these performances and already in the Vedic period in such works as the Sāmavidhāna Brāhmaṇa appears a literature of *prāyaścitta* rites intended to avert the evil consequences of error, moral, social and ritual, by processes, which in the main are those of magic, eked out with prayers and confessions of fault'.

In the later age of the Samhitās and the epics we find traces of the old belief in the sin transfer. The evil king must bear responsibility for the sins of the subject.² The dissatisfied guest transfers his evil *karma* to his unhospitable host.³ Even it has been asserted that a deed may not bear fruit at once, it may defer its effect until it bears fruit in a son, grandson or other descendant⁴ and a modification of the idea ascribes to the child a character derived from father or mother or both.⁵ A wife too absorbs karma from her husband and does not stand necessarily on her own merits—a doctrine asserted in the Rāmāyaṇa⁶ and implied in the Manusmṛiti⁷. In strict accord with the view of sin is the multitude of means by which it can be atoned for. All the king's sin for conquest of earth may be wiped out by sacrifice if accompanied by large gifts to the priests such as cows and villages and presents to a sacred bull expiate a king's breach of his oath⁸. Confession

1 A. Hillebrandt, *Rituallitteratur* (G. I. A. P. III. 2). Strassburg 1897 p. 114. f.

2 Adharmādapi saḍbhāgo bhavatyasya hyarakṣataḥ, M. S. VIII. 304. Arakṣitārati rājānam valisaḍbhāgahāriṇam / Tamāhuḥ sarvalokasya samagralahāṛakam // M. S. VIII. 308.

3 Sarvati sukratādatte brāhmaṇonarcito vasaṁ, M. S. III. 100.

4 Mahābhārata, XII. CXXXIX. 22.

5 Mahābhārata, XIII. XLVIII. 42.

6 II. XXVII. 4.

7 V. 166., IX. 29.

8 1b III. XXXIII. 78f; XXXV. 34; ii. 57

and penance avail to remove sins, even intentional crimes, but the same effect is accomplished even more simply by gifts to the priest and resort to places of pilgrimage.¹ In the Ṛg-Veda VII. 86. 6. a sage pleads with Varuṇa that sin is not due to a man's own power but it is rather due to fate, to surā (intoxicants), to anger, dice and heedlessness and even dream state leads one to commit what is not right.² The Kauṣītaki brāhmanopaniṣad (III.9) asserts that God makes man perform good or bad deeds.³ Gautama observes that a man in this world is polluted by vile actions.⁴ Similar idea is noticed in the directions of Yājñavalkya.⁵ The Ṛgveda makes mention of seven limits, the transgression of which makes a man sinful.⁶ The Āpastamba Dharmasūtra divides the sins into two categories, *patanīya* (those that cause loss of caste) and *āśucikāra* (those that cause impurity, though no loss of caste is caused).⁷

In the sūtras we find mention of different means of reducing the consequences of sin. They are many, and of them the following may be specifically mentioned: Confession,⁸ Repen-

1 Manu XI. 146. 228. 240f.

2 Na svo dakṣo Varuṇa dhṛatiḥ sā surā manyurvibhīdakṣo acitiḥ/
Asti jyāyān kapīyasa upāre svapānāca nedanrtasya prayotā//
VII. 86. 6.

3 Eṣa hyeva sādhu karma kārayati taṁ yamebhyo lokebhyo un-
nīṣate. Esa u evāsādhu karma kārayati taṁ yamadho
nīṣate.

4 Atha khalvayaṁ puruṣo yūṣyena karmaṇā lipyate yathaitada-
yūjyavūjanamabhakṣyabhakṣanamavadyavadanarṁ śiṣṭasyākriyā
pratīddhasevanamiti. G. D. S. III. 1. 2.

5 Vihitasyānanuṣṭhānānninditasya ca sevānāt/
Anagnihotrūccendriyānāṁ naraḥ patanamrcchati// Yāj III 219.
Vide also Śāntiparva 34, 2; Manu XI. 44.

6 Sapta maryādāḥ kavayastataksustāsāmekamidbhyarṁ hurogāt
X. 5. 6.

7 Āp. Dh. Sū. 17. 21. 7-11 and 1. 7. 21. 19.

8 Āp. Śh. Sū. 1. 9. 24. 15; 1. 10. 28. 19, 1. 10. 29. 1.

tance¹, Prāṇāyāma², Tapas³, Homa⁴, Japa⁵, Dāna⁶, Upavāsa⁷ and Pilgrimage⁸.

The question of *Śuddhi* (purification) is closely connected with the problem of sin. It has been defined in the *Śuddhi-kaumudī* as the state of being fit for performing rites sanctioned by the Vedas—'Vedabodhitakarmārhatā'. In the *Smṛti* texts the word *Śuddhi* is applied in relation to purification after *Āśuca*. *Āśuca* follows on birth and death—'Janane maraṇe nityamāśucyamanudhāvati'.¹⁰ To *Mitākṣarā* it is an emergent attribute which is got rid of by lapse of time or a bath and the like and is the cause of the positive direction to offer *piṇḍa*, water etc. and of the cessation of Vedic study and other actions—*Āśucaśabedena ca kālasnānādyapanodyaḥ piṇḍodakadānā-dividheh adhyayanādiparyudāsasya ca nimittabhūtaḥ puruṣagataḥ kaścanātisayḥ kathyate na punaḥ karmānadhikāraṁ mātram* (on *Yāj. III. 1*). *Haradatta* also harps on the same tune: 'Kiṁ punaridamaśaucalakṣaṇam; karmaṇyanadhikāro bhōjyānnatā-sprīyatā dānādiṣvanadhikāritā' (on *Gautama 14. 1*). *Śuddhi* has been defined by *Bhaṭṭācārya* as 'removal of sin' (*pāpakṣaya*) and condition of being fit for performance of religious acts (*dharmayogyatvam*)¹¹. *Rudradhara* in his *Śuddhiviveka* specifically makes it special attribute bringing about a capacity or privilege for the performance of all dharmas¹². This has been

1 *Manu XI. 229-30.*

2 *Manu XI. 248, Bauddhāyana Dh. sūtra 1. 31; Vāś. 26. 4.*

3 *Rv. X. 154. 2, Chān. up. V. 10.1-2, Muṇḍaka Up. 1. 2. 10.11*

4 *Tat. Āraṇyaka II. 7-8; Bau. Dh. Sū. III. 7. 1*

5 *Manu XI. 46; II. 85-87.*

6 *Gau. Dh. Sū. XIX. 16;*

Yat kiñcit kurute pāpaṁ puruṣo vṛttikarātataḥ/

Apī gocarmamātreṇa bhūmidānena śudhyati// Vāśiṣṭha 29. 16.

7 *Manu, XI. 203.*

8 *Viṣṇu. Sh. Sūtra. 35. 6, Parāśara XII. 58. ff*

9 *P. 1*

10 *Devala, quoted by Hāratalā, P. 2*

11 *Smṛticandrikā (Āśaucakāṇḍa). P. 2*

12 *Śuddhistāvaḍakḥiladharmādhikārapādako dharmaviśeṣaḥ. (D. C. Ms. No. 309 of 1887, folio I.)*

classed under two categories, one arising out of birth and one falling on death¹.

From the conceptions of sin and purification, along with some spiritual ideas associated with it, has developed gradually the idea of the Samskāras. Performance of the Samskāras has been directed as fit to bring about brāhmaṇya (status of a Brāhmaṇa), just as the work of painting gradually unfolds itself on account of several colours with which it is drawn². Śavara defines the term as referring to acts which being effected makes a certain thing or person fit for a specific purpose³. In the Tantravārtika also observance of Samskāras has been described as offering fitness⁴. Śaṅkara on the Vedāntasūtra (1.1.4) has classified the Samskāras under two heads: those which remove the taints and those that generate fresh qualities⁵. This fits in well with our supposition that the Hindus are believed to be charged with impurity (Āśauca) of two kinds, on the birth and death of the near relatives. That this idea of impurity was as old as the Vedic texts is backed by the direction of the Aitareya Brāhmaṇa, where it is said that if an 'Āhitagni partook of food from the house of him who was affected by 'Sūtaka', then the *prāyaścitta* was to offer a Purodāśa cooked on eight potsheds to Agni Tantumāt⁶. 'Tantu means also 'son or progeny'; so it

1 Sūtakaṁ tu pravakṣyāmi janmamṛtyunimittakam. Dakṣa, VI. 1.

2 Citrakarma yathāñcekaiḥ aṅgaṭṭrunmīlyate sanaiḥ/

Brāhmaṇyamapi tadvat syāt samskārairvidhipūrvakaiḥ//

Parāśara. Sm. VIII. 19

3 Samskāro nāma sa bhavati yasmin jāte padārtho bhavati yogyaḥ kaṣṭhacādarthasya—Śavara on Jaṇmini, III. 1. 3. (P. 660)

4 Yogyatāmādadadhānaḥ kriyāḥ samskāra ityucyante — Tantravārtika, P. 1078.

5 Samskāro nāma guṇādhūnena vā syāt doṣāpanāyanaena vā,

6 Tadāhurya āhitāgniryaḍi sūtakānnaḥ prāśniyāt kā tatra prāyaścittīrti. Sognaye tantumateṣṭākāpālaḥ purodāśam nirvape-
tasya yājñānuvākye tantuḥ tanvanrajaso bhānumīnvasyak-
ṣānaho mahyatanota somyā iti. Āhutiḥ vāhavanīye jubuyāda-
dagnaye tantumate svāheti. Aī, Brā. 32. 8.

may be argued that it is an indication that *Sūta* is used in the Aitareya Brāhmaṇa in the sense of impurity on birth.¹ As to why such idea of Āśauca is accepted on birth and death, Hārīta observes that in the case of death, frustration, and in case of birth gratification or jubilation, comes in to the near and dear ones and this may stand as an obstacle to the proper mental make up in respect of observance of daily duties which demand mental concentration¹. What then Śaṅkara means to say is this that Saṁskāras have the potentiality of removing supposed taints incurred or inherited and generating such qualities which lead to self-development and perfection. The Tantravārtika also has supporting text in favour of Śaṅkara². In the text of Mitrāmśra the exact nature of Saṁskāra has been further classified. According to him Saṁskāra is a peculiar excellence due to the performance of rites ordained (by the śāstra) which resides either in the soul or the body and it also has been stated that it is of two kinds, one kind making a person eligible for performing other actions (e.g. Upanayana renders a person eligible for Vedic study) while another kind removes the evil taint that may have been generated (e.g. Jātakarma removes the taint due to seed and uterus)³ Rudraskandha on Khādira gr̥hyasūtra opines like-

- 1 Asya ca kulavyapīṭve kāraṇamāha Hārītaḥ. Pretābbhihūtatvā-
cchāvamāśaucaḥ jīve vṛddhiyogena kulasya bhavati iti ;
jāyamūnamriyamāṇayoḥ sambandhmāḥ santoṣadāsantoṣadābhyaṃ
vṛddhikṣayaayogādvā kulavyāpyāśaucaḥ bhavatītyarthaḥ—
Suddhicandrikā on Śadaśīti. P. 4.
- 2 Yogatā ca sarvatra dviprakārā, doṣāpanayanena guṇāntaropā-
jananena ca bhavati. Tantravārtika P. 1115 on Jaiminī III. 8.9
- 3 Tatrātmāfarīrānyataraniṣṭho vihitakriyājanyotīśayaviśeṣaḥ
saṁskāraḥ. Sa ca dvividhaḥ. Ekastāvat karmāntarādhikārenu-
kūlaḥ yathopanayanajanyo vedādhyanādyadhikārāpādaḥ
aparastūtpannanadurītamāṭranāśako yathā bijagarbhasamudbha-
vainonivārhaṇo jātakarmādijanyaḥ — Vīramitrodaya Saṁskāra-
prakāśa. P. 132. Paribhāṣā prakāśa P. 132. Chowkhamba Sans-
krit Series.

wise'. Some of the prominent writers on law have categorically declared that taints come in the life of man by birth and these are removable. Unless they are removed body does not become virtually fit for all religious and spiritual activities. Thus Manu declares that in case of *dvijātis*, the taints due to seed and the uterus are wiped off by the *homas* performed during pregnancy and by *Jātakarma*, *Caula* and the tying of the girdle of *muñja* grass. This body is rendered fit for the attainment of Brahma by the study of the Vedas, by the *Vratas*, *Homas*, by the *Vrata* called *Traividya*, by worship (of gods, sages and manes), by generation of sons, by the performance of five daily sacrifices and by solemn Vedic sacrifices². Yājñavalkya also holds identical view.³ Commentators like *Medhātithi* and *Kullūka* in their own way have sought to clarify those points. According to the former⁴ the term 'Enas' in the verse of Manu (II. 27) strictly refers to impurity, while *Kullūka* explains that blemishes of seed are those arising out of intercourse in a prohibited manner, and 'gārbhika' blemish is what arises from having to stay in the womb of an impure mother⁵. The *Mitākṣarā* goes a step further to assert that *Samśkāras* possess the power of removing bodily defects transmitted from parents (such as defective limbs, diseases etc.) and are not intended to remove the taint of being born of sinful parents.⁶ The purificatory

1 Ete garbhādānādayaḥ saṁskārāḥ śarīraṁ saṁskuvantaḥ sarvesu adṛṣṭārthesu karmasu योग्यतृतीयैः कुर्यान्तः फलतृतीये योग्यतृतीये च. On Khādira grhyasūtra II 3. 33.

2 Gārbhairhomairjātakarmacaudāmauñjīnibandhanaḥ /
Bajikam gārbhikam caino dvijānāmapamṛjyate /
Svādhyāyena vratairhomaistraividyaṇeṇyayā sutaiḥ /
Mahāyajñarṣeṇa yajñarṣeṇa brāhmiyaḥ kriyate tanuḥ //
Manu, II. 27-28.

3 Evamenah śamam yāti bijagarbhasamudbhavam /
Tūcānimitāḥ kriyāḥ strīnām vivāhastu samantrakah // I. 13

4 Enaḥ pāpamadṛṣṭam dukkhakāraṇam tasya vijagarbhayornimittabhāvādaśucitvamātramhocyate.

5 'Bajikam pratiśiddhamaitrunasaṅkalpādinaḥ ca paitṛkaretodosāt yat pāpam gārbhikaṅca aśucimātragarbhavāśaṅgam'.

6 Bijagarbhasamudbhavaṇi śukraśonitasambaddhaṇi gātravyādhisamkrāntīnīmittaṇi va na tu patitotpannatvādi. Mit. on Yāj. I. 13

nature of the Saṁskāras is clear from the statement of Manu, who says that all the Saṁskāras are performed on a woman also for the purification of the body.¹ The Saṁskāratattva quotes an opinion of Hārīta which offers details regarding the modes of purification of particular rites (Saṁskāras). Thus 'when a person has intercourse according to the procedure of Garbhādhāna he establishes in the wife a foetus that becomes fit for the reception of the Veda, by the rite of Pūṁsavana he makes the garbha become a male, by the ceremony of Sīmantonayana he removes from the foetus the taint derived from the parents and the accumulated taints (which are five) due to seed, blood and womb are removed by Jātakarma, Nāmakaraṇa, Annaprāśana, Cūḍākarana and Samāvartanā'. By observance of these eight Saṁskāras purity arises.² To add sacredness and spirituality to these sacraments, it was held that observances of some of them upgrade men to the status of the sages, while others are sufficient to upgrade them to the level of the gods. Hārīta has got definite views in this respect.³

So Saṁskāras are purificatory acts, making both body and mind pure and thereby helping one in spiritual upliftment. Dr R. B. Pandey makes the position clear in the following lines: 'It means religious purificatory rites and ceremonies for sanctifying the body, mind and intellect of an individual so that he may become a fullfledged member of the community. But the Hindu Saṁskāras also combine a number of preliminary considerations and rites and other accompanying regula-

1 Manu. 11. 66.

2 Tatra Hārītaḥ, Garbhādhānavadupeto brahmagarbhāṁ saṁdadhāti. Pūṁsavanātpūṁsīkaroti phalasthāpanānmātāpitṛjaṁ pāpmānamapohati reṭoraktagarbhopaghātāḥ pañcaguṇo jātakarmaṇā prathamamapohati nāmakaraṇena dvitīyaṁ prāśanena trītyaṁ cūḍākaranaṇa caturthaṁ snāpanena pañcamametairasṭabhiḥ saṁskāraiḥ garbhopaghātāt pūto bhavati—Saṁskāratattva. P. 857.

3 'Garbhādhānādismārto brāhmaṇ. Pākayaññahabīryaññasaumyāś-ceti daivaḥ. Brahmasaṁskārasaṁskṛta rññāṁ samānatāṁ salokatāṁ sāyujyaṁ gacchati. Daivenottarena saṁskṛto devānāṁ samāpatāḥ salokatāṁ sāyujyaṁ gacchati iti.—*Smṛticandrikā*.

I. P. 13. *Saṁskāra prakāśa*, p. 135.

tion and observances all aiming at not only the formal purifications of the body but at sanctifying impressing refining and perfecting the entire individuality of the recipient. The Samskaras with their paraphernalia were regarded as producing a peculiar undefinable kind of merit for the man who underwent them—*Atmaśarīranyataramiṣṭha vihitakriyajan yotīśayaviśeṣaḥ saṁskarah* (Vira Mit Sam Vol I p 132)

Mr Dr P V Kane has identically explained the purpose and utility of Samskaras in the following lines. The exact significance of Samskaras in the development of higher human personality was left rather vague in our authorities and their treatment of the purpose of Samskaras is not very elaborate or exhaustive. The Samskaras had been treated from very ancient times as necessary for unfolding the latent capacities of man for development and as being the outward symbols or signs of the inner change which would fit human beings for corporate life and they also tended to confer a certain status on those who underwent them. If we look at the list of Samskaras we shall find that the purposes of Samskaras were manifold. Some like Upanayana served spiritual and cultural purposes they brought the unredeemed person into the company of the elect they opened the door to Vedic study and thus conferred special privileges and exacted duties. They also have psychological values impressing on the mind of the person that he has assumed a new role and must strive to observe its rules. Other Samskaras like Namakarana Anna prasana Niskramana were more or less of a popular nature. They afforded opportunities for the expression of love and affection and for festivities. Other Samskaras like Garbhadhana Pumsavana Samantonnayana also had mystical and symbolical elements. Vivaha was a sacrament which brought about a union of two personalities into one for the purpose

1 Note here also the words of Medhatithi on Manu II 27
*Samskaraśca sarvaḥ samskārye karyāntaraśeṣabhūte kṛtārthe
 karayamāpārthe va kañcadviśeṣamadadhata brhūnavahantīti*

of continuance of society and for the uplift of the two by selfrestraint, by self-sacrifice and mutual co-operation'.¹

It would at this stage be worthwhile to trace the exact meaning of the word as may be gathered from the derivation. Any attempt to translate the word 'Saṃskāra' correctly into English will be simply inaccurate. It should not mean 'mere outward religious rite, polite observances, empty form, stately usage, formalities and punctitious behaviour', nor should it be used in the sense of rites and rituals alone by which we understand 'form of procedure, actions required or usual in a religious or solemn ceremony or observance or a body of usages characteristic of a church'.²

A better approach to the rendering of 'Saṃskāra' in English is made by the word 'Sacrament' which means 'religious ceremony or act regarded as outward and visible sign of inward and spiritual grace' applied by the Eastern pre-reformation Western and Roman Catholic churches to the seven rites of baptism, confirmation, the eucharist, penance, extreme unction, orders and matrimony. Sacrament also means confirmation of some promise or oath, things of mysterious significance, sacred influence and symbol. Thus it overlaps many other religious spheres which in Sanskrit literature are covered by 'suddhi', purification, *prāyaścitta*, atonement, *Vratas*, vow etc.'

A glance at the Vedic literature, where the term 'Saṃskāra' occurs will show that meaning of purification was associated with the word in that remote age. It is clear that the word is derived from the root 'kr', with prefix 'sam' and the suffix *ghañ*. We find the word used as adjective conveying the sense of 'purified'.³ We get there other words connected with it as *Saṃskṛtatara*, '*Raṇāya Saṃskṛtaḥ*'. In the *Śatapatha*

1 History of Dharmaśāstra Vol. II, Part I, pp. 192-193.

2 Oxford Dictionary, under the word 'Ceremony'.

3 Oxford Dictionary, under the word 'Rite'.

4 R.V. V. 76. 2.

5 R.V. VI. 28. 4.

6 R.V. VIII 33. 9.

7 Sa idam devebhyo haviṣ saṃskuru. S. B. 1. 1. 4. 10

brāhmaṇa the idea of purification is established in a more clear way. In the same text we find the word used as adjective¹. The sense of purification is clear in the Chāndogya Upaniṣad².

In the Sūtras of Jaimini the term has been used several times³ in the sense of purificatory act in a sacrifice. Sometimes, as in III. 8. 3 the word has been applied to the actions of shaving the head, washing the teeth and paring the nails on the part of the sacrificer in the Jyotiṣṭoma⁴, while at other places the term has been used with reference to Prokṣaṇa (sprinkling of water)⁵. In X. 2. 49 the word has been applied to such acts as shaving of the head and face⁶. The Sūtra VI. 1. 35 has the word 'samskāras' referring to Upanayana. Thus the purificatory aspect of samskāras is as old as the Vedic literature and in the Mīmāṃsā sūtras, as we have already observed the word distinctly has been used with reference to such acts which have a purificatory character.

In this connection reference may be made to the various senses in which the term is found to be used in different śāstras

- 1 Tasmādu strī pumāṃśasatṛ samskrte ti-lhantamahhyeti. SB III. 2. 1. 22. For similar use vide Vāj. S. IV. 34.
- 2 IV. 16. 2. ... Manasā samskaroti brahmā vācā hotā.
- 3 Svastakṛdvadubhayasamskāresū vādarih, III. 5. 15.
Dravyagunasamskāresū vādarih, III. 1. 3.
III. 8. 3, IX. 2. 9. 42, 44; /X. 3. 25. IX. 4. 33, IX. 4. 50. 54
X. 1. 2 and 11.
- 4 Samskāraṣtu puruṣasāmarthyē yathāvedan karmavadvyavasthē-
ran. III. 8. 3.
- 5 Tādarthyaḍvā tadākhyā syāt samskārairaviśiṣṭatvāt — IX. 3. 25.
Śavara's commentary — 'Tādarthyaṭ tādarthyaṅ vṛtharthatā
nivāraṇāṅ, ye vṛthiprosanādayāḥ samskāraḥ kriyante'.
- 6 'Yadi tu vacanāntesāṅ japasamskāraṃmarthaluptam sesṇi tadar-
thatvāt'. X. 2. 49.
Śavara's commentary — 'Samskāraṅgāḥ keśasmaṅru vapati ityevamā-
dayah'.
- 7 Samskārasya tadarthatvādvīdvāyām puruṣakṛtiḥ VI. 1. 35
Śavara's commentary — 'upanayanasya samskārasya tadartha-
tvāt'.

The Vācaspathyābhīdhāna explains it to mean by it the religious purification of sacrificial materials¹. The Vedāntists regard it as purification arising out of bath etc.² The Naiyāyikas use it in the sense of 'self-productive quality or faculty of impression recognised by the Vaiśeṣikas as one of the twentyfour guṇas.' In Sanskrit literature the sense of the word has been widened to convey the following, namely, education, cultivation, training³, perfection and grammatical correctness⁴, making perfect, refining, reorienting⁵, embellishment, decoration and ornamentation⁶; the faculty of recollection, impression on the memory⁷, impression⁸, a purificatory rite, a religious, rite or ceremony⁹, merit of action etc.¹⁰

In these cases the purificatory aspect of the word is distinctly noticed. Other meanings like decoration, ornamentation etc are closely allied to the concept of purification.

- 1 Prokṣanūddijanyasamskāro yajñāṅgapuroḍāśeṣviti dravyadharmah. V. p. 5186
Brīhyādeśca yajñāṅgatāpradānāya vaidikmārgaṇa prokṣanādih. V. p. 5158
- 2 Snānūcamanāddijanyāḥ saṁskārā dche utpadyamānāpi tadabhi-
mānījive kalpyante Ibid. p. 5158.
- 3 Nisargasamskāravinita ityasau nrpeṇa cakre yuvarājaśabada-
bhāk. Raghu. Vam. III. 35
- 4 Samskāravatyeva girā manīṣī tayā sa pūtaśca vibhūṣitaśca —
Kumara. I. 28
- 5 Prayuktasamskāra evādhikam babhau. —Raghu. III. 18.
- 6 Svabhāvasundaraṁ vastu na samskāramapekṣate — Śākuntala.
VII. 23
- 7 Samskārajanīyam jñānam smṛtiḥ. Tarkasamgraha.
- 8 Yannave bhāṣjane lagnaḥ samskāro nānyathā bhavet.—Hitopadeśa
I. 8
- 9 Kāryaḥ śarīrasamskāraḥ pāvayaḥ pretya ccha ca. Manu. II. 26-
- 10 Phalānumeyā prārambhāḥ samskārāḥ parāktanā iva. Raghu.
I. 20

CHAPTER II.

SAMSKĀRAS—AND THEIR PURPOSES

As already indicated, it is strictly not an easy job to trace exactly the purpose that initiated the origin of the Samskāras. As in the Vedic age of hoary past we find existence of society in its full-fledged form, with rites and ceremonies, the Samskāras were also observed in that remote age. But the history of the exact origin of Samskāra in that period is shrouded in mystery. Whatever that may be, in subsequent ages we have noticed that Samskāras have played a vital role in the life of an individual. These Samskāras were not performed with reference to a particular period of his life but it was to be associated with him since conception and lasting upto his death.¹ It is for this reason that in some of the *Gṛhyasūtras*, *Antyeṣṭhi* is also regarded as a Samskāra. From the observation of *Manu* it appears that as a result of the Samskāras perpetrated with incantations, one attains the specific right of the performance of deeds according to the *Dharmaśāstras*².

The principal purpose of Samskāra was reorientation or purification of the body of an individual. It has already been stated that in the society an idea gained ground that as a body is created out of blood and semen in a mysterious way it is impure and some processes are to be followed before it could be fit for any religious act. Thus *Manu* lays stress on the purificatory element of Samskāras with reference to the body³.

1 *Brahmakṣatriyavitéṣṭrā varṇāsvādyāstrayo dvijāḥ/
Niṣekadyāḥ śmaśānāntāsteṣāṃ vai mantrato kriyāḥ//*
Yāj. 1. 10

2 *Niṣekādiśmaśānānto mantrairasyodito vidhiḥ/
Tasya śāstredhikārognin jñeyo nānyasya kasyacit//* *Manu*. II. 16.

3 *Vaidikāḥ karmabhiḥ punyair niṣekādirdvijaṇmanām/
Kāryaḥ śarīrasamskāraḥ pāvanaḥ pretva ccha ca//*
Manu Samhitā. II. 26

Kullūkabhaṭṭa makes the position clear¹. The purification is not only for this world but also for the world hereafter as the words 'pāvanaḥ pretya ceḥa ca' in Manu's verse shows². Manu has elaborated further as to how the questions of sin may crop up, the removal of which is aimed at by the observation of the Saṁskāras. Thus according to him these sins or impurities may originate out of impurities in seed and foetus and so far as the twiceborn castes are concerned these are removed by way of the observances of Saṁskāras like Jātakarma, Cūḍākaraṇa, Mauñjibandhana etc³. Here Kullūka's explanatory text deserves attention⁴. Manu goes a step further and declares that these Saṁskāras may lead the body to the attainment of union with the Supreme Self. What Manu actually intends to stress here perhaps is this that observances of these rites cast a spiritual spell on one's mind and constant idea of purification which is inevitably associated with the rites makes one feel that really one is being upgraded by these acts. Once such an idea gets developed he feels an urge to observe them in the right manner. Whatever may be the other consequences visible or invisible, it is clear that these observances help to develop a mental make up which ultimately helps one to the attainment

1 Vedamūlatvādvaidikāḥ punyāḥ śubhairmantrayogādikarmabhiḥ dvijāṣṭrāḥ garbhādhānādīśarīrasaṁskārah kartavyāḥ.

2 (a) Pāvanaḥ pāpakṣayahetuḥ Pretya paraloke saṁskṛtasya yāgādīphalasambandhāt, śha loke ca vedādhyayanādyadhikārāt, Kullūka's commentary on Manu. II. 26.

(b) Pretya ceḥa cetyanena saṁskṛtasya dr̥ṣṭādr̥ṣṭaphaleṣu kārīrjyotiṣomādikarmasu adhikārādubhayalokopakāraakatvarh saṁskārāpāmuktam. Vir. Sam. P. 13²

3 Gārbhairhomairjātakaramacauḍamanuñjibandhanaiḥ / Baijīkarh gārbhikaṁ caino dvijānāmapamṛjyate // M. S. II. 27
Evamenāḥ śamarh yāti bījagarbhasaṁudbhavam. Yāj. 1. 13

4 'Eṭairbaijīkarh pratiśiddhamaithunasaukalpādīnā paitṛkaretodoṣādyadyat pāpaḥ, gārbhikaḥ cāśucimāstrgarbhavāśaṁ tad dvijānāmapamṛjyate'. on Manu. II. 27.

of final liberation, namely, Mokṣa¹. Its importance was so much over-estimated that non-observance of the Samskāras was regarded strictly as social offence and it was penalised by social boycott. Thus on the question of a Dvijāti not undergoing the Samskāra of Upanayana in time (vide Manu II. 38), he was censured as a downcast and fallen one and unless expiations in the proper manner was gone through no social and matrimonial relationship could be established with him². Even in case of those for whom uttering of Vedic incantations was prohibited, namely the ladies and the Śūdras³, observance of these Samskāras was prescribed to be made without mantras⁴. Some of the writers on law have gone so far as to declare that on birth even a Brāhmaṇa is like a Śūdra (i.e. like a śūdra one is allowed to move about and behave in an unrestricted way. Vide Gautama's rule: Prāgupanayanāt kāmācārakāmavādakāmabhakṣaḥ. G.D.S. 1. 2. 1) and through the Samskāras he is raised to the status of a Dvija⁵. This conception of Samskāra is definitely a later one, and is but a corollary of the principal purpose, namely purification. The value of Samskāras (at least of some of them) was so much over-emphasised

- 1 Svādhyāyena vratairhomastraividyaeneyayā sutaiḥ/
Mahāyajñaiśca yajñaiśca brāhmīyaṁ kriyate tanuḥ//

M. S. II 28

Also Kullūka's observations:-

Brāhmi brahmaprāptuyogyeyam tanuḥ tanvavacchinna ātmā kriyate. Karmasahakrtbrahmaiūānena mokṣāvāpteh. On M.S. II. 28

'Na hi karmabhīreva kevalaiḥ brahmatvaprapṛtiḥ prajñānakarmasamuccayāt kila mokṣaḥ. Etaistu samskr̥taḥ ātmamopāsanāśvadhu-kriyate Medhātithi on Manu II. 28

- 2 Vide Manu II 39

Naitairapūtairvidhavadāpadyaṁ hi karhicit/

Brāhmān yaunāthśca sambandhānācaredbrāhmaṇaḥ saha//

M. S. II. 40

- 3 Amantrikā tu kāryeṣāṁ strīṇāṁsvr̥daśeṣataḥ/

Samskārar̥tham śarīrasya yathākālam yathākramam// M.S. II. 66

Tūsnimetaḥ kriyāḥ strīṇāṁ vivāhastu samantrakāḥ. Yāj. I. 13

- 4 Śūdropyevamvidah kāryo vinā mantrena samskr̥taḥ — Yama (quoted in the Muākṣarā on Yāj. S. I. 10).

- 5 Janmanā jāyate śūdraḥ samskr̥tāddvija ucyate.

that observances of certain Samskāras were supposed to raise certain status of the person observing them. Thus through the observance of the rite of Upanayana members of the three castes, namely Brāhmaṇa, Kṣatriya and Śūdra attained certain special social privileges and rights. Upanayana was regarded as a passport for admission into the Aryan community and its sacred literatures, namely the Vedas, and was regarded as the new birth, the second birth¹, and was of course not allowed for all, namely the Śūdra² (and women, though some of the writers on law have permitted Upanayana of them). Similarly Samāvartana and Vivaha conferred on the person observing them the status of performing all kinds of sacrifice, befitting an Aryan, as a member of the Gārhasthya Āśrama. This aspect of purification and attainment of status which the Samskāras are supposed to confer on persons, have been explicitly expressed by Aṅgīrā³. For the importance of the Samskāras Aṅgīrā has prescribed them to be indispensable for all members of the caste in the society, specially for the Brahmins⁴. Mitra-miśra makes the point clear⁵.

Mitramiśra by way of defining Samskāra as—'Ātmaśarīrānyataraniṣṭho vihitakriyājanyotiśayaviśeṣaḥ'—and classifying

- 1 ..dvijātīnāmaupanāyaniko vidhiḥ/
utpattivyañjakah punyaḥ..... //M. S. II. 68
- 2 Asūdrāṇāmaduṣṭakarmaṇāmupanayanam—Āp. Dh. Sū. 1. 1. 16
- 3 Pañcaviṃśatisamskāraḥ samskr̥tā ye dvijātayaḥ/
Te pavitrāśca योग्याḥ स्युः ऋद्धहृदिषु स्यन्त्रितः//
Quoted in Vir. Saṁ. p. 135. (Chowkhamba Sans. Series).
- 4 Samskr̥tā niyatā hyete brāhmaṇasya viśeṣataḥ — Quoted in the Vir. Saṁ. p. 136.
- 5 Ete ca samskr̥tāḥ sarvavarṇānāmāhikāmuṣmīkaphalānukūla-
tvenāvāśyakāḥ brāhmaṇānāḥ tu brāhmaṇyābhivyañjakatvena
viśeṣataḥ. Vir. Saṁ. p. 136.
Ataḥ paraṁ dvijātīnāṁ samskr̥tīr niyatocyate/
Samskr̥tarahitā ye tu teṣāṁ janma nirathakam// Āśvalāyana.
quoted in Samskr̥taratnamālā, p. 4
Sve sve gr̥hye yathā proktāstathā samskr̥tayokhilāḥ/
kartavyā oṛṭtikāmena nānyathā siddhimrochaṭi//

it under two categories (sa ca dvividhaḥ — Vir. Sam. P. 132.) clearly presents before us an idea about the two-fold purposes of the Samskāras. Some like Upanayana are meant for conferring status in the study of the Vedas, while others like Jātakarma etc¹ are intended to remove the offences and sins accrued. It is in this sense that Śaṅkara's line, as previously mentioned (on Vedāntasūtra 1. 1. 4.) finds full justification. The two-fold classification of Samskāras as Brāhma and Daiva, made by Hārīta does not lead us to determine the purpose of the Samskāras, except that it helps us to understand that aspect of Samskāra, which confers certain merit or status on performance. This is what has been referred to by Tantravārtika (on Jai. III. 8. 9—already mentioned before) as *Guṇāntaropajanana* (accruing of merit). Thus Hārīta observes that the rites like Garbhādhāna etc. are Brāhma, while those like Pākayajña etc. are Daiva². He adds further that one through the observance of Brāhma Samskāras becomes equated with the sages and seers, and of Daiva Samskāras gets identical abode of the gods³. This idea has its support from Śaṅkhalikhita⁴. In the

1 Ekastāvatkarmāntarādhikārenukūlaḥ yathopanayanajanyo Vedādhyayanādyadhikārāpūdakah. Aparstūtpannaduritamātranāśako yathā bījagarbhasamudbhavainonibarhano jātakarmādijanyah. Vir. Sam. p. 132.

2 Dvividho hi samskāro bhavati brāhma daivaśca. Garbhādhānā diḥ smārto brāhmaḥ. Pākayajñaḥ haviryajñaḥ saumyaśca Daiva iti. Quoted in Vir. Sam. p. 135.

3 Brāhmasamskārasamskṛtaḥ rṣiṇām samānatām sāmānyatām samānalokatām sāyujyatām gacchati. Daivenottarepa samskārenānusamskṛto devānam samānatām sāmānyatām samānalokatām sāyujyatām ca gacchati. Vir. Sam. pp. 139-140

4 Pākayajña haviryajñaḥ somasamskṛtāstathaiva ca / Samskāra hyagnihotrāntā agnihotrantu juhvataḥ // Samskāraḥ samskṛtaḥ pūrvairuttarairanusamskṛtaḥ // Nityamaṣṭagunairyukto brāhmaṇo brāhmalaukiḥ // Brāhmaṇaḥ padamavāpnoti yasmānna cyavate punaḥ / Nīkapṛṣṭam yaśo dharmatḥ tririjānastrivijāpam // Quoted in Vir. Sam. p. 140

Saṁskāra-ratnomālā of Bhaṭṭagopīnāthadīkṣita the Saṁskāras have been classified under different heads as Naimittika, Vārjika, Māsika etc. and it has been stated there that those like Pañcamahāyajña are to be treated as compulsory daily duty like one's muttering of prayers¹. The idea behind the observance of Pañcamahāyajña is love, compassion, gratitude, indebtedness etc. to all beings. We will have occasion to discuss this aspect of Pañcamahāyajña in subsequent chapters. When such Saṁskāras are described as nitya (obligatory) for daily performance, this enlightens us on an important aspect of the purpose of the Saṁskāras. This was the moral aspect. Gautama makes mention of the eight good qualities of soul, namely, mercy, forbearance, freedom from envy, purity, calmness, right behaviour, and freedom from greed and covetousness.² He adds further that one going through the Saṁskāras and the Ātmaṅṇas attains communion with Brahman.³ Whatever may be the spiritual value of such statement of the śāstras, it is clear that by constant practice of these qualities of forbearance, purity, noncovetousness etc. one attains gradual excellence from ethical point of view and this helps to a great extent in the attainment of communion with the supreme self.

By way of Arthavāda the significance and purpose of some of the Saṁskāras have been described by Bhaṭṭagopīnātha in his Saṁskāraratnamālā. Thus according to him by the performance of the rite known as Garbhādhāna the womb is made purified; by Pūṁsavana a male child is born. Sīmantonayana has got identical result with Garbhādhāna. By Jāta-

- 1 Naimittikāḥ soḍaśōktāḥ samudvāhāvāsānakāḥ;
Saptaivāgrayanādyaśca saṁskārā vārjikā matāḥ//
Māsikāḥ pārvaṇaḥ proktamaśaktānāḥ tu vārjikaḥ/
Mahāyajñāśca nityāḥ syuḥ sarvāḥyāvaccāgnihoṭravat//
P. 4.

- 2 Aṣṭāvātmagūṇā dayā sarvabhūteṣu kṣāntiranasūyā śaucamanā-
yāso māṅgalyamakārpaṇyamaspr̥heti. G. D. S. VIII. 24

- 3 Yasyaite catvāriḥśatsaṁskārā aṣṭāvātmagūṇāśca sa brahmaṇaḥ
sājuṅyamāpnoti. G. D. S. VIII. 25

karma the impurity caused by staying at the foetus-chamber is wiped off, by Nāmakarana comes longivity of the child; by Annaprāsana impurity of a foetus-life is gone; by Cūḍākarana come strength, longivity and spirit; by Upanayana comes the right of the study of the Vedas of twice-born caste and by marriage one becomes free from the debt towards gods and manes.¹ From the above-mentioned remark of Bhaṭṭagopīnātha we may easily guess that though most of the minor Samskāras have lost their purpose in modern days, yet apart from the principal purificatory purpose, each had certain specific purposes. These are strictly spiritual in nature.

The very fact that superstitious beliefs in the existence of superhuman demoniac influences on the society and their evil-doing capacity, existed in society since immemorial days, helps us to trace some of the purposes of the Samskāras. Thus these superstitious ideas along with the conception of sin were to a certain extent responsible for origination of the Samskāras. We have hinted at this phenomenon in the introductory part of the present treatise. In some of the Samskāras we notice that the evil spirits are being propitiated in a very modest manner. The demoniac beings are often worshipped and eulogised so that they may remain satisfied and do not in any way cause injury to the individual concerned.

- 1 Niṣekādbaijñakāṁ caṁso gārbhikāṁ cūpamrjyate/
Kṣetrasamskārasiddhiśca garbhādhānaphalam smrtam//
Garbhe bhavacca puruṣāṁ puruṣasya pratipādanam/
Niṣekaphalavajñeyaṁ phalam simantakarmanah//
Garbhāmbupānajo doṣo jātāsarvopī naśyati/
Āyurvarcobhivṛddhiśca siddhirvyavahṛtestathā/
Nāmakarmaphalaṁ tvetatvamuddi-tam maṇisibhiḥ/
Sūryalokanāḍāyurabhivṛddhirbhaveddhruvā//
Niskramādāyuh śrīvṛddhirapyuddi-sta maṇisibhiḥ/
Annāśanānmātrgarbhamalāsādapī śudhyati/
Balāyurvacovṛddhiśca cūḍākarmaphalaṁ smrtam/
Upaniṣṭha phalaṁ tvetaddvijātisiddhipūrvikā/
Vedādhiyadhikārasya siddhirīṣibhiritā/
Devapitrarṇāpagamo vivāhasya phalaṁ smrtam//

Samskāratnamālā, P. 6.

Thus since the time of conception right upto the birth of the baby, householder took all precautionary steps to guard the womb and the baby-to-be-born against all evil influences. In the Pāraskara Gṛhya sūtra provision has been made for the propitiation of gods for the protection of the child.¹ When however such eulogies and propitiation proved to be of no positive use, certain precautionary and preventive steps were arranged. They were in the form of challenge to these evil spirits. These spirits were directly asked to quit those places. The following note of warning is served on the spirits: 'Let Śuṇḍā, Maraka, Upavira, Sauṇḍikeya, Ulūkhala Malimluca, Droṇāsa and Cyavana vanish from this place'.² When these two methods did prove unsuccessful invocation to the deities were made so that they might come forward to drive these unwanted devilish elements. Prayer thus has been noticed to be made to Agni on the fourth day after marriage so that he may rescue the newly married bride from evil influences. Similar requests were made to the powerful deities like Vāyu Sūrya etc.³ Where however these two methods failed recourse was taken to some unfair methods, the method of deception, as we may rightly call it. In the Kauśika sūtra a rite has been referred to where before the actual death of the person, an image of that person concerned was used to

1 Yadi Kumāra upadravejālana pracchādyottariyeṇa vā pītūka ādhāya japati kūrkuṛaḥ sukūrkuṛaḥ kūrkuṛo bālabandhanaḥ/ ceccechunaka sṛja namaste astu sīsarolapatāpavhara tatsatyam// P. G. Sū. 1. 16. 24.

2 Dvāradeśe sūtikāgnimupasamādhāyotthānāt sandhivelayoḥ phalikaraṇamīśrūn sarṣpānagnāvāvapati śandhāmarkkā upavīraḥ sauṇḍikeya ulūkhalaḥ malimlucodroṇāsaścyavano naśyatādītaḥ svāhā. Ālikhannanumisaḥ.....sarṣapārūnaścyavano naśyatādītaḥ svāhā. P. G. Sū. 1. 16. 13. (Edited by Ladhārāma Śarmā).

3 Agne prāyaścitte tvam devānām prāyaścīturasi brāhmaṇastvām nāthakāma upadhāvāmi yāsyai patighnī tanūstāmasyai nāśaya svāhā. P. G. S. 1. 11. 2

Vāyo prajāghnī svāhā. P. G. S. 1. 11. 2

Sūrya paśūghnī svāhā. P. G. S. 1. 11. 2

be burnt.¹ The idea behind such a peculiar act seemed to have been the creation of disillusion in the mind of the god of death, who instead of haunting the proper body may be supposed to mistake the image as the real one and take it. These are very interesting cases in the social history of a country and this indicates that if properly traced, each rite or Śaṁskāra has behind it long history of evolution. Sometimes we notice that magical acts were perpetrated to repulse any evil designs of the demons. Thus at the time of Tonsure, Pāras-kara grhya sūtra observes that the severed hair should be mixed with cowdung and buried in a cowstall or thrown into a river.² It is noticed that water is an essential element in all religious acts. It is also supposed to have certain spiritual and magical significance. Water³ has been described in the Śatapatha Brāhmaṇa as possessing the potentialities of warding off satanic influence. In the burial ceremony certain formalities are observed which indicate that the purpose is to scare away the spirits, who may come over to take possession of the body. The stick (Daṇḍa) that was used by the Brahmacārin and which was advised to be maintained, was intended perhaps for protection against all elements worldly and spiritual. The direction of Pāraskara Grhya sūtra is a pointer to this fact.⁴ In this category should fall the rites like combing the hair at the time of Simantonayana.⁵ The changing of the marriage-costume of the bride was a very interesting formality, for, by such act, the evil influence on the bride was supposed to be transferred to the Brāhmaṇa

1 K. S. XLVIII. 54ff, 39ff

2 Anuguptametaraṁ sakeśaṁ gomayapindam nidhāya goṣṭhe palvala udakānte vācūryāya varam dadāti. P. G. Sū. 2. 1. 23

3 Āpo hi vaḥ raksoghnī. S. Brāhmaṇa.

4 Vīdvābhyo mā nāstrābhyasparipāhi sarvaḥ iti. P. G. S. II. 6. 26.
cf. Venurasi bānaspatyosī sarvato mā pāhi iti vainavam daṇḍam.
Āḥ. 3. 8. 15

5 Ā. G. S. XIV
H. G. S. II 2

(to whom the dresses were given), who was thought of too powerful to be influenced by the evilmakers.¹

In all the cases, as we have already noticed the purpose of certain Saṁskāras is either appeasement or averting of the unholy evil influences.

Side by side with these we find certain other ceremonies, the purpose of which is to attract the attention of powers having favourable influences. It was a common belief that each moment in the life of a Hindu is being presided over by deities. So to attract the favourable influences of those deities, they were invoked at most of the Saṁskāras. Thus in the rite of Garbhādhāna (conception) blessings are sought from Viṣṇu² who is regarded as the presiding deity, while in the rite of marriage (Vivāha), it is sought from the Prajāpati, and in the rite of Upanayana, from Bṛhaspati. As in the case of resistance of evil influences, here also (i.e. in case of bringing good influences in favour) magical element played a vital role. Thus in the Sīmantonnayana rite the branch of the Udumbara tree was applied to the neck of the wife.³ This was believed to bring fertility. Almost similar was the prescription for mounting on a slab of stone, which was prescribed both in the Upanayana⁴ and Vivāha⁵ rites. Such an act was intended for bringing about firmness and the idea arose definitely out of the qualities of stones, which are firm and hard. Again touching

1 A. V. XIV. 2 48-50
K. S. LXXVI. 1
LXXIX. 24

2 Here the incantation addressed to Viṣṇu is.
Viṣṇuryonir kalpayatu tvaṣṭā rūpāni pīśatu/
Āsīcatu prajāpatirdhātā garbhaṁ dadhātu te//
Mantrabrāhmaṇa 1. 4. 6. vide Gobhila. 2. 5. 9.
Khā. gr. sū. 1. 4. 15.

3 Audumbareṇa trivṛtamāvadhñāti 'Ayamūrjāvato vṛkṣaḥ
P. G. S. I. 15. 4. 6.; G. G. S. II. 7. 1

4 Vide, Āp. Gṛhya Sūtra. 10. 4. 9

5 Imamaśmānamārohaśmeva tvam sthīrā bhava/
Mantrabrāhmaṇam 1. 2. 1; Āś. Gr. Sū. 1. 7.

of the heart, whether in case of the teacher and the student or in the case of the husband and wife, was regarded as a sure means of bringing about union and harmony. The expectant mother was made to eat barley corn with two leaves and curd attached to it.¹ The reason is obvious. The things which the expectant mother took were symbolical of the male sex and were expected to impart it to the embryo'. Again we notice that to produce offsprings, the juice of a manyrooted and luxuriant banyan tree-branch was inserted into the right nostril of the wife.² We notice that in some cases anointment was regarded as possessing the capacity of producing love and affection. In the marriage ceremonies the father of the bride has been directed to anoint the couple and what the bridegroom uttered in that connection carries the special significance of such act of anointment.³

As already discussed before, the Saṁskāras had the purificatory effect and this aspect has sometimes resulted in such a condition that it has been instructed for a person to avoid evil, inauspicious and ugly sights and to be far from any contact with objects and persons regarded as impure. A Snātaka, for instance, has been forbidden even to pronounce a word beginning with an unlucky letter or containing a repugnant idea.⁴

Apart from all the superstitious motives and magical elements, behind the Saṁskāras, one may easily trace certain amount of materialistic outlook in them. The Saṁskāras were intended for those who belonged to the Gārhasthya or household stage of life and it is quite natural that these persons were more or less of worldly spirit and as such whatever was regarded

1 H. G. S. II, 2, 23; Ā. G. S. I, 13, 2

2 P. G. S. I, 14, 3

3 Athaiso samañjayati—samañjanta viśve devāḥ samipo hṛdayāni nau. Sammātarisvā sandhātā samudeṣṭri dadhātu nau. P. G. S. I, 4, 15; G. G. S. II, 1, 18

4 Garbhiniṁ vijanyeti brūyāt, śakulamiti nakulam, bhagālamiti kapālam. P. G. S. II, 7, 11, 73

essential and desirable in wordly life, they wanted to have. They had a belief that the observance of the Samskāras could give them material comforts, long life, prosperity, cattle, progeny etc. In the special ceremony called Saptapadī, which is a part of the rite of Vivāha, the bride is made to walk seven steps, symbolising perhaps her joint entry into the second or household stage of life, and in all the steps, incantations are to be uttered to Viṣṇu so that he may give enough of food (īṣe), strength (ūrje), happiness (māyobhavāya), cattle (paśubhyo), and wealth (Rāyasposāya).¹ Similarly in the ceremony of Pāṇi-grahana, when the bride's hand is grasped by the groom, there is provision for six mantras to be uttered. In them are prayers to Indra so that he may bless the couple with ten male issues. (Daśāsyāñ putrānādhehi — Mantrabrāhmaṇa 1. 2. 19). To Prajāpati the prayer is to the effect that he may bless the party in such a manner that prosperity may come with reference to the bipeds and four-footed animals (śaṁ no bhava dvipade śaṁ catuṣpade. Mantrabrāhmaṇa. 1. 2. 18.)

From what we have discussed so far it is clear that the purposes of the Samskāras being partly divine and partly secular, had their special significance in this that they are intended to regulate the life of a person in its moral and cultural aspect. Ultimately observance of the Samskāras makes a life pure and perfect. The beautiful analogy of the painting, which has already been mentioned, makes the point more clear by stating that just as different colours are mingled to contribute to the

1 Ekamiṣe viṣṇustvā nayatu.

Dve ūrje viṣṇustvā nayatu.

Trīni vratāya viṣṇustvā nayatu.

Catvāri māyobhavāya viṣṇustvā nayatu.

Pañca paśubhyo viṣṇustvā nayatu.

Saḍrāyasposāya viṣṇustvā nayatu.

Sapta saptabhyo hotrābhyo viṣṇustvā nayatu.

Mantrabrāhmaṇa. 1/2. 6-12

for references to Saptapadī vide Gobila Gṛhya Sūtra. 2. 2. 10

excellence of picture, similarly observance of different Samskāras in gradual degrees make a life perfect ethically and spiritually. If that is done the ideal is attained and more than that nothing may be hoped for. It is in this sense that Manu has categorically stated that by the observance of Samskāras, a body becomes fit for communion with the Supreme Self. (Brāhmīyaṁ kriyate tanuh).

CHAPTER III.

CONSTITUENTS OF SAṂSKĀRA

While discussing about the purpose of the Saṁskāras we have observed that most of them are spiritual, while others are strictly secular. The mixture of commonsense elements, secularism and spiritualism in the Saṁskāras have lent grace and gravity to the whole affair. 'The whole sacramental atmosphere was fragrant with spiritual significance. Under the sacramental canopy the recipient felt himself exalted, elevated and sanctified'. There were definite reasons behind this spiritual outlook. Several elements and constituents mix together in a Saṁskāra to create this spiritual atmosphere. It will therefore be, in the fitness of things to attempt a short analytical note on the constituents of the Saṁskāras.

What is deemed as very much essential in almost all the Saṁskāras is the preservation of fire. The importance of Agni is reminiscent of the Vedic days, where maximum number of hymns have been addressed to the 'Fire'. It is given there the appellation of 'Gṛhapati'¹ (the Lord of the House). It was supposed to possess the potentiality of removing the diseases² and was a regular warder of enemies.³ It was the mediator (purohita)⁴ and messenger between the gods in heaven and mortals on earth.⁵ It was the director of rites (adhyakṣaḥ dharmāṇām)⁶ and therefore any rite done before fire was regarded as very pure and effective. Writing on the usefulness and utility of fire in the Gāndharva marriage, Vātsāyana has

1 In the Avesta it is called 'Atar' and conveys the idea of 'house-lord of all houses' Yasna. 17. 11.

2 Rv. 1. 12. 7

3 Rv. VII. 15. 10. 13

4 Rv. 1. 1. 1

5 Rv. X. 80. 4

6 Rv. VIII. 43. 24

observed that any marriage perpetrated before fire is not revoked.¹ Therefore in marriage and Upanayana ceremonies specially ivocations are addressed to the 'fire' more than once.² It may be mentioned in the connection that 'the Romans and the Greeks also made the hearth the centre of religious faith and rite'. The essential nature of Agni in all the rites has been stressed in the Śaṁskāratnamālā (pp. 58-59) which quotes from Pārijāta the names of fires in each Śaṁskāra:

Pāvako laukiko hyagnih prathamah samprakīrtitaḥ/
Agnistu maruto nāma garbhādhāne vidhīyate//

Tataḥ puṁsavanam jñeyaḥ pavamānastathaiva ca//
Sīmante maṅgalo nāma pravalō jātakarmani//

Nāmni tu pārthivo hyagnih prāśane tu śuciḥ smṛtaḥ// etc.

(vide also Gṛhastha-ratnākara p. 94-110.)

Next in importance comes water. Water like fire was regarded as strictly essential in all Śaṁskāras and was used since the beginning right upto the end of the same. In our daily life we may easily feel the strictly secular, namely purificatory aspect of it. It possesses the natural capacity of cleansing the body off the impure elements. With one's body getting cleansed mind automatically becomes pure, they two being very closely associated and therefore it was likely that through gradual process the purificatory aspect of water was emphasised. With it also got associated certain mystic idea that water being the first of the creator's creation³ is definitely to be ascribed certain importance in all acts which have some bearing on religion. In certain waters are observed elements which have healing effects. This has gradually contributed to the idea that water has in it the potency to avert evils and

1 'Agnisāksikā hi vivāhā na nivartante'

2 Judged from historical standpoint it may be stated while the Aryans passed through the extreme cold climate of the northern regions, they felt the friendly necessity of fire and it might have led them to deify it and in subsequent days it became conventionally an essential part of any religions act of a householder.

3 Apa eva sasarjādau tāsu vijamavāsrjat. M. S 1. 8.

demoniac influences.¹ The beneficent aspect of water has been explained in the following way— 'The animistic theory of the universe which underlies all ancient religion and philosophy suggested that water was a living being, which in so far as it assisted the process of growth and aided men in other ways, might be presumed to be beneficent'.² In the Samskāras, we will have occasion to observe that water was used normally in either of the ways, bath, sipping of water and sprinkling. The last two processes are but symbolical expressions of bath. With special reference to Garbhādhāna, Jātakarma, Cūḍākaraṇa, Upanayana etc. water was utilised with a special significance. The incantations used along with the sprinkling of water for a Snātaka³ and the bride⁴ speak for the purpose of watering.

Prayers and blessings are to be noticed in almost all the Samskāras. In the Vedas we observe that prayers were addressed to the gods for conferring material benefits to the sacrificer. The persons offering sacrifices were inspired more by secular motives than by spiritual designs. Samskāras are more or less domestic rites and therefore it is quite in the fitness of things that we will find some such prayers that relate to protections and prosperity of the family consisting of children, animals, corn, strength and other felicities. This will be evident as we go through the details of the rites in subsequent chapters. For special reference mention may be made of Saptapadī, Upanayana (when a prayer for the moral upliftment

1 Āpo vai raksoghñī.

Rv. VII. 47. 49.; Rv X. 9. 30. cf. 'Rtau tu garbhasaṅkitvāt snānaṁ māthuninaḥ smṛtam'. Āpastamba, quoted by Gadādhara on P. G. S.

2 Encyclopaedia of Religion and Ethics Vol. II. p. 367. "But besides this animistic theory, water seemed living to ancient people on account of its motion, sound and power. That is why the Hebrews called it 'living water' — Hindu Samskāras, R. B. Pandey., p. 66

3 Tena mānamabhiṣiñcāmi śriyai yaśase brahmaṇe brahmavarca-
śya. P. G. S. ii. 6. 9.

4 Ibid. I. 8. 5. (vide Grh. Rat pp. 150-172)

is made-- G. G. S. II. 10. 35 etc). At the time of tying the girdle round the loin the student utters:

Iyam duruktam paribādhamānā varṇam punati mātā/
Prāṇāpānābhyām balamādadhānā svasā devī subhagā
mekhaleyam// (P.G.S. II. 2. 11)

The meaning is: "Here has come to me, keeping away evil words purifying my mind as a purifier, clothing herself by (power of) inhalating and exhalation, with strength, this sisterly goddess, this blessed girdle". Sometimes also blessings by one of the parties to the act was made and it was perhaps hoped that such a blessing would in future bring desired good effect:

Jarām gaccha paridatsva vāso bhavākṛṣṭināmabhi
śastipāvū/
Śatām ca jīva śaradāḥ suvarcā rayiṁ ca putrānanusaṁ-
vyasyā yusmaṭīdarṇ paridhatsva vāsa//
(P. G. S. I. 4. 13.)

(Also note the blessings of a father to his son at the time of birth-rite. P. G. S. I. 16. 14; H.G.S. II, 3, 2).

Not only prayers were constituents of Saṁskāras, the gods were tried to be propitiated by means of sacrifice. Sacrifice therefore is almost an essential ingredient in the Saṁskāras.

The presiding deities were appeased by such sacrifice. These were in the form of homages or tributes to the beneficent gods in token of gratitude or in anticipation of further blessings.

In some of the rites certain directions were regarded as auspicious because of superstitious beliefs. Thus for instance, Yama is regarded as the presiding deity of southern direction and during funeral ceremonies the head of the dead was kept towards the south.

Again in some of the rites certain objects were used which symbolised certain ideas. Thus Aśmārohaṇa in Upanayana and Vivāha was prescribed simply because stone was regarded as symbol of fixity and firmness. The 'Dhruvadarśana' in

marriage is an identical prescription. Sesamum and rice were indicative of fertility and prosperity.¹

In the performance of the Sāṁskāras prohibitions, at least in some, forms necessary part. From scientific angle of vision we may at the present moment explain the significance of certain prohibitions, but there are others which cannot be explained in the present state of our knowledge. It may be that the mysteries and dangers associated with birth and death of beings might have contributed to the formation of restrictions that later on became well-defined taboos about pregnancy, birth, childhood, adolescence, youth, marriage, death and corpse. Thus we notice taboos in connection with lucky and unlucky days, months and years.²

Quite rationally we may explain why during natural calamity, political revolution, death of a person, monthly course of woman etc. Sāṁskāras were postponed.³ In all these cases proper mental makeup is wanting. There are prohibi-

1 Imāṁ lājānāvapūmyagnau samṛddhikaranam tava. A. G. S. I. 7. 8

2 Janmarkse janmamāse janmadivase śubhaṁ tyajet — Ratnakoṣa, quoted by Gadādhara on P. G. S. I. 4-8.

Śrāvanepi ca pauṣe vā kanyā bhādrapade tathā/

Caitrāśvayukkārtikeṣu yāti vaidhavyatāṁ khalu/

Ibid. Vyāsa.

Ayugme durbhagā nārī yugme tu vidhavā bhavet//

Rājamārtanḍa. Ibid.

Ordhvaṁ kārtikyā ā vaiśākhyāḥ, yathākāmī vā citrāpakṣaṁ tu varjayet. Kauśikasūtra, 75. 2-4

Godāvaryuttarato yāvadbhāgirathitaṭam yāmyam/

Tatra vivāho neṣṭaḥ sirīhasthe devapatipūjye//

Sāṁskāraprakāśa. p. 806.

3 Digdōhe dinamekaṁ ca grhe saptadināni tu/
Bhūkampe ca samutpanne tryahameva tu varjayet//

Utkāpāte tridivasatḥ dhūmre pañcadināni ca/

Vajrapāte caikadinatḥ varjayet sarvakarmasu//

Vivāhavratacūḍāsu yasya bhāryā rajasvalā/

Tadā na maṅgalaṁ kāryaṁ śuddhau kāryaṁ śubhepsubhiḥ//

Vṛddhamanu. Ibid.

The Jyotistattva of Raghunandana has detailed discussion on the point.

tions with reference to food in particular Saṁskāras.¹ Sometimes again food was altogether prohibited.²

One more significant constituent of the Saṁskāra is the tendency of Divination or augury. Divination is the science which seeks to discover the will of the supernatural powers with the intention of taking precautionary steps. Of all divinatory methods astrology played most vital role in the history of the Saṁskāras. The position of stars and planets was significantly observed. They were believed to be giving signs of the will of the gods. The Gr̥hyasūtras gradually stressed the importance of this science and rigid rules were formulated in the later treatises for every Saṁskāra. It thus became a convention to see that every Saṁskāra should be performed under an auspicious planet.

Even certain marks in the body were significantly explained. The Liṅga-puraṇa has detailed discussion on the subject, and is mentioned in case of selection of the bride and the bridegroom.³ Here the direction of Gobhila is meaningful.⁴ The Annaprāśana ceremony has in it identical provisions.⁵

Pomp and grandeur, attendance of large number of persons in most of the Saṁskāras are parts or rather constituents of Saṁskāras. In some of these cases the purpose strictly is publicity (as in marriage), while in others, love and affection operate. Decoration, music, dance and other festive activities became so much associated with the observance of Saṁskāras, that the Vārāha Gr̥hyasūtra has gone upto the length of declaring Vādanakarma or instrumental music as a regular constituent of the vivāha ceremonies. It was secular in origin.

1 Trirātramakṣāralabaṇāśināu syātār. P. G. S. I. 8. 21; on marriage.

This may be explained as attempt to teach the couple self-restraint, which is of great value in married life.

2 *Ibid.* III. 10. 25-26

3 Quoted in the Viramitrodaya Saṁskāra. Vol. II. p. 752.

4 G. G. S. II. 1. 11.

5 Kṛtaprāśanamutsaṅgāt dhātrī bālāṁ samutsrjet/
Kāryaṁ tasya pariśīlānam jīvikāyāḥ anantaram//
Quoted in V. M.

All these constituents of the Saṁskāras contributed to the creation of religious and spiritual atmosphere of the whole act. In the words of a reputed orientalist—'These rules and regulations and commonsense elements were social in their origin. But in the course of time they were given a religious shape.'

Apart from what has been stated as the constituents of Saṁskāras we should also consider the following:

Homa is necessary in numerous rites and ceremonies. Therefore the Gṛhyasūtras present a detailed description of Homa.¹ The Āśvalāyana Gṛhyasūtra² prescribes that in Caula, Upanayana, Godāna and marriage first four oblations of sacrificial butter to be made with the three mantras, Rv. IX. 66. 10-12; and Rv. X. 121. 10 or with the Vyāhrtis are to be made. According to some teachers it may be done with a combination (of the Rk verse and vyāhrtis), while according to others no such special oblations are prescribed.

Feeding of the Brāhmaṇas is generally regarded as essential part in all the Saṁskāras. Āpastamba Dharma sūtra makes it compulsory for all acts,³ while Aparārka records the view of Kātyāyana that ten brahmins are to be entertained with food at all the Saṁskāras beginning with Garbhādhāna.⁴ The reason perhaps might have been no other than securing the blessings of these brahmins and it was counted as of significant value by all the members of the society.

Ācamana is strictly essential in all religious acts. All rites start with Ācamana by the performer. Prāṇāyāma is to follow and reference to the Deśa (place) and Kāla (time) is to be made and a saṁkalpa (a declaration as to rite he is performing and the purpose) should follow next. After these in all auspicious rites follow the worship of Gaṇapati, Puṇyā-

1 Detailed descriptions of Homa is available in the Āśvalāyana Gṛhya sūtra 1. 3; Śākhāyana Gṛhya sūtra. 1. 7; Āpastamba Gṛhya sūtra.

2 1. 4

3 Śucinmantravataḥ sarvakṛtyeṣu bhojayet. Āp. Dh. Sū. II. 6. 15. 9

4 Yādīha Kātyāyanaḥ — Garbhādhānādisarveṣu brāhmaṇān bhojayeddeśa. P. 32

havacana, the worship of the Mātṛs (mother goddesses) and Nāndīśrāddha. A short description of them will perhaps not be out of place here.

In the Gaṇapatipūjana¹, the performer repeats the mantra² as a prayer and then bowing to Gaṇeśa says—'Om mahāgaṇapataye namo namaḥ, nirvighnaṁ kuru' (Salutations to the great Gaṇapati, make this rite free from disturbances). The Gobhila-smṛti (in verse)³ prescribes that at the beginning of all rites, there should be worship of the Mātṛs together with Gaṇādhipa (lord of Gaṇas). The appellation Gaṇapati was used in connection with Brahmapaspati. In the Matsyapurāṇa (Chap 250-52-55) there is description of how images of Viṇāyaka are to be made. The Kṛtyaratnākara⁴ quotes a passage from the Bhaviṣyapurāṇa for the worship of Gaṇeśa on the fourth day of Bhādrapada. The name Gaṇeśa, perhaps indicates the importance and essentiality of such an act. As Gaṇeśa is the lord of beings therefore in all auspicious rites it is quite in the fitness of things that obeisance should be shown towards him in recognition of the covetable position occupied by him. It may be of interest to note here that Viṇāyaka (another name of Gaṇapati) has been mentioned in the Mānava Gṛhya Sūtra (II. 14.) as evil spirit. This has its support from the text of Vaijavāpa Gṛhya.⁵ The Yājñavalkya Smṛti⁶ observes that Viṇāyaka is appointed by Rudra and Brahmā to lord over the Gaṇas and thus he has changed his position. He is not only an obstructor of acts, but

1 The Saṁskāratnamālā (P. 27) observes that worship of Gaṇeśa should be done at the beginning of all acts for doing away with the obstacles:

Tacca sarvakarmasvādau kartavyaṁ nirvighnatvāt, Na rite tvat-kriyate iti mantraliṅgāt.

Nārcito hi gaṇādhyakṣo yajñādau yatsurottamāḥ/

Tasmādvighnam samutpannam tatkrodhojamidam khalu// iti Padmapurāṇācca.

2 Gaṇānām tvā gaṇapatiḥ havāmahe. Rv. II. 23. 1.

3 1. 13

4 P. 271

5 Quoted in Aparārka, p. 522 on Yāj. 1. 275

6 1. 271-294

also can bring success and prosperity. In the later ages, however, Gaṇapati has surrendered his previous characteristics and taken up the new one of removing the obstacles, which he was originally supposed to create.

Signalling of auspicious day (Punyāhavacana) is another constituent of the Saṁskāras. The Saṁskāraratnamālā has very elaborate description of the act. The main object of such an act is a good intention of auspicious start leading to the desired consequences.¹

- 1 The performer first here utters: Amukanāmnas mama kariṣyamāpavivhākyāya karmaṇe svasti bhavanto brūvantu. Other brahmins present are to reply — 'Om svasti'. Again the same request is made with reference to 'punyāha' and 'Ṛddhi' — (vide S. R. M. pp. 32-33). Vyāsa mentions the cases in which 'svastivācana' is to be done:

Saṁpūjya gandhamālyadyairbrāhmaṇān svasti vācayet/
Dharmakarmaṇi māṅgalye saṅgrāmedbhutadarśane//

(mentioned in S. R. M. p. 28.)

In the Gṛhyāpariśiṣṭa we find: 'Atha svastivācanarddhipūrtṣ-vṛddirvivāhantā apatyasaṁskārāḥ pratiṣṭhodyāpane pūrte'. (mentioned in Saṁskāraratnamālā, P. 28).

Other views quoted in S. R. M.:

Āsvalāyana — 'Vaidike tāntrike cātau svastivācanamiṣyate.

(p. 28)

In another Smṛti: Garbhādhānādisaṁskāreṣvīṣṭāpūrtakratuṣvapi/
Vṛddhiṣṭāddham purā kāryaṁ karmāḍau svastivācanam//

(p. 28)

The S. R. M. quotes a text (p. 29) which prescribes Svastivācanam in all religious ceremonies including the following:

Punyāhani tu samprāpte vivāhe caulake tathā/
Vratibandhe ca yajñāḍau tathā jananakarmaṇi//
Gṛhārambhe dhanapṛāptau tīrthābhigamane tathā/
Gṛhapraveśane caiva grāmasyāviniveśane//
Navagrahamakhe śāntāvadbhūtānāṁ tathāiva ca/
Gajabandhe turaṅgānāṁ dāśādīnāṁ ca saṅgrāhe/
Dharmakarmasu sarveṣu prārambhe svastivācanam//

Viśvaprakāśa adds further:

Upākarmotsarjanayoh ārutānām karmaṇāṁ tathā/
Prathamānuṣṭhītāveva svastivācanamiṣyate//

Yama here observes: (p. 29). S. R. M.

Punyāhavacanāṁ sarvaṁ brāhmaṇasya vidhiyate/
Tadeva ca nirohikāram kuryāt kṣatriyavaiśyayoh// (p. 29).

Mātrkāpūjana—The Mātṛs are 'Mother goddesses' and their worship in all religious acts is perhaps of later origin. The Sūtra literature does not allude to the worship of the Mātṛs. Bāṇa in his *Kādambarī* refers to the mātṛs, to their worship and to ruined temples of these deities.¹ The Bihar stone pillar Inscription of Skandagupta² refers to the worship of the Mātṛs. A temple to the Mātṛs is stated to have been built by Mayurākṣa, the minister of Viśvavarman in 480 of the Mālava Era. i.e. 423-24 A. D.³ The seven mothers referred to in the Ṛgveda⁴ to regulate Soma when it is being prepared, may have some connection with the Mātṛs. The details of the worship of the Mātṛs are available in the *Samskāra-ratnamālā* (pp. 43-44).

Nāndīśrāddha is also an essential constituent of the Saṁskāras.⁵ This Nāndīśrāddha and Mātrkāpūjanam should not be repeated for each rite.⁶ Nāndīśrāddha is same as Vṛddhiśrāddha (vide Yāj. 1. 250 — ... vṛddhau nāndimukhān pitṛn yajeta...) and in it there is śrāddha of mātṛ, pitṛ, and mātāmaha (Mitākṣarā on Yāj. 1. 250). In short this śrāddha was to be performed on very happy occasions like marriage of sons and

1 Abhinavaśikhitamātrkāpūjavyagradhātṛījanam in para 64, pūrvabhāga, *Kādambarī*.

2 Gupta Inscriptions, pp. 47, 49.

3 Gupta Inscriptions, p. 74.

4 Jajñānaḥ sapta mātaro vedhāmasāsata śṛīye. Rv. IX. 102. 4.

5 The S. R. M. observes: Tacca garbhādhānādigarbhasaṁskāreṣu jātakarmādyapatyasamskāreṣu śravanaṁkarmādiṣu vāpikūpataḍgārāmādyutsargādiṣu devapratisthāyīṁ vratodyāpane vānaprasthādyāśramasvikāre tulāpuruṣādīmahādānādau nūtanagrhapraveśe kāṇḍavrateṣu rājābhīṣeke śāntikapauṣṭikeṣu agnyādhānādiśrautakarmanāmupākarmotsarjanayoḥ pūrvapasthālipākāśrāvanakarmādināṁ ca prathamā prayogo utsavādau ca kāryam. P. 40.

6 Etacchrāddham mātrkāpūjanam caikasyānekasaṁskāreṣveka-karīkeṣu yugapadupasthiteṣu sarvādau sakṛdeva kāryam na tu pratisaṁskāramāvṛttiḥ. S. R. M. p. 40.

For other details of Nāndīśrāddha vide *Samskāraratnamālā*, pp. 40—42.

daughters, their nāmakarṇa, entry in a new house etc. (For references vide Mārkaṇḍeya purāṇa 28. 4-7; Bhaviṣya purāṇa 1. 185. 5-13; Viṣṇu purāṇa III. 13. 2-7. The Brahmapurāṇa quoted by Hemādri (Śrī P. 107) observes that the three paternal ancestors before Prapitāmaha are designated as Nāndimukha pitṛs, (pita pitamahāścaiva tathaiva prapitāmahaḥ)/trayo hyaśru-mukhā hyete pitarāḥ samprakṛitāḥ// Tebhyaḥ pūrve trayo ye tu te tu nāndimukhā iti//). That family customs and conventions had a great bearing in shaping the nature of Nāndiśrāddha is hinted at by the Bhaviṣyapurāṇa. The idea of Nāndiśrāddha was a form of gratitude to the forefathers who are gratefully remembered on happy occasions.

It is of interest in this connection to state that a separate deity was supposed to preside over different Samskāras. The details of such deities are available in the text of Baudhāyana, recorded in the Samskāraratnamālā of Bhaṭṭagopināthadīkṣita.¹

1 Karmadevatā āha Baudhāyanaḥ Garbhādhānasya Brahmā, pūrsavanasya Prajāpatiḥ, śimantasya dhātā, Viṣṇubalerviṣṇurjātakarmaṇo mṛtyurnāmakamaṇaḥ savitā, tasyānte prajāpatirupaniṣkramaṇasya savitā tasyānte citriyāṇyannaprāśanasya savitā caulasya keśinastasyānte prajāpatirupanayanasyāndraḥ śrāddhāmedhe ante visarge suśravāḥ punarupanayanasyāgniratha yadi brahmacāryavratamācaretasmīnnapāyāhome savitā samāvartanasya S. R. māñā, p. 32.

CHAPTER IV

Varieties of Saṁskāras.

In this section we propose to discuss about the number of Saṁskāras of the Hindus. We have noticed how Saṁskāras have originated and to what extent religious and spiritual ideas have helped to the growth of the constituents of the Saṁskāras. As we have already noticed, India is a vast country, covering wide amount of space, having in it different types and classes of people with diversity of culture and tradition. As religious ideas and beliefs differ at different levels of culture, they are bound to react on the growth, development and decaying of the number of Saṁskāras. In the process of evolution several of them have evolved, while others have died out. It is interesting that the number of the Saṁskāras range between the two extremes, two¹ and forty.² From the study of the definition by Hārīta, it is clear that he was not against the number of Saṁskāras mentioned in

- 1 Hārīta has in a wider and general way classified the Saṁskāras under two heads — Brāhma and Daiva. Under it have been included the Saṁskāras mentioned in the Smṛti texts. The Pūkayajñas (offerings of cooked food), yajñas with burnt offerings and sacrifices in which Soma is offered have been given the appellation of Daiva Saṁskāras.

'Tathā ca Hārītaḥ, dvividhaḥ saṁskāro bhavati brāhma daivaśca. Garbhādhānūdi-smārto brāhmaḥ Pūkayajña-havir-yajñasauṁyāśceti daivaḥ. Brahmasaṁskārasaṁskṛta rjñām samānatām salokatām sāyujyam gacchati. Daivenottareṇa saṁskṛto devānām samānatām salokatām sāyujyam gacchati.

Smṛticandrikā I., p. 13; Parāśara Mādhava I. part 2, p. 18; Saṁskāraprakāśa, p. 135.

[According to the editor of the Parāśara Mādhava it is Hārīta-dharmasūtra XI. 1-5 (from the manuscript he had discovered)].

- 2 Gautama (VIII. 14-24) makes mention of forty Saṁskāras and eight virtues of the soul.

Smṛtis and these Saṁskāras were definitely two in number. What he exactly wanted to do is to bring out the salient characteristics of them under two heads. Gautama on the other hand drags the number to forty and adds with it eight virtues of the soul. They are Garbhādhāna, Pumsavana, Sīmantonnayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Annāprāsana, Caula, Upanayana (eight in all), the four vratas of the Veda, Snāna (or samāvartana), Vivāha, five daily mahāyajñas (for Deva, Pitṛ, Manuṣya, Bhūta and Brahma), seven Pākayajñas (viz. aṣṭakā, pārvaṇasthālipaka śrāddha, śravaṇī, āgrahāyaṇī, caitrī, āśvayujī); seven haviryajñas (in which there is burnt offering but no Soma viz. Agnyādheya, Agnihotra, Darśapūrṇamāsa, Āgrayaṇa, Cāturmāsya, Nirūḍhapaśubandha and Sautrāmaṇi; seven Soma-sacrifices (Agniṣṭoma, Atyagniṣṭoma, Ukthya, Śoḍaśin, Vājapeya, Atirātra, Aptoryāma). It is quite clear that Gautama has used the term in the most extended sense. Śaṅkha as quoted by the Smṛti Candrikā (I. p. 13) and the Subodhinī on Mīt. II. 4. follows Gautama. Vaikhāṇasa speaks of eighteen Sārīra Saṁskāras (in which he includes Uttahāna, Pravāśāgamaṇa, Piṇḍavardhana, which are seen nowhere else as Saṁskāras) and twentytwo yajñas (ie. five daily yajñas as one, and seven pākayajñas, seven haviryajñas and seven soma yajñas).¹ Most of the Gṛhyasūtras, Dharmasūtras and the Smṛtis do not enumerate so many Saṁskāras. Aṅgiras² mentions the twentyfive Saṁskāras. They include all Saṁskāras of Gautama from Garbhādhāna to the five daily yajñas (which are reckoned as one Saṁskāra by Aṅgiras) and after that Nāmakaraṇa and Niṣkramaṇa are added. Besides, Viṣṇubali, Āgrayaṇa, Aṣṭakā, Śravaṇī, Āśvayujī, Mārgaśīrṣī (same as Āgrahāyaṇī) Pārvaṇa, Utsarga and Upākarma are enumerated as the remaining Saṁskāras by Aṅgiras.

The Saṁskāras have been dealt with in details mostly in the Gṛhya sūtras and the Smṛti texts. The word Saṁskāra

1 Vaikhāṇasagṛhyasūtra. 1. 1. p. 1.

2 Quoted in the Saṁskaramayūkha, Saṁskaraṇaprakāśa p. 135 and other digests.

did not perhaps attain at first the significance which was developed at later ages. The element of purification associated with the term Samskāra was there, no doubt. Thus in the Āśvalāyana gṛhya sūtra¹, and Pāraskara Gṛhya sūtra², we hear of Pañca-bhūsaṁskāras and the Pāka-saṁskāras by which is meant brushing, sprinkling and cleansing the sacrificial place and cooking food for sacrifice.

In the Baudhāyana Gṛhya sūtra³ the Pākayajñas include within themselves the bodily Saṁskāras; and in the same text the Pākayajñas have been mentioned as of seven varieties; namely, Huta, Prahuta, Āhuta, Śulagava, Baliharāṇa, Pratyavahoraṇa and Aṣṭakāhoma. The Huta covers the rites from Vivāha to Simantonnayana⁴. Jātakarma and Caula are called Prahuta perhaps because of the fact that here presentations are offered (to the brahmins) after offerings to the fire⁵. In the Āhuta class are included the two, namely Upanayana and Samāvartana. Herein after Homa, gifts are offered and something is also accepted⁶. Pāraskara classifies the Pākayajñas⁷ under four heads namely Āhuta, Huta, Prahuta and

1 1. 3. 1.

2 1. 1. 2.

3 'yatho etaddhutam prasuta āhutaśulagavo baliharāṇaṁ pratyavarohanamaṣṭakāhoma itṛ sapta pākayajñasamsthā itṛ' — Bau. Gr. Sūtra. 1. 1. 1.

4 Tatra yaddhūyate sa huto yathaitadvivāhassimantonnayanāṁ ceti. Bau Gr. Sūtra. 1. 1. 3

Tatra hi hūyate tva. Bau. Gr. Sūtra. 1. 1. 4.

5 Atha yaddbutvā dīyate sa prahuto yathaitajjātakarma caulāṁ ceti. B. G. S. 1. 1. 5.

6 Atha yaddutvā datvā cādīyate sa āhutaḥ yathaitadupanayanāṁ samāvartanāṁ ceti. Ibid. 1. 1. 7.

7 In the Hariharabhāṣya of the Pāraskara Gṛhyasūtra we find the following explanation of Pākayajña: Pacyate śrāpyate odanādikamassminniti pāko gṛhyāgniḥ tasmin pāke nānyatreṭi bhāvah. Pāke yajñāḥ pākayajñāḥ yataḥ.

Vaivāhikegnau kurvīta gṛhyāṁ karma yathāvidhi/

Pañcayajñavidhānaḥ ca pañkṛtīm cānvāhikīm gṛhī// iti

Manunā dainandinapāko grhyegnau smaryate. — on P.G.S. 4. 1.

Prāṣita, and in the Hariharabhāṣya, they have been duly explained¹.

According to Baudhāyana Gṛhya sūtra the number of Saṁskāras are thirteen, namely, Vivāha, Garbhādhāna, Puṁsavana, Sīmantonnayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Upanisakramaṇa, Annaprāśana, Cūḍākaraṇa, Karṇavedha (Gṛhyasūtra), Upanayana, Samāvartana and Pitṛmedha. In the Pāraskara Gṛhyasūtra also the Saṁskāras have been mentioned as thirteen. Instead of Karṇavedha (of Baudhāyana Gṛhyasūtra) we here find mention of Keśānta (P.G.S. 2. 1. 12-25). In the Hiraṇyakeśiṅghyasūtra the following Saṁskāras have been mentioned: Upanayana, Samāvartana, Vivāha, Sīmantonnayana, Puṁsavana, Jātakarma, Medhājanana (II. 3. 9), Nāmakaraṇa, Annaprāśana and Cūḍākaraṇa, numbering ten in all.

The Vaikhānasa Gṛhyasūtra, as already mentioned, records eighteen such rites and the names deserve mention here because of the fact that some of them are peculiar. According to this text, the eighteen Saṁskāras are²—Rtusamgamana³, Garbhādhāna, Sīmanta, Viṣṇubali⁴, Jātakarma, Utthāna⁵, Nāmakaraṇa, Annaprāśana, Pravāsāgamana⁶, Piṇḍavardhana⁷,

1 Hutaḥ homamātraṁ yathā śāyāṁ prātarhomaḥ. Ahutaḥ homa-valirahitaṁ karma yathā srastarārohaṇaṁ / Prahuto yatra homovalikarmabhakṣaṇam ca. Yathā pakṣādikarma prāśitaḥ yatra prāśanamātraṁ na homo na valiḥ // Yathā sarvāsāṁ gavāṁ payasi pāyasaśrapaṇānantaraṁ brāhmaṇabhojanam.

2 Rtugamanagarbhādhānapuṁsavanasīmantaviṣṇubali-jātakarmott-hānanāma-karṇānnaprāśanapravāsāgamana-piṇḍavardhanacauḍakopanayanapārāyaṇavratibandhavisargopākarmasamāvartanapāṇigrahaṇāṇṭyaśṭādaśa saṁskārāḥ śārirāḥ — Vaikhānasa Gṛhya sūtram, 1. 1. (p. 1.)

3 About this rite it has been observed—'Śārīreṣṭi saṁskāreṣvrtu-saṁgamanavarjaṁ nāndimukhaṁ kuryāt'. Vai. Gr. Sū. 2. 1. For other details of Rtugamana, vide Vai. Gr. Sū. 2. 8-9., (pp. 41-43.)

4 Vai. Gr. Sū. 3. 13.

5 Vai. Gr. Sū. 3. 18.

6 Ibid. 3. 22.

7 Ibid. 3. 22.

Caulaka, Upanayana, Pārāyaṇa, Vratibandhavisarga, Upākarma, Utsarjana, Samāvartana and Pāṇigrahaṇa. In the same text Saṁskāras have been very broadly used as of two classes —as Jātakasamskāra (rites for the living ones) and Mṛtasamskāra (rites for the dead). By the observances of the first one this world is conquered, while one can conquest the next world by the second Saṁskāra¹.

The Vārāha Grhyasūtra describes such Saṁskāras, namely, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Dantodgamana, Annaprāśana, Cūḍākaraṇa, Upanayana, Upākaraṇa, Utsarjana, Godāna, Samāvartana, Vivāha, Garbhādhāna, Pumsavana and Simantonnayana. In that list the rite of Dantodgamana is a new one, not mentioned by other writers on Gṛhya rites, perhaps because of the fact that it was of minor importance². Other two special Saṁskāras mentioned in this text are Upākaraṇam³ and Utsarjana⁴.

In the Gṛhyasūtra of Gobhila we find the following principal Saṁskāras: Vivāha⁵, Pumsavana⁶, Simantakaraṇam⁷, Nāmadheyakaraṇam⁸, Cūḍākaraṇa⁹, Upanayana¹⁰, and Godāna¹¹.

- 1 Jātakasamskāro mṛtasamskāraścetu dvau samskārau bhavataḥ. Purvenemaṁ lokam parena paralokam jayati. Vai. Sū. 7. 1
- 2 Putrasya jātadante yajetāgnīḥ gavā paśunā vā //8/ Viprosutaḥ pratyetya putrasya mūrdhānaṁ tirāñghret — Paśunā tvā hīlākāreṇābhijighrāmīti //9 Jātakarmavuddhastāngulīḥ pravestya tenāsya karnāvūjapet //10// Vārāhagrhyasūtra III. 8-10
- 3 Varsāsu śravanenādhyāyānupākaroti. Hastena vā. Prausthapadimityeke // vide Vārāhagrhyasūtra. VIII. 1-5.
- 4 Ardhapañcamānmāsānadhītya pañcārohaṣaṣṭhān vā dakṣiṇāyanam vādhyāthotsrjantyetenā dharmena. Vārāhagrhyasūtra. VII 7-8.
- 5 Vide Prapāṭhaka II. Kaṇḍikā 1-5.
- 6 Tṛtīyasya garbhamāśasyādimadeśe pumsavanasya kālaḥ. II. 6. I.
- 7 Ibid. II. 7. 2.
- 8 Jananāddasārātre vyuṣṭe śatārātre samvatsare vā nāmadheyakaraṇam. Ibid. II. 8. 3.
- 9 Athātastṛtīye varṣe cūḍākaraṇam. Ibid. II. 9. 1.
- 10 Garbhāṣṭameṣu brāhmaṇamupanayet. Ibid. II. 10. 1.
- 11 Athātaḥ sodāśe varṣe godānam. Ibid. III. 1.

In the Āpastamba Gṛhyasūtra we notice discussion on the following Saṁskāras—Vivāha, Sīmantonnayana, Puṁsavana, Jātakarṁa, Nāmakaraṇam, Annaprāśana, Caula and Godāna.

The study of the Gṛhyasūtras makes it clear that in the main Saṁskāras like Vivāha, Puṁsavana, Sīmantonnayana, Upanayana etc., the Gṛhyasūtra-writers are more or less unanimous, but the difference of opinion arises with respect to very minor rites, such as 'Dantodgamana' (Vārāhagṛhya sūtra III. 8-10). Some of the Saṁskāras have minor importance because of the fact that they have originated from paternal feeling. Mention may be made of the rite of 'Medhājanana', which has been given an independent status of Saṁskāra by the Hiraṇyakeśi Gṛhyasūtra (II. 3. 9). Gobhila Gṛhyasūtra also makes mention of Medhājanana but it is not given perhaps an independent status. The formalities here are a bit different¹ from what has been referred to in the Hiraṇyakeśi Gṛhyasūtra.

Coming to the Dharmasūtras, we notice that Gautama has made mention of forty Saṁskāras. Baudhāyana does not mention the name of Saṁskāras by name. Nor does Āpastamba discuss the question of the Saṁskāras. Vasiṣṭha is silent on the issue. In the text of Viṣṇu there are mentions of the following Saṁskāras. Niṣeka², Puṁsavana³, Sīmantonnayana⁴, Jātakarṁa⁵, Nāmadheya⁶, Ādityadarśana⁷, Annaprāśana⁸, Cūḍākaraṇa⁹, Vivāha (Vis. Sm. 27/13-14) and Upanayana¹⁰. When

1 Tatharvate medhājanam sarpiḥ prāśayet jātārūpena vā ādāya kumārasya mukhe juhōti — medhām te mātṛavarūṇāvityetayarcā sadāsaspatimadbhutamiti ca. G.G.S. II. 7. 19.

2 Garbhāśya spaṣṭatājñāne niṣekakarṁa. Viṣṇu Smṛti 27/1.

3 Spandanāt purā puṁsavana. Ibid. 27/2.

4 Saṣṭheṣṭame sīmantonnayana. Ibid. 27/3.

5 Jāte ca dārake jātakarṁa. Ibid. 27/4.

6 Āśaucavyapagame nāmadheyam. Ibid. 27/5.

7 Caturthe māsyādityarśanam. Ibid. 27/10.

8 Ṣaṣṭhennaprāśanam. Ibid. 27/11.

9 Trītyābde cūḍākaraṇam. Ibid. 27/12.

10 Garbhāṣṭamebde brāhmaṇasyopāyanam. 27/15.

we make a study of the Smṛti texts in respect to Saṁskāra we notice that Daiva Saṁskāras were dwindling away and this was perhaps due to the fact that sacrificial religion gradually showed a tendency of dying out gradually. According to Manu the Saṁskāras are intended for purification of the body of the individual, here in this world and in the world hereafter.¹ Whatever blemishes that may touch an individual while remaining in the foetus may be removed by the Saṁskāras like Garbhādhāna, Jātakarma, Cūḍākaraṇa and Upanayana². In this connection it has been proclaimed that the study of the Vedas and observances of the prescribed rules etc. make the body eligible for communion with the highest spirit³. He has mentioned the following Saṁskāras, namely, Garbhādhāna⁴, Jātakarma⁵, Nāmadheya⁶, Niṣkramaṇa⁷, Annaprāśana⁸, Cūḍākarma⁹, Upanayana¹⁰, Keśānta¹¹, Vivāha and Śmaśāna¹².

Yājñavalkya also like Manu mentions the Saṁskāras with the two limits, beginning with Niṣeka and ending with Śmaśāna. He mentions Garbhādhāna, Pūṁsavana, Sīmantonayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Niṣkramaṇa, Annaprāśana, Cūḍākarma¹³,

1 Manu Saṁhitā II, 26. II, 66 — 'Saṁskārārtham śarirasya'.

2 Garbhairhomairjātakarmacaṇḍamauñjīnibandhanaiḥ

Baijikaṁ gārbhikaṁ caiva dvijānūmapamṛjyate //

Manu Saṁhitā II, 27.

cf. Evameva śamān yāti bijagarbhaśamudbhavam // Yaj. I/13.

3 Manu Saṁhitā II, 28.

4 Ibid. II, 27.

5 Ibid. II, 29.

6 Ibid. II, 30.

7 Ibid. II, 34.

8 Ibid. II, 34.

9 Ibid. II, 35.

10 Ibid. II, 36.

11 Ibid. II, 65.

12 Ibid. II, 16. cf. Niṣekādyaḥ śmaśānāntāsteṣāṁ vai mantrataḥ kriyāḥ // Yaj. I, 10.

13 Garbhādhānamṛtau pūṁsaḥ savanaṁ syandanātpurā/
Ṣaṣṭheṣṭame vā sīmanto māsyete jātakarma ca // Yaj. I/11.
Ahanyekādaśe nāma caturthe māsi niṣkramaḥ/
Ṣaṣṭhenaprāśanam māsi cūḍā kāryā yathākulam // Yaj. I/12.

Upanayana¹, Vivāha², and Śmaśāna. The rite of Keśānta is omitted from the list of Yājñavalkya and that was perhaps 'owing to the decline of the Vedic studies and its confusion with the Samāvartana'. Viṣṇu mentions the following Saṁskāras, namely, Niṣeka, Pūṁsavana, Sīmantonnayana, Jātakarma, Nāmadheya, Ādityadarśana, Annaprāśana and Cūḍākarma³.

Vyāsa mentions most of the Saṁskāras⁴. We have from Śaṅkha also names of certain Saṁskāras⁵. It is of interest to note that none of the following writers on Smṛti have made any specific mention of the Saṁskāras by name, namely, Atri, Hārīta, (vide Hārīta-smṛti included in Smṛtīnām samaccayaḥ pp. 136-141, 236-355), Aṅgirā, Yama, Āpastamba (Samhitā), Saṁvarta Kātyāyana, Brhaspati, Parāśara, Likhita, Dakṣa, Śātātapa and Vasiṣṭha. It would not be proper to suppose that Saṁskāras died out in the society when these legal treatises were written and compiled. The case is otherwise. What we have to add here is this that the Saṁskāras attained age-old celebrity to such an extent that the Smṛti writers did not perhaps feel it wiser to deal with them afresh for fear of repetition. About those who have discussed the question it may be observed that

- 1 Garbhāṣṭame vābde brāhmanasyopanayanam// Yaj. 1/13.
 - 2 Yaj. 1. 52.
 - 3 Garbhasya spaṣṭatājñāne niṣekakarma. etc. 27. 1-12.
Laghuvishṇu mentions by name Sīmantonnayana, Jātakarma & Upanayana. (vide Smṛtīnām Samuccayaḥ p. 117.)
 - 4 Garbhādhāraṇi pūṁsavanarṇ sīmanto jātakarma ca/
Nāmakriyāṇiṣkramapennāśanam vapanakriyā// 1. 13.
Karnavedho vratādeśo vedārambhakriyāvidhiḥ// 1. 14.
Keśāntaḥ snānamudvāho vivāhogniparigrahaḥ/
Tretāgnisarṇgrahaśceti saṁskārāḥ soḍaśa smṛtāḥ// 1. 15.
 - 5 Garbhasya sphūṭatājñāne niṣekaḥ parikṛtiṭaḥ/
Tatastu spandanāt kāryaṇ savanantu vicakṣaṇaiḥ// II. 1.
Āśauce tu vyatikrānte nāmakarma vidhiyate// II. 2.
Caturthe māsi kartavyamādityasya pradarśanam/
Sasthesnnaprāśanam māsi cūḍā kāryā yathākūlam// II. 5.
Garbhāṣṭame// .11. 6.
- Marriage has been dealt with in the Fifth Chapter.

they treated these topics to render their works more elaborate and comprehensive.

The *Mahābhārata* makes no mention of specific knowledge relating to forty Samskāras as mentioned by Gautama¹. In the *Anuśāsana* parva we get acquainted with the rite of Garbhādhāna.² In the *Śāntiparva*³ the rite of Garbhādhāna has been spoken of as the cause of Dharma, Artha and Kāma. No details are available about Puṁsavana and Sīmantonmayana but they have been referred to⁴. Jātākarma has been referred to more than once⁵. Nāmakaṛaṇa has been referred to⁶. Cūḍākarma and Upanayana have been mentioned by name⁷. Marriage is too wellknown to be mentioned separately. We find here a Vedic rite named Upākarma. This was perhaps called so because it was outside all Grhya rites. In it the father after coming from a distant place would place his palm on the head of the son along with muttering of mantras⁸.

So far as the Purāṇas are concerned, the *Agnipurāṇa* distinctly makes mention of the fortyeight types of Samskāras⁹, namely, Garbhādhāna, Puṁsavana, Sīmantonmayana, Jātākarma, Nāmakaṛaṇa, Annaprāśana, Cūḍā, Brahmacharyavratas, Vaiṣṇavī, Pārthī, Bhautikī, Śrautikī, Godāna, Snātaka, seven Pākayajñas, Aṣṭavā, Pūrvanaśrāddha, Śrūvanī, Agrāyanī, Caitrī, Aśvayujī, Ādhāna, Agnihotra, Darśa, Purnamāsa, Cāturmāsya,

1 Vide *Mahābhārater Samāja*, p. 55. Second edition by Sukhamay Saptatīrtha.

2 Anu. p. 162. 41, 42.

3 123/3 (vide also commentary of Nilakanṭha).

5 Ādi p. 74/119, 74/3; 178/2; Ādi. p. 109/18; Ādi 118/14.

4 Śāntiparva. 265/20. (vide also Nilakanṭha's commentary).

6 Ādi. 121/67.

7 Ādi 221/87, Anu 95/25. Śānti, 233/2

8 Śāntiparva. 265/16.

9 *Nirvāṇādīṣu dīkṣāsu catvāriṃśat tathāṣṭa ca/*

Samskāraṇ kāraveddhīmān āṇu tān yañ sūro bhavet// 32-1.

Paśubandha, Sautrāmaṇi, Agniṣṭoma, Atyagniṣṭoma, Uktha, Ṣoḍaśi, Vājapeya, Atirātra, Āptoryāma, Hiraṇyāṅghri, Hiraṇyākṣa, Hiraṇyamitra, Hiraṇyapāṇi, Hemākṣa, Hemāṅga, Hema-sūtra, Hiraṇyāsya, Hiraṇyāṅga, Hemañihva, Hiraṇyavān, Aśva-medha, compassion to all creatures, Kṣānti, Ṛjutā. Śauca, Anāyāsa, Maṅgala, Akārpaṇya and Asphṛhā¹.

Mention in this connection may be made of the technicalities of Samskāradikṣā².

In the Bhaviṣyapurāṇa it has been stated that the Samskāras were always to be regarded as cause of spiritual perfection³.

- 1 Garbbādhānantu yonyūṁ vai tataḥ pumsavanarṁ caret/ 32/2.
 Sīmantonnoyanañcaiva jātakarma ca nāma ca/
 Annāśanarṁ tataścūḍā brahmacaryavratāṇi ca/ 32-3.
 Catvāri vaiṣṇavī pāṭhī bhautikī śrautikī tathā//
 Godānarṁ smātakatvañca pākayajñasca sapta te/
 Aṣṭakā pārvanaśrāddharṁ śrāvanyāgrayaṇīr ca// 32-4.
 Caitrī cāśvayujī sapta haviryajñāśca tān śrñu/
 Ādhānañcāgnihotrañca darśo vai paurnamāsikaḥ// 32-5.
 Cāturmāsyaṁ paśubandhaḥ sautrāmaṇirathāparaḥ/
 Somaśathsthāḥ sapta śrñu agniṣṭomaḥ kratūttamaḥ// 32-6.
 Atyagniṣṭomaḥ ukthaśca ṣoḍaśo vājapeyakaḥ/
 Atirātrāptoryāmaśca śahasreśāḥ savā ime// 32-7.
 Hiraṇyāṅghrirhiraṇyākṣo hiraṇyamitra ityataḥ/
 Hiraṇyapāṇirhemākṣo hemāṅgo hemaśūtrakāḥ// 32-8.
 Hiraṇyāsyo hiraṇyāṅgo hemañihvo hiraṇyavān/
 Aśvamedho hi sarveśo guṇāścāṣṭātha tān śrñu// 32-9.
 Dayā ca sarvabhūtesu kṣāntiścaiva tathārjavam/
 Śaucañcaivamanāyāso maṅgalañcāparo guṇaḥ// 32-10.
 Akārpaṇyañcāspṛhā mūlena juhuyācchatam/
 Saura śakteya visnvīdikṣāstvete samāḥ smrtāḥ// 32-11.
- 2 Vide Agnipurāṇa, Chap. 82.
- 3 Catvāriṁśattathāṣṭau ca nirvṛttāḥ śāstrato nṛpa/
 Sa yāti brahmaṇaḥ sthānaṁ brāhmaṇatvaṁ ca mānada//
 Samskāraḥ sarvathā heturbrahmatve nātra samśayaḥ// 2-143.

Here also the Saṁskāras have been mentioned as forty-eight in number¹.

It has been stated that through observance of these rites purification of body takes place and it contributes to the benefit of this world and the world hereafter².

So far as the digests (Nibandhas) are concerned we notice that these texts make it their point to discuss the Saṁskāras in details, but the general tendency of majority of them is to exclude the Daiva Saṁskāras from their treatment. We may in this connection refer to the Viramitrodaya, the Smṛticandrikā and the Saṁskāramayūkha. In all these texts the Saṁskāras mentioned by Gautama (forty in number) have been referred to, but in actual cases they have discussed only the Brāhma or Smārta Saṁskāras beginning with Garbhādhāna and

- 1 Garbhadhānaṁ pūṣasavaṇaṁ śimantonnoyanam tathā/
Jātakarmāṇṇaprāśanaṁ ca cūḍopanayanam nṛpa//
Vedavratāni cavitṛi snānaṁ ca tadānantaram/
Sadharmacāriniyoga yajñānāṁ karma mānada//
Paścānāṁ kṛyamaṁtyāhurātmanah śreyase nṛpa/
Devapitṛmanuṣyānāṁ bhūtānāṁ brahmanastathā//
Eteṣāṁ cāṣṭakākarma pārvanaśrūddhameva hi//
Śrāvaṇi cāgrahāyaṇi caitri cāśvayujī tathā//
Pākayajñastathā sapta agnyādhānaṁ ca satkriyāḥ/
Agnihotraṁ tathā rājan darśam ca vidhusamkṛaye//
Paurṇamāsāṁ ca rajendra cāturmāsyaṇi cāpi hi/
Nirūpaṇaṁ paśuvadhāṁ tathā sautrāmaṇi ca//
Haviryajñaḥ tathā sapta steṣāṁ cāpi hi satkriyāḥ//
Agniṣṭomatyagniṣṭomastathokthyah ṣoḍaśim viduḥ/
Vājapeyotirātraśca āptoryāmeti vai smṛtaḥ//
Saṁskāreṣu sthitaḥ sapta somāḥ kurukulodvaha/
Ityete dvijaśaṁskārāścatvāruṣaṇṇpottama//
Aṣṭau cātmaḡanastāta śrṇu tānapi bhārata//
Anasūyā dayā kṣāntiranāyasaṁ ca maṅgalaṁ/
Akṛpaṇyaṁ tathā śaucaṁasprhā ca kurūdvaha//

Chap. II. 145-155.

The eight qualities have been defined in details in the same context. (II.156-164).

- 2 Vaidikaḥ karmabhiḥ puṇyairniṣekādyairdvijaṁmanāḥ/
Kṛyāḥ śariraśaṁskārāḥ pāvanaḥ pretya ceha ca//

Chap. II. 166.

ending with Vivāha. What we mean thereby is this that these digest-writers by Saṁskāra only understood the body-saṁskāras. The funeral Saṁskāra in most of the cases has been excluded. It is of interest that in these digests we get acquainted with quite a large number of minor rites and worships. These are offshoots of the major Saṁskāras and had the popular element in it, but it is definite that they were not elevated to the position of separate Saṁskāras.

In the *Prayogaratna* of Nārāyanabhaṭṭa the Saṁskāras as mentioned by Gautama have been discussed in details. There it has been stated that certain Saṁskāras are Nitya for the Dvijātis (twice-born castes)¹. It records also the view of Aṅgirā that Saṁskāras are twentyfive in number². The view of one Āśvalāyana has been mentioned there, wherein these twentyfive Saṁskāras have been classified under four heads—*Namittika*, *Vārṣika*, *Māsika* and *Nitya*³. Rites beginning with *Garbhādhāna* and ending in *Upanayana* are compulsory for all⁴. It has been stated there that these Saṁskāras are to be performed by the members of twice-born castes with incantations. So far

- 1 *Garbhādhānaṁ pumsavanaṁ simanto valireva ca/
Jātakṛtyaṁ nāmakarma nūkrāmonnāśanaṁ parah//
Caulakarmopanayanaṁ tadvratānāṁ caṣṭṣṭayam/
Snānodvāhaṁ cāgrayaṇamaṣṭakā ca yathātatham//
Śrāvanyāmāśvayujyāṁ ca mārga śreyaṁ ca pārāṇam/
Utsargaścāpyupākarma mahāyajñaśca nityaśah//
Saṁskārā niyatā hyete brāhmanasya viśeṣataḥ/*

(p. I. *Prayogaratna*).

- 2 *Pañcaviṁśatisaṁskārāḥ saṁskṛtā ye dvijātīyaḥ/
Te pavitrāśca yogyāḥ syuh // p. I. Ibid.*
- 3 *Eteṣāṁ pañcaviṁśatinām naimittikavārṣikamāsikanityabhe-
dena cāturvīdhyupāhāśvalāyanaḥ. (p. I. line-13).
Naimittikāḥ soḍaśoṣṭakāḥ samudvāhāvāsanakāḥ/
Saptaivāgrayānādyāśca saṁskārā vārṣikā matāḥ//
Māsikāṁ pārvaṇaṁ proktamaśaktānāntu vārṣikam//
Mahayajñāstu nityāḥ syuh sandhyāvaccāgnihotravat// (p. 2).*
- 4 *Atra garbhādhānādyā upanayanāntā eva sarveṣāṁ niyatāḥ na
tu snānādyāḥ, tena brahmacaryāḍeva pravajedyādī na viru-
dhayate. (p. 2).*

as the Śūdras are concerned these are to be observed by them without any incantation. Yājñavalkya and Yama have supporting texts¹.

The four-fold classification of the Samskāras as Naimittika, Vārṣika, Māsika and Nitya does not however present a full picture of the rites, so far as their observances were concerned. The five Mahāyajñas, as already discussed have not in them the essential characteristics, namely the element of purification. They however generated good qualities and may fittingly be included under the eight good qualities of the soul as mentioned by Gautama. Śāstrakāras are wise to prescribe them as compulsory for all (Mahāyajñastu nityāḥ syuh). The Māsika and Vārṣika rites strictly refer to the acts like Pārvaṇa Śrāddha, which are motivated by the spirit of grateful remembrance of the forefathers. By designating certain rites like Garbhādhāna etc. as Naimittika, it was intended perhaps, that they were not compulsory and this explains why a good number of them have become obsolete

1 Ete ca dvijñānāmeva samantrakāḥ. Tadāha Yājñavalkyah/—
 Brahmaṇṣatriyaviṣṭūdrāḥ varṇāstvādyaśtrayo dvijāḥ/
 Niṣekādyāḥ śmaśānāstāsteṣāṃ vai mantrataḥ kriyā//
 Atra tesāmeva mantrataḥ kriyā iti vadan śūdrasyāmantrakāḥ
 kriyā iti śūcayati. Ata tva Samskāraṇadhikṛtya Yamaḥ —
 Śūdropyevamvidhaḥ kāryaḥ vinā mantreṇa saṃskṛtaḥ/ iti (p. 2).

CHAPTER V

SAṂSKĀRAS — THEIR PRESENT-DAY POSITION AND EXPIATION FOR NON-OBSERVANCE

The Saṁskāras, it may be noted, in modern times have in most cases fallen into oblivion. Not to speak of other members of the caste, the brahmins even do not observe them all in the manner they have been described and prescribed in the Śāstras. The reason for such a state of affairs is not far to seek. The western outlook of life has to a considerable extent influenced our attitude to life. There is also the question of expense and economic conditions are partly responsible for the dwindling away of some of the Saṁskāras (like Vivāha, Upanayana) because of the fact that these rites in course of time assumed a festive nature necessitating huge expense. For instance, we notice that in Bengal at least at the present days, Brahmins, specially the enlightened classes, do not care to go to the extent of performing all the formalities of Upanayana. What they do is that, they go to a holy place near by (say Kālighāṭa at Calcutta) and get the rite performed in a miniature form. This shows that the intricacies and long formalities are to a certain extent responsible for dying out of certain Saṁskāras. We may observe that practically speaking for the Brahmins only, the two, Upanayana and Vivāha are observed now-a-days. The formalities in most of the cases have been dropped. The pre-marriage and post-marriage technicalities are hardly observed. In some case absence of expert priests with technical knowledge is responsible for disuse of certain rites, the observance of which requires expert advice. The rite of Garbhādhāna is falling into abeyance, probably owing to the rapid rise in the marriageable age of brāhmaṇa girls. Identical is the lot of Puṁsavana and Simantonayana. As we have already observed, Nāmakaraṇa and Annaprāśana had in their origination, the element of love and affection, these two

have almost gone out of use and the scanty form in which they are observed in certain cases is also devoid of any citations from Vedic texts and the whole affair is strictly popular in design. In most cases *Caula* is performed on the day of the *Upanayana* and *Samāvartana* is also performed a few days after *Upanayana*.

In this connection we think it profitable to quote the learned opinion of Dr. R. B. Pandey. He observes: "Like other socio-religious institutions the *Śaṁskāras* also, after serving their purpose for a long time declined in course of time due to their internal weakness and external circumstances, which developed in the history of the Hindus. The creative stage of the *Śaṁskāras* was followed by the critical, conservative and imitative ones, when the *Śaṁskāras* were codified and commented upon, compiled and confusedly and poorly imitated. The result was that they become static and stultified and lost their power of elasticity and adaptation. The time and ideology under which they evolved were left far behind and new social and religious forces were operating in the society, which did not fully conform to old social and religious institutions. Buddhism, Jainism and the many new cults of devotion diverted the attention of the people from ritualistic exactitude to devotional practices of worship. The linguistic difficulty was also responsible for the decline of the *Śaṁskāras*. The mantras recited in the *Śaṁskāras* were from the Vedas and the procedure of the *Śaṁskāras* was couched in archaic Sanskrit and the both have continued to be till to-day. Though Sanskrit has ceased to be the popular language of India and is intelligible only to a few learned persons, the priests have never cared to change the language of the *Śaṁskāras*, as they are always anxious to preserve the mystic and obscure nature of the religious ceremonies. The natural consequences is the apathy and indifference of the masses towards the *Śaṁskāras*, which have become a sealed book to them."

Life to-day moves in a hasty pace. There is no time 'to stand and stare'. People hardly have any leisure to devote

themselves to acts which have no bearing on their economic upliftment. All thoughts are concentrated on one point as to how one may survive economically. When one has to think always in terms of interest of this world, it is natural that spiritual life is bound to be overlooked.

This speed of life is observed in literary sphere also. The age of epics and big romances has yielded to that of short stories. The energy that is needed for writing and reading voluminous literatures is gone.

Moreover, a tendency for specialisation is bound to develop under the circumstances. The totality of the activities of life has ceased and partisan spirit operates. This will explain why such long-drawn rites are dying out day by day. But the traditional and conventional influence has operated to a great extent to preserve them even in simplified form. To quote the words of Dr. Pandey :

"The far-reaching cause of the decline of the Saṁskāras was the development of the society from its primitive conditions and the bifurcation and specialisation of the different branches of human activities. Originally the Saṁskāras combined religious beliefs and practices, social customs and laws, educational schemes, rules regarding health and hygiene etc. In course of time all these aspects of human life developed more or less independently. So the Saṁskāras lost most of their contents and importance, only its religious sanctity survived in its truncated form. The Saṁskāras, which once constituted a serious attempt at the reformation of man, were reduced to mere ceremonies. The Saṁskāras to-day are in majority of cases a matter of routine benefit of effective influence."

There is no denying of the fact that even today in mind and spirit the Hindus believe in the importance of Vedic tradition. Centuries after centuries this tradition has been subjected to cultural attacks and molestations from rival religious schools. To guard against these attacks, the priestly class tightened their grip in stronger manners, rendering the rules more rigid. Side by side, in due course of time went on the process of assimila-

tions. The smṛti texts are full of illustrations where the writers on law were compelled by the demand of circumstances to change the age-old provisions of law. The spirit of adjustment operated well upto a certain period, but in course of time the country did not find intelligent and prudent writers on law who could keep pace with the changing condition of society. On the other hand western education conquered the minds of young men with alluring benefits of the materialistic world. The spiritual side was as a consequence undervalued. The Saṁskāras, which originally had spiritual values gradually lost their meaning and in the absence of proper interpreters tended to become weaker and weaker. Rightly Dr. Pandey observes :

"Hinduism assimilated foreign elements in its fold throughout its long history. These elements conformed to the broad outline of Hinduism, but they did not find minute ritualistic details congenial to them. They performed the most important Saṁskāras like the Vivāha and the Antyeṣṭiḥ. (Funeral) which they could not escape, but they had little use of the minor ones. The advent of Islam in India eclipsed Hindu culture and in the major part of the country there was no free opportunity to perform religious rites. For their safety the masses abstained from ostentatious ritualistic procedure and only a few orthodox families performed them at their great risk. The later and modern impact of materialism from the West has attacked Hinduism on a different plane. Through western educational system and forcings both intellectually and emotionally. It has made its young people receiving this new education from their moorings both intellectually and emotionally. It has made its converts hostile towards the traditional life of the country, sceptic towards spiritual values of life and impatient of any religious discipline. They are getting lost to the very sacramental conception of life. This constitutes the gravest menace to the Saṁskāras."¹

1 Hindu Saṁskāras, pp. 488-490.

We have here to add that there was definitely an evolution in the development of the number of Samskāras from two to forty. In the process of development some newer ones have been added, while others have been dropped. Territorial influence was no less contributory to this end. Thus we find in the Vaikhānasa Gṛhyasūtra a rite like Pravāsāgamana. There is every likelihood that this developed at a stage when for economical or other reasons journey to foreign country or to distant place was undertaken. In the normal stage of the society people hardly undertook long journey. Therefore this rite did not find suitable recognition at the hands of other writers on Gṛhyasūtra. Similarly we may explain the case of Dantodgamana. This was perhaps motivated by medical considerations. The health of the baby tends to degenerate during the period of toothling. Therefore someone might have been urged by the desire to observe this rite to ensure the good health of the baby. This did not however find favour of other writers. So the point to note here is this that as these rites developed due to various influences, they could not retain their existence in toto. Only those which are common and those whose purposes are more or less intelligible have been retained even today. People have not even in this enlightened materialistic world given up all respect for spiritualism and religion. Even the non-believers go through certain important Samskāras up to this day. What is needed at present, in my humble opinion, is simplification of the rites and properly trained priests to interpret the importance of the rites to the people, who are no less eager to understand them.

It would be of interest at this stage to discuss what will happen if the Samskāras are not performed at prescribed time. In the Smṛtyarthasāra we have the prescription that if the Samskāras (except Upanayana) are not observed within the prescribed limits, the Vyāhrtihoma should be offered and after that, though belated, the Samskāras should be performed. The penance called 'pādaḥśchra' should be performed, for each Samskāra, that is not performed. In case of non-per-

formance of Caula the penance is Ardhakṛcchra. Penance however is to be doubled in case the non-permanence of Saṁskāras was intentional and actually there was no distress.¹ Quoting the opinion of Śaunaka, Kamalākaraḥṭṭa observes in the *Nirṇayasindhu* "that different authors have subscribed to different views. One group of persons holds that after the penance the Saṁskāras that have not been gone through should be performed all at one time, while others hold that they should not be performed at all after the observance of penance. The third view was that if Caula was left unobserved it may be done on the day of Upanayana".

Various substitutes, however, for these offences, of easier types have been prescribed in the *Dharmasindhu*.² By way of illustration we may point out that one Prājāpatya penance is equated with three Pādakṛcchras. In place of Prājāpatya, the person guilty of the lapse may make gift of a cow or one Niṣka (320 guṇījas) of gold or one half or one-fourth of it. Person who is very poor may give one eighth of a silver niṣka or corn of same value. Mm. Dr. P. V. Kane has got pertinent observations in this connection, which we profitably quote here—"There being these easy substitutes (*pratyūmnāya*

1 Etc kālātikrame vyāhṛtihoṃsaṁ kṛtvā kṛyāḥ, Eteṣvekaikaalope pādakṛcchraḥ kṛyāḥ, Caule tvardhakṛcchraḥ, Matyā lopenāpādi ca dviguṇaḥ. *Smṛtyarthasāra*, p. 3.

2 Saṁskāralope Śaunakaḥ. Ārabhyādhānamācaulāt kālētite tu
karmanām/

Vyāhṛtyāgniḥ tu saṁskṛtya hutvā karma yathākramam//

Eteṣvekaikaalope tu pādakṛcchraṁ samācaret/

Cūdāyāmardhakṛcchraṁ syādāpadi tvevāmṛitam//

Anāpadi tu sarvatra dviguṇaṁ dviguṇaṁ caret//

Nirṇayasindhu III pūrvārdha.

The *Smṛtimuktāphala* (*Varnāśramadharmā* p. 99) quotes a similar verse from *Kātyāyana*:

Garbhādhānādicaulānte avakāle vidhānākṛte/

Pratyekaṁ pādakṛcchram syāddvi punaḥ syādanāpadi//

3 IIIrd Paricchedo, pūrvārdha.

as they were called) people gradually let off performing the several Saṁskāras and concentrated themselves only on Upanayana and Vivāha. The whole life of a person was so very minutely worked out and overlaid with so much ritual in the Gr̥hyasūtras and the Smṛtis that the tendency to neglect and change became insistent and inevitable. This tendency was helped by the accommodating spirit of the Brāhmaṇa authors of later Smṛtis and digests that were ready to prescribe easier and easier substitutes for non-observance of elaborate sacraments, pre-natal and post-natal.¹ While commenting on Gautama,² Haradatta remarks that the teacher (Gautama) explaining Upanayana first and bypassing others, stresses that Upanayana is the principal Saṁskāra. Therefore even if Saṁskāras like Garbhādhāna could not take place owing to distress Upanayana may be performed, but it follows that if Upanayana be not performed there is no right for marriage which follows only Upanayana³. In modern times in undergoing prāyaścitta, for non-performance of the Saṁskāras upto Caula, rupees two have to be paid to the priest, (annas four for each of the Saṁskāras not performed upto Caula and annas eight for Caula).⁴

1 History of Dharmaśāstra Vol. II, part I, p. 200.

2 1.6 Upanayanam Brāhmaṇasya aṣṭame.

3 Prathamabhāvino garbhādhānādīn saṁskārāṇūllāghyopayanam vyācakṣānastasya prādhānyam darśayati. Tena daivānupapattya garbhādhānāderakaraṇepi upanayanam bhavati. Tasyākarāṇe tu vivāhādīṣvanadhikāra itī siddham. Haradatta on Gau. I. 6.

4 Vide Madanapārijāta p. 752 for Kṛcchrapratyāmnāya and Saṁskārakaustūbha pp. 141-42 for various Pratyāmnāyas. Modern 'Saṁkalpa' at the time of Upanayana for late performance or non-performance of Saṁskāras is: Amukaśarmaṇaḥ mama putrasya garbhādhānapuṁsavanasāmantonnayana-jāta-karmanāmakaraṇānnaprasānacaulantānām saṁskārāṇām kālātipattijanita (lopanjanita) pratyavāyaperihārārtham pratisaṁskāraṁ pādakṛcchrātmakapṛayaścittam cūḍāyā ardhakṛcchrātmakam pratikṛcchrām gomūlyarajatanīṣkapādapādapratyāmnāyadvārāhamācariṣye'.

We propose to bring the dissertation to close by discussing in short whether the Saṁskāras have any bearing on the members of the fourfold castes. The question of the position of the Śūdras, deserves special attention. According to Manu, the Śūdras are not fit for the Saṁskāras.¹ In the text of Laghuviṣṇu it has been stated that Saṁskāras for Śūdra is offering of service to the dvijas.² The Mitākṣarā³ is in favour of Śūdra's performance of vratas, but without homa and muttering of mantras. The Śūdrakamalākara (p. 38) observes that Śūdras may observe vratas etc. without homa and japa. Viśvarūpa⁴ quotes the opinion of Śaṅkha who argues in favour of Śūdra's performance of the Saṁskāras, without Vedic mantras. This has the support of Manu.⁵ Vedavyāsa⁶ restricts the observance of certain Saṁskāras for the Śūdras, namely, Garbhādhāna, Puṁsavana, Sīmantonayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Niṣkramaṇa, Annaprāśana, Caula, Karṇavedha and Vivāha. These are directed to be performed without mantras. Haradatta in his commentary on Gautama Dharmasūtra II.1.51 has quoted from a Gṛhyasūtra which allows the following Saṁskāras for the Śūdras. Niṣeka, Puṁsavana, Sīmantonayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Annaprāśana and Caula; but these also are to be performed under identical conditions.⁷ In the Saṁskāra-prakāśa of Mitramiśra a Gṛhyasūtra has been referred to where Saṁskāras from Garbhādhāna to Caula, seven in all, have been

1 IX 126.

2 Śūdraścaturtho varnastu sarvasaṁskāravarjitah/
Uktastaya tu saṁskāro dvijecyūtmānivedanam/
Laghuviṣṇu, 1. 15.

3 On Yāj. III. 262.

4 On Yāj. I-13

5 X. 127. vide also Yāma, quoted in the Smṛti-Candrikā I p. 14.

6 1. 17.

7 Śūdrasyāpi niṣekapuṁsavana-sīmantonayanajātakarmanāmakara-
ṇānnaprāśanacaulānyamantrakāni yathā kūlamupadiṣṭāni.
Vivāhopyamantrako yathācārāṁ bhavati.

prescribed for the Śūdras.¹ The scope has been widened a bit, according to Aparārka.² The *Smṛticandrikā* (I. p. 24) takes a stricter view relying on the text of *Brahmapurāṇa* that Vivāha is the only Śaṁskāra for the Śūdras.³ Kamalākaraḥṭṭa remarks in his *Nirṇayasindhu* on the point that 'the conflicting views are to be reconciled by holding that the 'the liberal ones apply to god (sat) śūdras and the stricter ones to low (asat) śūdras or that the rules are different in different countries.'⁴ Kamalākaraḥṭṭa in his *Śūdrakamalākara* refers to the sixteen types of Śaṁskāras as stated by Vyāsa and has further observed that nine of them calculated upto Karṇavedha are to be observed by the ladies and marriage of them should be performed with incantation, while for the Śūdras ten Śaṁskāras are prescribed and that also without any mantra.⁵ In the *Śūdrakamalākara*, the opinion of *Matsyapurāṇa* has been quoted to show that for the Śūdras eleven Śaṁskāras were prescribed.⁶ According to Jayapāla Śūdras should have nine such Śaṁskāras.⁷ Śārṅgadharma allows twelve.⁸

1 'Vaijavāpagrhyopī, śūdrasyāpi niseka-puṁsavana-sīmantonmayana-jātakarma-nāmakaranānnaprāśanacaulānyamantrakāni yathākāl-amupadisthānti' p. 133.

2 Etacca cāturvāryūbhiprāyaṁ na dvijātimātraviśayam, (the eight śaṁskāras). Aparārka p. 25 (on Yāj. 1. 11-12).

3 Brāhṁe tu — 'vivāhamātrasaṁskāraṁ śūdropi labhatāṁ sadā', ityuktam.

4 Atra sadasacchūdragocaratevena deśabhedādvyavasthā,
Nirṇayasindhu III. purvārtha.

5 Vyāsopī, Garbhādhānapuṁsavanam tretāgnisaṁgrahaścaiva Śaṁskārāḥ ṣoḍaśa smṛtāḥ ityuktvāha:

Navaitākarṇavedhāntā mantravarjaṁ kriyāḥ striyaḥ/

Vivāho mantratastasyāḥ śūdrasyāmantrako ḍaśa//

(pp. 10-11).

6 Śūdrāṁ tu ṣaḍdēpañcamahāyajñāścetkēkādāśetetyuktam,
Rūpanārāyaṇa Hariharabhāṣyayorapyevam. Ibid. p. 11.

7 Śūdrasyopanavarjyā garbhādhānādivivāhāntāḥ nava śaṁskārā itī Jayapālaḥ. p. 11. Ibid.

8 Śūdrāṁ dvādaśaiva hi — Ibid. p. 11.

From what has been discussed above it is clear that the Śāstrakāras were not very much sympathetic towards the Śūdras. They always tried to engage them in the service of the twice-born castes (Prajāpatirhi varṇānāṁ dāsaiṁ Śūdramakalpayat—Śāntiparva 60. 28; also M.S. X.121-123). They were denied the right of good food and clothing even. Manu, S. X 124-5)¹ But at a later stage when through this service to the Dvijas, the livelihood of the Śūdras could not be maintained, the law-makers under the pressure of circumstances were compelled, so to say to allow them to take to other means. Thus Saṁkhya allowed several arts and crafts for them (Sarvaśilpāni cāpyatha 1.5). Yājñavalkya also has similar provisions. (Yāj. Sam 1. 120)² Nārada relaxed the rules about Śūdras only in times of distress (Rūādāna 58). Viṣṇūśvara³ (on Yāj. 1.120) allows agriculture as a means of livelihood for the Śūdras.

In the light of these texts we may also conclude that the Śāstrakāras allowed gradually certain Saṁskāras for the Śūdra but the utterances of Vedic verses were in most cases prohibited

1 Uchīṣṭamannaṁ dātavyaṁ jīrnāni vasaṇāni ca/
Pulakāścaiva dhānyānāṁ jīrṇāścaiva paricchadāḥ//

X. 125.

2 Śūdrasya dvijaśuśrūṣā tayājītvā vaṇigbhavet /
Śilpairvā vividhairjiveddvijātīhitamācāraṇ //

1.120

3 Tāni Devaloktāni — “Śūdradharmo dvijātīśuśrūṣā.....
... karṣanapaśupālanabhāro dvahanapanyavyavahāro.....”

CONCLUSION

We have in this part of dissertation touched upon only the introductory aspects of the Saṁskāras, which obviously cover a wider range. As the Saṁskāras have very important bearings on the life and activities of the Hindus, the study of the origin and development of the Saṁskāras has its special importance. The Saṁskāras, as we have noticed, were introduced in the society since Vedic time and the texts hardly furnish any clue to the understanding of the circumstances under which they have originated. In our attempt to trace the origin of the Saṁskāras, we have in this treatise first of all dilated on the conception of sin since the Vedic days. Then we have discussed in short the question of Śuddhi just to show that out of the concept of sin and Śuddhi, the idea of purification, which appears to be one of the principal purposes of Saṁskāras, has emanated. Next we have dwelt on the meaning and purpose of the Saṁskāras. The element of purification has been pointed out to be the principal end of all the Saṁskāras. From the data we have collected from the Gṛhyasūtras and the Smṛti Saṁhitās it has been shown that the Saṁskāras lead to the moral and spiritual upliftment of the individual. The constituents of Saṁskāras have been discussed in details in the next place. The number and classification of the Saṁskāras have also been discussed with all their details backed by textual authorities. Incidentally we have discussed in short about the present-day positions of the Saṁskāras and expiation for their non-observance. In the concluding part of the essay, we have discussed about the bearing of the Saṁskāras on the four castes.

In the second part, we propose to discuss about the position of the Saṁskāras as we find in the text of Raghunandana, who is regarded as the greatest digest-writer and reformer of Bengal.

The text, *Saṁskāratattva* is tagged at the end and the discussion on the Saṁskāras will be strictly on the basis of the rites as they appear in that text.

PART II

Raghunandana and his Saṁskāratattva

This part is an addendum to the first part of this dissertation, wherein we have discussed about the origin and decline of the Saṁskāras. In Bengal Raghunandana is regarded as the greatest of the Saṁskārakas of his time and we in Bengal are supposed to follow the line of Raghunandana. In that respect the text, Saṁskāratattva of Raghunandana deserves special attention. Towards the end of this book the text has been added and this part is merely a critical analysis of the contents of Saṁskāratattva. The study will help one to understand Raghunandana's exact contribution towards the Saṁskāras.

Raghunandana in his Saṁskāratattva has not presented a full picture of the Saṁskāras to be observed by a Brāhmaṇa or any other member of the castes. He has however declared them to be compulsory and accordingly it has been prescribed that in the absence of the person concerned, Saṁskāras are to be performed by his representatives.¹ He has quoted the text of Hārīta, which speaks of eight types of Saṁskāras, namely Garbhādhāna, Pumsavana, Sīmantonnayana² (Phalasthāpana in Hārīta's text, explained by Raghunandana as Sīmantonnayana) Jātakarma, Nāmakaraṇa, Annaprāśana (prāśanena) Cūḍākaraṇa and Samāvartana³ (Snāpanam). But in his Saṁskāratattva Raghunandana has distinctly mentioned in details about four more, namely, Vivāha, Śoṣyantihoma, Nīkramaṇa and Upanayana.

1 Saṁskārāṇāṃ nityatvāt pratinidhimapyāha smṛtiḥ—
Aṣṭau saṁskārakarmāṇi garbhādhānamiva svayam/
pitā kuryāttadanyo vā tadabhāvepi tatkramāt//

2 Phalasthāpanāṅgakaśīmantonnayanāt.

3 Snānaśāstra samāvartanarūpamiti Kalpataruḥ.

As already stated, he believed that through observance of the Samskāras in right manner the body becomes purified (brāhmaṇyamapi tadvat syāt Samskārairvidhipūrvakaiḥ).¹

In our previous discussions we have pointed out that fire forms an important constituent of the Samskāras. Raghunandana in this text has also stressed the importance of fire and a considerable portion of the text has been devoted to Agnisthāpana. Candēśvara Thakkura in his Gṛhastharatnākara² has a detailed discussion on the importance of fire. He has in this connection quoted extensively from different texts to emphasise the importance of fire. Thus we have here the direction of Vasiṣṭha that a brahmin is to make provision for Agnyādhāna,³ daily as a regular duty. There the opinion of Paiṭhīnāsi has been referred to—'Mukhamagnirdevānāṁ manuṣyāpāṁ tasmādagnimādadhīta, agnimukhā devā, havyaṁ vahati devānāṁ.....' (Gr. Rat. p. 96). Hārīta eulogises Agnihotra in the strongest possible terms.⁴ The importance of fire as a divine power has been stressed in the Greek and Roman theological speculations. Prof Keith in his Religion and Philosophy of the Veda and Upanisads⁵ has an interesting discussion on the *Indo-European Fire Cult*, which we profitably quote here :

'That fire should be regarded in its own right as a divine power, worthy of worship, appears so natural that it is only reasonable to recognise such worship as Indo-European. The sanctity of Agni in the R̥gveda is, of course, specially

1 cf. Brāhmīyaṁ kriyate tanuḥ. Manu. Sam. II, 28.

2 Bṛ. Indī.

3 Avasyaṁ brāhmaṇagninādadhīta.

... Vaiyasikaṁ hyetat ṛṣasamstutañca. Quoted in Gr. Rat. p.95
This has been explained in the Gr. Rat. as-Vaiyasikaṁ niyama-
bhavaṁ nityamityarthaḥ. Ṛṣasamstutaṁ ṛṣāpakaraṇatvena
kīrtitaṁ.

4 Nāgnihotrāt paro dharmo nāgnihotrāt paraṁ tapaḥ.

Gr. Rat. p. 99.

5 Published in the Harvard Oriental Series. Vol. XXXII.
Appendix E. pp. 625-26.

that of the fire regarded as the recipient of sacrifice and the bearer of oblations, but it seems wholly unjustifiable to suggest that his sanctity arose from his nature as the sacrificial fire, rather he was the recipient of offerings as sacred in his own right.

In Greece in addition to Hephaistos, Hestia must, it seems, be accorded an origin as fire, specially the fire on the hearth, not the hearth with its fire as Farnell suggests. He bases this view on the identity of the words for hearth and for the goddess, but there seems no reason whatever for accepting this suggestion, which derives Hestia from 'vas' dwell, when it is at least as natural to assume that the name of the fire on the hearth was used to denote the hearth and connexion with 'vas' or possibly some other root with the signification of shining or burning is easy. Moreover the earliest literary references point singularly clearly to a conception like that of Agni; the Homeric hymns tell of Hestia as the goddess who haunts the house of Apollo in Pytho and from whose locks sweet unguents tricle down, and of her sitting in the middle of the house, taking the fat of sacrifice. Euripides definitely calls her the lady of fire and associates her with Hephaistos. At Delphi we find her associated with the deathless fire in the Amphictyonic oath. Moreover the maintenance of a sacred fire in the Prytaneion at Athens, and the fact that it was regarded as in a sense the source of the Ionic colonies, because they carried thence the sacred fire, show clearly enough that the essential element in the idea is the fire, not the hearth. Nor is there any evidence for the suggestion that the hearth in the Mediterranean lands was built of sacred stones or that its sanctity is a reflex of the Pillar cult of pre-Hellenic times. The parallelism of the expressions 'Hephaistos is laughing' and 'Hestia is laughing', used of the crackling of the fire, suggests essential identity of both deities with fire.

The rules in India which urge the householder to maintain a sacred fire, a duty especially incumbent on the king, is paralleled by the Greek evidence as to the fires of the

Prytaneia and the Roman cult of Vesta, which bears adequate evidence of independence to render derivation from Greece unnatural. The fire of the Sabbā clearly approaches the conceptions of the public fires in Greece and Rome. For the practice in Greece and Rome various explanations have been offered. That of Frazer stresses the importance of preserving one fire at least in a village which would never be extinguished, while Farnell contends that the rite was religious in origin, depending on the belief that the fire on the hearth was the external thing in which the soul of the chief resided, so that the whole tribe had an interest in keeping it up; when kingship passed away the idea was transferred to the fire of the state in the Prytaneion, with which the fortune of the state might be held to be inextricably connected. It may be granted that the purpose of maintaining the fire was religious from the start, but the motive had, it seems probable, nothing to do with any idea of the connection of the chief's soul with the fire, rather the fire as a most important and ever valuable deity was to be preserved alight if possible by every sacrificer, an idea which naturally enough with civic organisation results in the fires of the Prytaneia and the cult of Vesta at Rome.

The nature of such deities as Hestia and Vesta is often misunderstood by the students of Greek and Roman religion, who are accustomed to reckon personality in terms of clear anthropomorphism and who fail to appreciate that the conception of fire as living and active is in essence a personal conception. This error, fostered by the fact that what we know of old Roman religion is only on its formal side, has led the view that early Roman religion could not be nature worship of the type usually attributed to Indo-Europeans. The conclusion obviously rests on the wholly erroneous view that Indo-European worship was that of personifications of nature forces, it was the worship of nature as animate and what is animate is not impersonal. The theory that Roman or any other religion developed from the indeterminate conception of an impersonal force ascribes to early man the power

of framing a complex conception which is wholly implausible. It is absurd to suppose that the daily reverence paid in the household to the flame of Vesta into which a morsel of salted cake was thrown was not paid to a personal deity, although she was not represented by an image. The reason for this paucity of representation in Rome as in Greece was precisely the same as in Greece ; the living flame is the present deity, and to a people to whom this was a living belief the idea of making an image would have appeared idle. The formalism of the Indigitamenta is the result of priestly ingenuity, not primitive belief and all our knowledge of Roman religion is obscured by the lateness of our records and the effect of Greek ideas. It is characteristic of the tendency to treat Roman religion as more abstract than it really was that efforts are made to explain away the facts recorded of the connexion of the wolf and the woodpecker with Mars as representing a late development and to deny the paternity of Jupiter and the maternity of Earth and to make even the sun worship a borrowing.'

Raghunandana in this connection has touched on 'Varaṇa'—the act of honouring the Ācāryas to be placed in charge of the religious acts. (Varaṇantu gandhādīdānadvārā prīti-mutpādyā karmakaraṇāya preraṇam). The formalities like Brahmasthāpana, Dravyāsādana, Caruvidhāna, Bhūmijapavidhāna, Āstarāṇa, Yajñavāstukarāṇa, Pūrṇāhuti, Vandanādikarma have been referred to by Raghunandana and after that he has taken up in details the rite of Vivāha. In description of the procedures the author in most cases has followed the Gobhila gṛhya sūtra.

About the formalities of marriage he has first mentioned Vāgdāna which according to him is not a very important formality. In the Udvāhatatta he observes that marriage consists in the gift of the bride by the guardian to the suitor. (Pradānam svāmyakāraṇam na tu Vāgdānam—Udvāhatattva, p. 34). Among the Gṛhyasūtras, the Śāṅkhyāyana Gṛhya sūtra¹

makes mention of this rite. Bhaṭṭa Gopīnāthadīkṣita in his *Samśkāraratnamālā*¹ has a long list of formalities to be observed in this connection. The principal motive here is the agreement between the father (or guardian) of the bride and the father (or guardian) of the groom. The words are self-explanatory. The father of the bride says:

‘Vācā dattā mayā kanyā putrārthaṁ svīkṛtā tvayā’, to which the father of the groom replies—‘Vācā dattā tvayā kanyā putrārthaṁ svīkṛtā mayā’. This is regarded as the final contract² between the two parties and Kullūka goes to the extent of declaring that this rite is sufficient to make marriage final.³

Śacī is worshipped in this connection for granting good luck to the parties and ladies have certain other auspicious acts (Tataḥ purandhrībhīrñirājanādīmāṅgalīkaṁ kāryam. S. R. M. p. 533.).

1 pp. 529—533

2 Sir T. Strange in *Elements of Hindu Law* p. 37; Grady in *Hindoo Law of Inheritance* P. 7, are mistaken in respect of interpretations of the nature of this rite. This Vāgdāna precedes marriage. In the *Vyavasthā Darpana* (pp. 645-646) this rite has been described as constituting marriage and it is stated that ‘a suit would lie to compel specific performance of a contract of betrothal’ (Umed kika v Nagindas Narottamdas, 7, Bom. O.C.J. 122) Raghunandana in his *Buddhitattva* observes that on the death of a maiden verbally betrothed, the families of her father and husband contract impurity for three days. [vākpradāne kṛte tatra jñeyāñcovayatastryaham. p. 354. Syamakanta’s edition.].

Dr. G. D Banerjee in his *Hindu Law of Marriage and Strīdhana* (p. 90) observes rightly—‘But the more correct view is that which regards betrothment as a revocable promise of marriage not constituting actual marriage, though such revocation would be improper if without a just cause’ (vide in this connection also *Vyavasthā Darpana* p. 646. and Gunput Narain Singh, I.L.R. 1. Calc. 74).

3 Yat punaḥ prathamasaṁpradānaṁ vāgdānātmakam tadēva bhāratuh svāmyajanakam—Kullūka on M.S. V. 152.

The auspicious times for marriage have been discussed in details by Raghunandana.¹

Arhaṇa of the groom and the bride has been prescribed in the Samskāratattva.² The author has not mentioned here a formality named 'Jñātikarma,' as because that was not observed in his time.³

The author has passed on to the ceremony of Pāṇigrahaṇa. The formalities there are mostly according to the procedures laid down by Gobhila. With reference to the wearing of cloth Raghunandana has clarified his position with respect to the term 'Yajñopavītinīṁ.' He has quoted from other texts to show that the piece of cloth is to be used as a sacred thread (Yajñopavītavat kṛtottariyaparidhānāt). He says that women on the strength of the text of Gobhila should not put on Yajñopavīta.⁴ Raghunandana in spite of his constant reference to text of Hārīta and Yama, has remained silent with respect to the provision made by Hārīta or Yama for 'Yajñopavīta' on the part of maidens. Hārīta prescribes Upanayana for ladies of the Brahmavādinī type and even in case of Sadyovadhū it was to be celebrated before marriage.⁵

1 Reference in this connection may be made to Samskāraprakāśa of Viramitrodaya. pp. 776-810.

S. R. M. pp. 456-475.

Rv. X. 85. 13, Atha. V. 1. 13, Āp Gr. 3. 1-2, Āś. Gr. 1. 4. 1-2, Kauśika Sū 75. 2-4

2 For this Kanyāvaraṇa vide Sarh. pra. p. 810. In it has been quoted also the opinion of Caṇḍeśvara about 'Vara-varaṇa.' pp. 810-11.

3 'Atra ca vivāhāt pūrvāṁ jñātikartṛkasamantrakakanyābhiṣekarūpasya jñātikarmaṇo bhaṭṭabhaṣeṇa kāmyatābhīdhanena idānīṁ tathānūcaranāt tatpramāṇaṁ na likhitaṁ.

For ref. of Jñātikarma vide Gobhila. Gr. sū. II. 1. 9 and II. 1. 10.

4 'Na tu yajñopavītinīmityanena strīṇāmapi karmāṅgatvena yajñopavītadhāraṇamiti Harīśarmoktaṁ yuktam, strīṇāṁ yajñopavītadhāraṇānupapattēḥ'.

5 Tatra brahmavādinīmupanayanamagnīndhanāṁ Sadyovadhūnāṁ tu upasthite vivāhe kathaṁcidupanayanamātraṁ kṛtvā vivāhaḥ kāryaḥ. Mentioned in Vir. Mīt. Sarh p. 402.

Yama observes that in ancient days maidens would go through the rite of Upanayana.¹ Āśvalāyana also had idea about women undertaking Vedic study.² Manu's direction that in a woman all the rites are to be gone through without any incantations³ does not lead us to any definite direction. Digest works like Smṛticandrikā have interpreted the direction of Yama as referring to practice of different age.⁴ Mahāśvetā in Kādambarī did put on a *brahmasūtra* (*brahmasūtreṇa pavitrikṛtakāyāṃ*). Mitrāmīśra has attempted to explain the implication of the anomalies, supporting of course the Upanayana of the ladies.⁵

Sometimes Raghunandana has rejected certain formalities as because they are against the usual practice (Mantralingāt vara evābhiṣiñcatīti Vireśvaroktañca nopādeyaṃ vyavahāra-virodhāt). Again he has prescribed certain easier methods in view of the changed conditions of the society. Thus with reference to the formality prescribed in the Gobhila (Udvahanti prāgudīcyāṃ diśi yad brāhmaṇaṃ kulamabhirūpaṃ. II. 3. 1), he observes—"Idānīntu Gobhiloktabrahmaṇagr̥hagamanābhāvāt Bhavadevana tathā na likhitaṃ kintu vedisthabrahmaṇasamīpasyāpi śāstrasthatvāt sukarta-vācca tat kartuṃ yujyate tatrāgnirupasamāhito bhavati. Lakṣaṇaṃ kṛtvā tatra brāhmaṇagr̥he agnyantaraḥ sthāpito bhavati, tatraiva vakṣyamāṇaṃ karma kuryāt. Idānīntu tathāvidhānācaraṇāt vedyāmeva pūrvasthāpitāgneḥ paścāt karma kartavyaṃ na tvagnyantarasthāpanam." It also appears from his prescription that even if certain formalities are dropped because of non-religious temperament, that would

1 Purākaṣṭhe kumārīṇāṃ mauṣṭibandhanamīṣyate.....

Quoted in Vir. Saṃ. pp. 402-3.

2 Vide Āś. gr. III. 8. 11. on Samāvartana.

3 M. S. II. 66, 67.

4 Śiṣṭasmṛtivorodhadarśanāt kalpāntara iti.

quoted in Vir. Saṃ. p. 402.

5 Tadyaṃ nirgaṇitorthaḥ. Brahmayādināṃ., tṣṣṭīp copanayanaṃ., etc.

Vir. Saṃ. p. 404.

not put a bar to the principal act—"Idānintu...kaliyuga-svabhāvena samyagdharmaścaraṇarahitenāpi carmapaveśanā-dyāṅgābhāvepi karma-prādhānyādājyahomādikaṃ kriyate."

After Pāṇigrahaṇa, Lājāhoma i. e. offer of fried paddy to the fire is to be done.¹ Then follows Agnipariṇayana in which the groom takes the bride round the sacred fire² (pari sarvatobhāvena nayet pradakṣiṇaṃ kārayedityarthaḥ). Raghunandana has laid importance on the usage in certain respects of formalities (yattu Saralāyāṃ patyurāsaktau adbhūta vedonyo vā pariṇayati yuktam tanmantraliṅgavirodhā-dvyavahārāparigṛhitatvācca heyam). Raghunandana next refers to Āsmārohaṇa—a process by which the bride is made to step on to a slab of stone.³ Here it is interesting to note that stepping on stone symbolised the firmness and devotion of the bride (towards the husband), the qualities which were counted most in marriage.

Saptapadī has been mentioned by the author as the next formality. This is a very important rite. In it the bridegroom makes the bride walk seven steps with her right foot moving first.⁴ In the incantations of the first part, the presiding deity is requested to offer the parties enough of food, strength, sacrifice, happiness, animals and riches. Other

1 Here are specially to be noted the following texts: Āsv. gr. 1. 7. 7-13; Pār. gr. 1. 6; Sāh gr 1. 13, 15-17; Āp. gr V. 3-5.

2 Ref. Hir. gr 1. 20, 2; Sāh. gr 1. 13 4.

3 Vide Gobhila gr sūtra. II, II. 3, II. II. 4. Vide for the mantra, Mantrabrāhmaṇa, I 2. 1.

Imamaśmānarhārohāśmeva tvaṃ sthīrā bhava/
Dviṣaṇtamapabadhaṣva mā ca tvaṃ dviṣatām adhaḥ//

4 Vide Gobhila Gr. Sū. II. II. 10. Sūrpeṇa śeṣamagnāvopya prāgu-dīcānabhyutkrāmayanti ekamiṣe hi. The incantations uttered here are significant—Ekamiṣe Viṣṇustvā nayatu.

Dve śrje	"	"	"
Trīṇi vratāya	"	"	"
Catvāri māyobhavāya	"	"	"
Pañca, paśubhyo	"	"	"
Ṣaḍrāyaspoṣāya	"	"	"
Sapta saptabhyo hotrābhyo	"	"	"

Mantrabrāhmaṇa 1. 2. 6-12.

verse that is read out here also deserves notice. Here the bride is addressed to be the comrade (*sahacāriṇī*) in life. Their love and friendship should be of indissoluble type and others should see that they may lead a happy life.¹ The seven steps in the Saptapadī are symbolical of the joint march of the parties to marriage in the household stage of life. It is intended here that after the observance of this rite the parties in all their activities would march in united way. In the Pāṇigrahaṇa the groom is supposed to have undertaken the responsibility of the bride and that being only an indication of the future joint-life, the completion takes place on the observance of the Saptapadī. Manu is clear in this point that by Pāṇigrahaṇa wifehood arises no doubt, but the Samskāra of marriage is not complete unless and until Saptapadī is observed.² He further observes that the loss of Gotra of the bride and affiliation with that of the husband only takes place after the observance of Saptapadī.³

It would be of interest here to note that Sri Candrakānta Tarkālaṅkāra in his Udvāha-candrāloka has clearly stated that Pāṇigrahaṇa is marriage proper.⁴

- 1 Sakṁ saptapadī bhava sakhyam te gameyam/
Sakhyam te mā yoṣā sakhyam te māyoṣṭhyāḥ//

Mant-Brā. 1. 2. 13.

- 2 Pāṇigrahanamantrāstu nryataḥ dāralakṣaṇam/
Teṣāṁ niṣṭhā tu vijāleyā vidvadbhiḥ saptame pade// M.S. VIII.
227.

Here Mitrāmīśra observes: Dāralakṣaṇaḥ bhāryotpattau pramā-
naḥ vidvadbhirniyatam. Teṣāṁ mantrāṇāṁ niṣṭhā samāptissampūrṇa-
samskārotpādakatvaṁ saptame pade atikrānte bhavati.

Vir. saṁ. P. 836.

He has in this connection referred to Trikaṇḍī.

Pāṇigrahiṇī bhāryā syādītarā sahadharminī.

vide Vir. Sam. p. 836.

- 3 Svagotrāḍ bhraṣyate nārī vivāhāt saptame pade/
Laghutārīta, ref. Udvāhatattva p. 34.

- 4 Tadevamupanayanasthalābhiḥeko vivāhaḥ strīnāṁ dvitīyaṁ jan-
meti Manuvacanādavagatervidyādharivilāsakṛtyacintāmaṇyoṣa
pāṇigrahanasya tathātvokeṭeḥ pāṇigrahaṇaḥ vivāha ityavagam-
yate, Pp. 1-2.

He proceeds further to state the significance of such observation that a bride after the observance of the rite of Pāṇigrahaṇa cannot be forsaken even if certain defects, not noticed before, are traced thereafter¹. Therefore if after 'Sampradāna' and before the observance of Pāṇigrahaṇa, the groom dies, the maiden may be given over to another². He has given a minor rank to Saptapadī³.

Among the foreign writers on law, Mr. Colebrooke⁴, and Sir T. Strange⁵ regard Saptapadī as the ceremony which makes marriage complete and irrevocable. About the observance of the formalities in marriage we have very profitable observations which deserve our attention here—'The two primary objects to be secured by formalities in marriage are the prevention of hasty and inconsiderate marriages and the removal of doubts as the nature of the relation that is created. In order to secure the former object, in the absence of more rational modes, long established ceremonious forms cannot be well dispensed with. As has been well observed—'ceremonies which strike the imagination serve to impress upon the mind the force and dignity of contract', while their observance secures publicity to some extent and affords some time for deliberation. As for the latter object, as was observed by Lord Brougham in *Warrender v Warrender*: 'The laws of each nation lay down the forms and solemnities, a compliance with which shall be deemed the only criterion of the

1 Tena varaṇāntaraṁ kanyādoṣadarśane tām jabyāt, vṛtte tu pāṇigrahaṇe naivamiti niyatadāralakṣaṇatvaṁ pāṇigrahaṇamantrasya, Udvāha. Can. P. 3.

2 Tena pradānāt paratopi pāṇigrahaṇāt pūrvam yadi varo mriyate tadānyasmai sā deyetyuktam.

Ibid. P. 3.

3 Saptapadigamanam pāṇigrahanasyāṅgamityabhiprāyaḥ.

Ibid. P. 4

4 Asiatic Researches vol VII, P. 303.

5 Elements of Hindu Law P, 37—p. 44.

intention to enter into the contract¹. Hindu law has its prescribed forms and if we hold the observance of these to be optional it would lead to loose forms of marriage, utterly subversive of morality and there would be the greatest difficulty in distinguishing between concubinage and marriage². 'It might be urged that the nuptial rites in Hindu law are so cumbersome and minute that an exact observance of their details is by no means easy and that if these ceremonies are held necessary, real and bonafide marriages would stand in danger of being rendered invalid in consequence of trivial defects of form. But there is no reason for this apprehension. All that is required is a substantial compliance with the forms to show that the parties intend to contract marriage³.'

It is of interest here to note that where a Hindu community does not recognise the Homa or Saptapadi as essential, their omission will not render the marriage invalid⁴. If it is shown that by the custom of the caste or district any other form is considered as constituting a marriage, then the adoption of that form, with the intention of thereby completing the marriage union, is sufficient⁵.

The Mūrdhābhiṣeka i.e. the act of sprinkling of holy water on the head (Pāṇigrāhaṁ mūrdhadeśevasiñcati) of the groom and bride comes next⁶.

1 2 Clark and Finnelly, 531.

2 Tagore Law Lectures, G. D. Banerjee, P. 104.

3 Ibid. P. 105.

4 Authi Kesavalu V Ramanuja 1909 32 Mad. 512

5 Gatha, Ram V Moolhito Kochin (1875) 14 B. L. R. 298; 23 W. R. 179. 'When the fact of the celebration of marriage is established, it will be presumed, in the absence of evidence to the contrary, that all the forms and ceremonies necessary to constitute a valid marriage have been gone through.'

vide Mayne's Treatise on Hindu Law and Usage, 11th edn. P. 163.

6 G. gr. S. II. 2. 14; Āśv. Gr. 1, 7. 20; Pār. Gr. 1.8,

The showing of Dhruva and Arundhatī stars to the bride forms an important ceremony. Raghunandana here strictly follows Gobhila.¹ In the incantations the purpose of the mantra is clear. Just as the Pole star is fixed in its position, so the wife is also expected to be fixed in her devotion to the husband. (Dhruvamasi dhruvāhaṁ patikule bhūyāsam—explained by Guṇaviṣṇu as—Atastvāddarśanādahamapi patikule dhruvā sthīrā bhūyāsam). The significance of showing the Arundhatī star becomes clear as we follow the explanation of Guṇaviṣṇu on the incantation 'Ruddhāhamasmi' (G-gr-Sū. II. 3. 11).² The bride is then to utter—'Dhruvā dyaurdhruvā pṛthivī etc'.³ The last part of the verse is significant—'Dhruvā strī patikule iyam'. Here also her fixity and firmness are stressed.

In the next process the bride is to address the husband (Guru) with reference to the Gotra. Thus Gobhila's rule: 'Anumantritā guruṁ gotreṇābhivādayate'⁴ has been explained by Bhaṭṭanārāyaṇa as 'Patigotreṇa.' Raghunandana also is of identical opinion. Our author has repudiated the theory of Saralā and Bhavadevabhāṭṭa, in which the term 'Gotra' has been explained to mean the Gotra of the father⁵.

1 G. Gr. S. II. 3. 9-10.

2 'He arundhati, ahaṁ bhartari kāyavāśmanobhiḥ sanniruddhīḥ asmi tvamiveti tātpariyamarundhatidarśana iti.'

3 Mantrabrāhmaṇa 1. 3. 7.; Khādīra, Gr. Sū. 1. 4. 4.
About the formality of Dhruvadarśana referencē may be made to the following texts: Āśv. Gr. I. 7. 22; Āp. Gr. Sū VI. 12. In Hir. Gr. Sū 1.22, 10, the groom and the bride have been instructed to remain silent, cf. Tasminnenāṁ vāgyatāmupaveśayanti. G. Gr. Sū. II. 3. 4.

4 G. Gr. Sū. II. 3. 13.

5 Etena pitṛgotreṇa bharturabhivādanam Saralā-Bhavadevabhāṭṭa-bhyāmuktam heyam.

Here Tarkālaṅkāra observes: Pitṛgotreṇeti brūmah. kasmāt, idāni-mapi tasyāḥ pitṛgotratvāt. Tat kasya hetoḥ?

Vivāhe caiva nirvṛte caturthehani rātriṣu/

Ekatvamāgatā bhartuḥ piṇḍe gotre ca sūtake//iti....

(contd.)

The procedure of Abhivādana should be according to Manu and here also Raghunandana follows Kullūka, Śūlapāṇi and others, rejecting thereby the opinion of Bhavadevabhāṭṭa. (Tataśca Kullūkabhāṭṭa-Śūlapāṇyupādhyāyaprabhṛtibhiḥ svanāmādayabbhivādaya iti likhitaṁ yuktaṁ. Saralābhava-devabhāṭṭaprabhṛtibhirante likhitaṁ heyam.). He has in this connection shown that certain formalities though approved of by Manu has not been mentioned by him because of the obsolescence. (Abhivādane yaḥ pādagrahaṇa-vinyāsa-viśeṣo Manunā vihitaḥ sa iha vadhvastathānācaraṇān-nābhivitaḥ).

After that the couple has been advised to observe celibacy for three nights taking no bed, and taking food saltless (Akṣāralabavpāśinau). Here he strictly follows Gobhila (II. 3. 15); and the term 'Bhūmau' in the rule has been explained as: 'Khaṭvādeḥ pratiṣedhārthaṁ na tu prastarakakambalādināmapi',¹ There is then the provision for honouring all the members present in the ceremony (Gobhila. Gr. II. 3. 16-17). Here the author refers to the custom as approved by many (Idānīntu vahuvādisammatameva vyavahriyate). The Sthālīpāka process is to come next.² The Samaśaniya Caruhoma referred to by Raghunandana³ was going out of

Bhavadevabhāṭṭadhṛta Manuvacanāt, Likhitasamhitāyāmapī etat
(L.126) vakṣamāṇa Bṛhaspativacanācca.

Referred to in the connection with the explanation of the rule II. 3. 13 of Gobhila grhya sūtra.

1 In the Baudhāyana grhya sūtra 1. 5. 16. 17 and the Āpastamba Grhya sūtra there is provision that a stick of Udambara wood would be placed between the husband and the bride in their bed for all these three nights and it was to be removed on the fourth night with uttering of verses (Rv. X. 85. 21-22) only to be thrown to water. The significance perhaps was to impress absolute selfcontrol on the part of the parties to marriage.

2 G. Gr sū II. 3. 19-21; Hīr gr. 1. 23. 1-6; Āp. gr. VII. 1-5

3 G. gr sū. II. 3. 19.

use in Raghunandana's time¹. After taking the food, the remaining objects (उत्तिष्ठत्) are to be given to the bride and dakṣiṇā should be given to the brahmins².

Author next passes on to the ceremony of Yānārohaṇa and here he strictly follows Gobhila (II. 4. 1-3). In case of any difficulty on the way caused by the break of the wheel or the parts, there is provision for special ceremonies with specific mantras³. Raghunandana in his text observes that in actual practice those ceremonies are not properly executed⁴. A boy (whose Cūḍākarma has not been performed) has been instructed to be placed on the lap of the bride (vide Go. Gr. Sū. II. 4. 7) and this seem to be an indication that the bride should be blessed with a son. Then Homa is to follow and along with Bhaṭṭanārāyaṇa⁵, Raghunandana observes: 'Kathañcidgr̥hagamanābhāvepi śvaśuraḡṛhanivāsepi avaśyaṁ hotavyā iti.' •

The Caturthīkarma or the preliminaries to be gone through on the fourth night prior to cohabitation has been described by Raghunandana on the pattern laid down by Gobhila Gṛhya sūtra. (II. 5. 1-6) and the cohabitation is to be done according to some śāstrakāras—'ūrdhvaṁ trirātrāt sambhava ityeke' (II. 5. 7. Go. Gr. Sū). The Sāṅkhyāyana gṛhya sūtra⁶ records elaborate procedures and one of the incantations uttered in that connection is interesting in the

1 Kuntvidāniṁ samaśanīyacaruhomākaraṇāpādbhavadēvabhaṭṭeṇa na likhitaṁ mayāpi prayoge na likhānīyamīti.

2 Bhuktvochītaṁ vadhvai pradāya yaṭhārthaṁ gaurdakṣiṇā brāhmaṇe dēyā. Gobhila gr. sū. II. 3. 22.

Sān. gr. sū 1. 14, 13-17; and Pār. gr. sū prescribe different types of fees in cases of Brahmins, Kṣatriyas etc.

3 Gobhila. Gr. Sū. II. 4. 3.

4 Akṣabhaṅgādīnīmīttahomasya idāniṁ tathācārābhāvāt Bhavadēvabhaṭṭeṇa likhitaṁmayāpi prayogena lekhyam.

5 On Go, Gr Sū II. 4. 9. - Śvaśuraḡṛhanivāśapakṣepi tā avaśyaṁ hotavyā iti.

6 I. 18-19

sense that herein a prayer has been made so that a heroic male issue may be born in the womb¹.

In this connection one is to note that with respect to the procedures to be followed in marriage, Āpastamba has advised even to take help from elderly ladies². Āśvalāyana admits that rites and rituals vary from one country to another³. The Kāṭhaka Gṛhya sūtra lays stress on usages of countries and even families to be followed in marriage⁴.

The Ṛgveda records the marriage formalities of Sūryā, daughter of Savitṛ with Soma in the tenth Maṇḍala. The order of the formalities there are not maintained but there is first of all the reference of approach by the parties on behalf of the groom to the bride's father. (Soma vadhūyur-abhavadaśvināstāmubhā varā, X. 85. 9.=Ath. Ved. XIV. 1. 1. 19). This may be regarded as preliminary to the rite of Vāgdāna as already mentioned, (Manasā savitādādāt). The system of presentation to the groom and killing of cows in celebration have been referred to⁵. Herein are several prayers for awarding good luck to the bride (Rv. X. 85-21, X. 85.27 =Av. XIV. 1. 1.21; Rv X. 85. 32). There is also the reference to giving up of the original dress of the bride (X. 85. 29, =Av. XIV, 1.1. 25; Rv, X. 85 30=Av. XIV. 1. 1. 27; X. 85-34

1 Ā te yoniṁ garbha etu pumān bāṇa iveṣudhim/

Ā virotra jāyatām putraste daśamāsyah//

This occurs in the Atharvaveda III. 23. 2

For other references to this rite see Pār. Gr. 1. 11; Hir. Gr. 1. 7. 25. 3. These procedures help us to arrive at the inevitable conclusion that at the time of marriage girls attained puberty, otherwise in case of child marriage the ceremony of Caturthikarma would appear as meaningless and ludicrous.

2 Āpastamba gr. Sū 1. 2. 15.

3 Āśv. gṛhya. sū. 1. 5.1-2.

4 25.7

5 Rv. X. 85. 13. aghāsu hanyante gāvorjunyoh paryuhyate.' In the Av. XIV. 1. 1. 13, it is read as Maghāsu hanyante gāvaḥ phalguniṣu vyuhyate.

=Av. XV. 1. 1. 29). The verse X. 85. 33¹ is uttered even at the present moment. The rite of Pānigrahaṇa is traced there². The verses that follow are all significant in the sense of prayers and blessings for the well-being of the bride and the husband and the family³. Craving for sons is a very important element of all the prayers⁴.

In the Atharvaveda the rites of marriage have been presented in details and most of the verses of the Ṛgveda from the tenth maṇḍala (85) have been mentioned here. The marriage ceremony of the Atharvaveda occurs in the XIVth book. The Kauśika sūtra supplements the texts by special prescriptions. Thus in the Xth chapter of the Kauśika sūtra some of the formalities have been mentioned. This text also has explanatory texts in the form of Daśa-

1 Sumaṅgaliriyāṁ vadhūrmām sameta paśyata/
Saubhāgyamasyai datvāyāthāstaṁ viparetana// =Av. XIV.
2. 2. 28

2 X. 85. 36. = AV. XIV. 1. 1. 50. Almost identical is: Av. XIV.
1. 1. 48, 49. Atharvaveda has an additional verse which
deserves mention.

Bhagaste hastamagrahīt savitā hastamagrahīt//
Patnī tvamasi dharmanāhaṁ gṛhapatustava// XIV. 1. 1. 51.
This may help us to offer the idea that through pānigrahaṇa
wifehood did arise.

3 X. 85. 39 — 44

4 Imāṁ tvamindra mīdhvāḥ suputrāṁ subhagāḥ kṛṇu/
Daśāyāṁ putrānādhehī patimekādaśam kṛdhi// X. 85. 45

The other verses that are uttered here are still followed in the marriage ceremonies. Of them the following may deserve special mention.

Samrājñī śvaśure bhava samrājñī śvaśrvāḥ bhava/
Nanāndari samrājñī bhava samrājñī adhi devṛṣu// X. 85. 46

In a verse there is reference to a maid servant being provided by the father of the bride to accompany her probably to help in adjustment with new environment. 'Raivyaśidanudeyī nārādaḥśī myocantī —X. 85. 6, explained by Sāyana as — 'Dīyamānavadhūvinodanāyānudeyāmānā vayasyaśīt.' Also Ath. Veda. XIV. 1. 1. 7

karmāṇi brahmavedoktāni¹ (hence forward to be abbreviated as Daś. kar.) and Atharvaṇīya paddahati² (to be abbreviated as Ath. Paddh.). We have pointed out some of the cases where A. V. has taken almost identical Ṛks from the Ṛgveda. In case of Pāṇigrahaṇa, here we find provision for four additional verses. In the A. V. the wife has been advised to be more obedient (Anuvratā) to the husband³. Against X. 85. 46-47, of the Ṛgveda, we have in the A. V. two verses almost with identical meaning⁴. The verse XIV. 1. 1. 52 may be compared to a verse of the Ṛgveda X. 85. 39. The detailed and flowery description of the chariot where Sūryā was to mount may have bearing on the Yānārohaṇa ceremony of the bride in later smṛti texts⁵. The Ṛgvedic verses X. 85. 40, 41⁶ appear here with slight variations. (A. V. XIV. 2.2. 3.4). In conformity with the spirit of the Atharvaveda prayers have been used here to protect the progeny from demoniac influences⁷. Prayers and blessings here are all directed towards the object of having a progeny⁸; (vide Av. XIV. 2. 2. 14, 15) and maintaining of householder's fire. (Imamagnih gārhapatyam sarpaya AV. XIV. 2. 2. 18). The Ṛgvedic

1 153 of the Bombay Govt. Collection of 1879-1880.

2 2 Mss. in the Royal Library at Berlin. These two Paddhatis have been quoted relevantly in the Kauśika Sūtra of the Atharva Vede edited by Maurice Bloomfield, May 1869.

3 Āsāsānā saumanasaṁ prajāṁ saubhāgyaṁ rayim/
patyuranuvratā bhūtvā saṁ nahyavāmrtyā kam//
Av. XIV. 1. 1. 42

4 A.V. XIV. 1. 1. 43 & 44

5 A.V. XIV. 1. 1. 61

6 Somah prathamam vivide gandharva vivida uttarah/ etc.

7 Yā ośadhayo yā nadyo yāni kṣetrāṇi yā vanā/
Tā stvā vaddhū prajāvatīṁ patye rakṣantu rakṣasah//
A.V. XIV. 2. 2. 7.

Kāuś 77.11 uses it on bridal journey 'under the circumstances mentioned in the verse.'

8 The Kāuś 77.22; P. G. S. 1. 4. 16; H. G. S. 1, 20, 2 prescribe it to be read along with leading the bride thrice about the fire.

verse X. 85. 44. appears here also (A. V. XIV. 2. 2. 17). The Atharvavedic verse XIV. 2. 2. 19 is of the nature of exorcism and according to Kauṣika sūtra 77. 16 should be uttered by the bride in connection with the sprinkling of her new home (uttistheta iti patnī śālāṁ samprokṣati).

XIV. 2. 2. 24 refers to mounting on the hide and the last foot of the verse has been instructed by Kauśika to be uttered as the boy is seated on the bride's lap. [Sujoyaiṣṭha iti kalyāṇanāmānaṁ brāhmaṇāyanamupastha upaveśayati (78.8)]. The verse XIV. 2. 2. 28. (Sumaṅgalīriyaṁ vadhū etc) has been instructed by Kauśika sūtra 77.10 to be addressed to women who come to have a look at the bride on her journey (sumaṅgalīriti vadhvīkṣāṁ prati jāpāti). The handing over of the bride's garment to the priest perhaps indicates an attempt to avert any evil influence in the bridal bed. (Sa id rakṣāṁsi talpāni hanti. AV. XIV. 2. 2. 41). In XIV. 2. 2. 44. new garment is put on by the bride and this seems to make her free from all sins and evils (viśvasmādenasaspari). Kau. sū. directs it to be uttered when the priest comes back after washing the bridal garment. (Navam vaśāna ityāvrajati—Daś. kar. ācārvah). The verse:

Yad duṣkṛtaṁ yacchamalaṁ vivāhe vahatau ca yat /

Tat sarhvalasya kambale mrjmahe duritarh vayam //

XIV. 2. 2. 66.

is an interesting one, for, according to Kauśika Sūtra, this indicates a process of rubbing the bride dry after the bath with a garment, which is then carried to the woods and fastened to a tree. This inevitably stands for symbolising removal of sin. (Yadduṣṭkṛtamīti vāsasāṅgāni pramṛjya kumārīpālāya prayacchati. Tumbaradaṇḍena pratipādyā nirvrajat Tadvana āsajati—Kau. sū 76. 1-3).

Herein we meet with a very fine verse which according to Kauś 79. 10 should be used after the consummation of the union. 'He am I, she thou, chant am I, verse thou.

heaven I, earth thou, let us (two) come together here, let us generate progeny.¹

From what we have discussed above it is clear that the Atharvavedic marriage hymns have mostly taken up the Rgvedic marriage hymns, but here we find more hymns and they have all been inserted in keeping with the spirit of the text.

The Kauśika sūtra is a very good supplement to the text of Atharvaveda and in the tenth chapter of the text we meet with marriage rites where attempt has been made to show the ritualistic application of the marriage verses.²

Raghunandana, after his discussion on the formalities of marriage, has passed over to the ritualistic formalities of other Samskāras. We propose to present a very short picture of the rites as is furnished in his Samskāratattva.

Garbhādhāna—Garbhādhāna is the rite by which a man after marriage cohabits with his wife for procreation of a male issue. Mitramiśra accordingly has defined it as—'Garbhaḥ ādhiyate yena karmaṇā tadgarbhādhānamityanugatārthaṁ karmanāmadhe'yam.'³ In support he has quoted from Śaunaka.⁴ The exact procedure of Garbhādhāna has been described in details by Bhaṭṭagopīnātha in his Samskāraratnamālā.⁵ In that text there is even provision that if by the process mentioned above the wife does not conceive, special religious formalities are to be observed in the form of Nārāyaṇabali and Nāgabali.⁶

1 Amohamasmi sā tvam sāmāhamasmīktvam dyaurohaṁ
prthivī tvam/

Tāvīha saṁ bhavāva prajūmā janayāvahat. XIV. 2. 2. 71

2 Vide - Kauśika sūtra of the Atharvaveda edited by Maurice Bloomfield 1889.

3 Vir. Saṁ. P. 141.

4 Nivikto yat prayogena garbhaḥ saṁdharāryate striyā/
Tad garbhalambhanaṁ nāma karma proktam manīṣibhiḥ//
Quoted in Vir. Saṁ. P. 141

5 Pp. 694—696.

6 Evaṁ kṛtepi garbhādhāne yadā garbho notpadyate tadā prati-
bandhakicchūtapretanivṛttiyarthaṁ Nārāyaṇabalināgabali kāryau.
Sam. Rat. Mā. P. 696.

Raghunandana is very brief in his treatment of the rite of Garbhādhāna. As usual he follows Gobhila to state that time for such rite should be regarded as ripe when the wife attains puberty.¹ The author has regarded this act of procreations as a Niyama (Akurvataḥ pratyavāyānniyamaḥ).² Quoting Yājñavalkya about the time of cohabitation (Śoḍaśartu niśā strīpām etc), the author has observed that here counting by Sāvana is proper and is according to the usage maintained by the ladies.³ Again following Gobhila the author in a very⁴ concise way referred to the incantations to be uttered here. The significance of these incantations is that a prayer has been made to several deities to make the foetus a fit receptacle for procreation of an issue. Here also Raghunandana opposes the view of Bhavadevabhāṭṭa.⁵

This Garbhādhāna is to be done only once and not in each time of conception. (Tena garbhādhāna-puṁsavana-sīmantonnayanāni sakṛdeva kartavyāni)⁶ Here Raghunandana has

1 Yadā rtumati bhavatyuparataśonitā tadā sambhava-kālāḥ.

G. gr. sū. 2. 5. 8.

2 Vide here the commentary of Bhattanārāyaṇa on G. gr. sū. 2. 5.8

3 Tenātra sāvanagananā yuktā yośidvyavahārasiddhā ca.

4 Go. gr Sū. II. 5. 9. The verses to be uttered here are: Viṣṇuryonish kalpayatu etc; Garbham dīhehi sinivāli etc — Mantrabhāṣmana 1. 4. 6-7 Other references: Khā. Gr. sū. 1. 4. 15.; Jai. Gr. sū. 23. 18; Hiranyakeśi. gr. sū. 1. 25. 1.

5 Mantrānte karmādisannipāta itj nyāyāt pāṭhānantaraṁ sparśaḥ na tu Bhavadevabhāṭṭakṛtaṁ sparśaṁ jāpāt.

6 Vide Bhattanārāyaṇa's commentary on Gobhila Gṛhya sūtra II. 5. 10—'Samāpyarceau sambhavataḥ.'

In the Saṁskāraprakāśa of Mitrāmīśra (pp. 157-158) there is a long and interesting discussion on the question as to whether this rite is meant for the child in the womb (garbhah) or the wife—'garbhādhānaṁ kiṁ garbhasaṁskāraḥ kṣetrasaṁskāro veti.'

Viśvarūpa goes against Raghunandana to prescribe repeated observance of all Saṁskāras except Sīmantonnayana as they are the Saṁskāras of the 'Garbha' — 'Pratigarbhaṁ cāpasīmantonnayanāḥ pravartante . . . garbhādhānaṁ tvarthādevāvartate,' on Yāj. 1. 11. (contd).

explained away the verse of Bhaviṣyapurāṇa which prescribes śrāddha as an Aṅga of the act, as not referring to the contents of the text of Chandogaparīṣṭa (Ityanena Bhaviṣyapurāṇa śrāddhaṁ karmāṅgatvena vihitam tacchandogetara-param. Ato Bhavadevabhāṣṇāpi na likhitam).

It would be of interest to note that in the Saṁskāra-prakāśa the question as to who is the competent person to perform Garbhādhāna, has been discussed. Relying on the text of Devala¹ Mitramiśra observes that only the husband (the father of the future baby) is competent to observe Garbhādhāna²—‘Atra bhartreṭi kartṛnyamādasannidhāne aśaktau vā anyañ pratinidhīrñāstīti gamyate’ (p. 164). The Viramītrodaya quotes a text to show that in the absence of the father this could have been done by other near relatives.³

The passage of the Bṛ up. VI. 4. 13. 19-22, may be properly interpreted as the first stage of this rite and this shows the purpose and significance of the same. The seedling was thrown to form the womb along with various incantations and the Gṛhyasūtra of Āśvalāyana⁴ traces distinctly the origin of this rite in the Upaniṣad. The Sāṅkhāyana gṛhya sūtra⁵ names it as Caturthikarma and quotes from the Atharvaveda (III. 23. 2), where the prayer is for a male issue (ā vīrotra jāyatām putraṣte). The Vaikhāṇasa Gṛ sū. (III. 9) gives it the designa-

Medhātithi oscillates between the sides and was not in a position to offer his own opinion. (vide Medhātithi on Manu. II. 16)

Vijñāneśvara on Yāj. I. 11, Smṛti Candrikā I. P. 17 state, along with Raghunandana, it to be a Saṁskāra of the wife and therefore the rite is to be observed only once, and not at each conception.

1 Itukālebhigamanam bhartṛa kāryam prayatnataḥ /
Purṣavādīni karmāni bāndhavairvāpi kārayet // quoted in Vir. saṁh. P. 164.

2 Raghunandana in his Jyotistattva has elaborate discussions on the time appropriate for Garbhādhāna.

3 ‘Garbhādhānādisaṁskartā pitā śreṣṭhatamaḥ smṛtaḥ /
Abhāve svakulīnaḥ syād bāndhavo vānyagotrājaḥ’ //

4 I. 13.1

5 I. 18—19

tion of *Rtusamghanana*. This rite in short is ceremonial welcome of the first seed-plantation in woman. This rite is hardly performed now in the society.

Pumsavana—It is the rite by which a male issue is made to be born. (pumān sūyatenena karmaṇeti vyutpattyā garbhasya pumrūpatāpādakaḥ k: rmaviśeṣaḥ—*Saṁ. pra.* p. 166). Raghunandana strictly has followed Gobhila (vide also *Āś. Gr.* 1. 13. 2-7) also in respect of this rite and accordingly observes that in case of conception this is to be observed in the first part of the third month within ten days at an auspicious date (Garbhe sati tṛtīyamāsasya ādimadeśe daśa-madinābhyantare jyotiḥśāstroktakāle pumsavanam kāryam). The auspicious time has also been discussed by the author in his *Jyotistattva*¹. The sūtra of Gobhila is quoted here: *Pāścāt patiravasthāya dakṣiṇena pāṇinā dakṣiṇamarṣasamanvavam-ṛṣṇānāhitam nābhideśamabhispr̥ṣet pumārṣsau mitrāvaruṇāvityetayarcā upaviṣṭāyā vadhvāḥ pāścimadeśam gatvānupaviṣṭaḥ patirdakṣiṇahastena tūṣṇīm tasyā dakṣiṇaskandhamavamṛṣya vastrādyavyavahitam nābhiḥ pumārṣsāviti mantreṇa spr̥ṣet*.² Raghunandana as in previous cases, also has stressed importance on local custom and usage.³ No reason however can

1 'Kuryāt pumsavanam suyogakarane nande bhadre tithau Bhūdrāṣṭāṅghanr̥bheśvareṣu nṛdne vedham vinendau subhe Akṣiṇe navapañcakanṭake gate saumya subhe vṛddhiṣu sūrisuddhayā ghaṭayugmasūrya gurubheśūdyatsu māsatrāye'. P. 362 Serampur press edition.

2 The author also prescribes alternatively the application of the branches of a nyagrodha tree into the nostril of the wife, vide also *Āp. Gr.* 14.10. The pounding of the shoot of the tree has been prescribed to be done either by a virgin or brahmachārīn or by a chaste lady. For references vide *Sāṅkhāyana Gṛhya sūtra*, *Pāraskara Gṛhya sūtra* & *Khādīra Gṛhya sūtra*. Apart from the religious value, the act has its medicinal value also as indicated in the *Suśruta* (*Śarīrasthāna*, chap 2).

3 'yadi tvasakterdeśācārāt kulācārādva ekasmin dīne dvitīya pumsavanamapi kriyate tadā gaṇeṣvekaḥ parisamūhanam'.

hardly be assigned for the prescription that after the completion of the first Puṁsavana, a second one is to be done (Athā-param̐ atha prathama puṁsavanasamāptikālāntaram̐ tadānī-maparamanyat Puṁsavanam̐ kāryam). Following direction of other smṛti text Raghunandana prescribes that this rite may be done by others in the absence of the right person.¹ This rite, according to Vijñāneśvara, being a 'Kṣetra saṁskāra' should be observed once only (Śakṛdeva kāryam̐ na pratigar-bham, on Yāj. I. 11).

The Atharvaveda has the word 'Puṁsavana' (VI. 11. 1) and there are several prayers so that the wife may be mother of son (Bhavāsi putrānām̐ mātā. A.V. III. 23. 3. 3). Prescriptions of herbal juices to the pregnant woman (A.V. III. 23. 6.) might have contributed to the prescription of Aśvattha branches in the nostril of the wife in the Sūtra period.

Several Sūtrakāras mention another rite named Anavalobhanam—the rite by which the foetus is not to get disturbed (Na kṣubhyenna sravedyena tat karmānavavalobhanam—(Śaunaka-kārikā), but that should be regarded as part of Puṁsavana. Here the stress is on the protection of the foetus while in Puṁsavana it is on the birth of the male issue.² Along with it should be mentioned another rite designated as Garbharakṣaṇa, mentioned by Śāṅkhāyana Gṛhyasūtra 1. 21. 1-3. Here the limb of the pregnant wife is besmeared with sacrificial butteroil with muttering of incantations. The intention here is protection of the foetus.

Simantonnayana³—It is the rite of braiding the hair (sīmantam̐ keśaracanāviśeṣam̐) of the pregnant wife to be done after Puṁsavana; on the fourth, sixth or eighth month of conception. (Atha sīmantakaraṇam̐ prathame

1 'Puṁsavanakarmādhānakartṛurasannidhānanyenāpi kartavyam'.

2 For ref. vide Bajavāpa Gṛhya quoted in the Saṁskāraprakāśa. P. 171 and Saṁskāramayūka

3 Sīmantam̐ unāyate yasmin karman tat Sīmantonnayanam̐. Vir. Sam. Vol. I. P. 172.

garbhe caturthe māsi śaṣṭheṣṭame vā—Atha pumsavanāntaram. *G.G.S.* II. 7. 1, 2). In the *Jyotistattva* Raghunandana has prescribed that such rite is to be observed at the movement of the foetus and is to continue till the child is born.¹ In the same text the importance of *Simantonnayana* has been emphasised to a great extent. It has been asserted that if a lady gives birth to child at a state when her *Simantonnayana* ceremony has not been observed, she should again go through that rite after placing the baby in the lap.² The author adds that in case of non-observance of *Pumsavana*, the expiatory *Mahāvīyābhṛti*homa is to be observed and after that should follow *Simantonnayana*.³ The use of the word 'vā' in the rule of Gobhila, already quoted, indicates that the time mentioned first should be regarded superior to time mentioned 'later. Accordingly if such rite is to be observed on the ninth month of conception, that should be preceded by expiation.⁴ Raghunandana has mentioned in his text the auspicious time and procedures of the rite almost in the same way as laid down by Gobhila in his *Gṛhya sūtra*. In it, one formality is interesting and that perhaps will explain the significance of this rite. Herein the husband is to ask—what do you see (*kiṃ paśyasi*), and the wife is made to reply—'a child' (*prajāṃ*).⁵ The other incantations that follow signify

1 Garbhaspandanam *Simantonnayanam* yāvanna bālaprasava iti.

2 'Bṛhadṛājamārtanḍe—

yā nāryakṛtasimantā prasūte ca kadācana/

Añke nṛdhāya taṃ bālaṃ sarṣkāramarhati//

Jyotistattva P. 362.

3 'Yadi pumsavanam na kṛtam tadā tasminneva dine prāyascittāt-maka mahāvīyābhṛtomaṃ kṛtvā pumsavanam kṛtvā simantonnayanam kāryam.'

4 'Vā śabdaikyānna caturthādimāsānūṣṭ tulyavadvikalpaḥ kintu pūrva-pūrvakālaḥ prasastāḥ samarthasya kṣepāyogāditi nyāyāt. Tato navamamāsāḍau prāyascittam kṛtvaiiva Kartavyam.'

Sarṣkārātattvam.

5 'Kiṃpaśvasītyuktva prajāmiti vācayet'. *Ibid.* G. g. s. II. 7. 10

that by this rite the wife is expected to give birth to heroic and long-lived sons.¹

The verse appearing in Mantra-brāhmaṇa,² referred to by Gobhila (G.G.S. II, 7, 6) speaks for the longevity of the baby in the womb. Mitrāmśra in his Saṁskāra prakāśa has quoted Āśvalāyana wherein the purpose of this rite has been stated to be the protection of the first foetus from the devilish creatures.³ The same text quotes Viṣṇu to state that as it is the Saṁskāra of the foetus it should be done at each time of conception.⁴ The formalities of this rite as recorded in the Āśvalāyana Gṛhya sūtra include the act of lute players. This may lead us to the festive aspect of this rite and might have been introduced for arousing jovial mood of the pregnant lady.

At present the rite has almost been eliminated from the list of rites actually performed.

- 1 Virasūrijivasūrijivapatnīti brāhmaṇyo mangalyābhirvāgbh'rupā-
siran. G. G. S. II, 7, 12
- 2 Yenoditoh śimānaṁ nayaṭi prajāpatirmahate saubhagāya/
Tenūhamasyai śimānaṁ nayāmi prajāmasyai jaradaṣṭup kṛṇomi//
M. Brāhmaṇa, 1, 5, 2.
- 3 Patnyāḥ prathamajaṁ garbhamattukāmāḥ sudurbhagāḥ/
Āyānti kācidrakṣasyo rudhirāśanata'paraḥ//
Tāsāṁ nirasanārthāya śriyamāvāhayaṭi patiḥ/
Simantakaraṇi lakṣmīstāmāvahati mantrataḥ//
Śriyāśritaśariratvāntāḥ 'tyajāntiḥa mobitāḥ/
Alakṣmyo durbhagāḥ krūrā, rākṣasyaḥ piśitāśanāḥ//
Saṁskāra prakāśa, pp. 172-173.
- 4 Simantonnanayanāṁ karma na strisaṁskāra iṣyate/
Kecidgarbhasya saṁskāraṭi pratigarbhāṁ prayujjate//
Kātyāyanaśūtre reṇukakārikā apī.

Garbhasaṁskāra evāyaṁ Karkopādhyāyasammatat.

The Smṛticandrikā I, p. 17, refers to this verse, which reads 'tat' instead of 'Na'.

Soṣyantihoma—This is done just before the actual giving birth of the baby. The meaning of the term has been explained by the author in the following line—*‘Soṣyantīṃ śūlāpannāṃ āsannaprasavāṃ jñātvā homaḥ Soṣyantihomaḥ kartavyaḥ.’* The purpose behind this is protection of the child to be born as also the birth of a male child.

Gobhila has mentioned this rite and the formalities associated with it. The rule deserves mention :

‘Pratiṣṭhite vastau paristīryāgnimājyāhutiḥ juhoti—)ā tiraścītyetayarcā vipaścīt pucchamabharaditi’ (2. 7. 14). The verses mentioned in the Mantrabrāhmaṇa are significant. :

Yā tiraścī nispadyate ahaṃ vidharaṇī iti/

Tāṃ tvā ghṛtasya dhārayā yaje saṃdhāraṇīmahaṃ//
1. 5. 6.-7. The application has also been stated in the Khādira-
grhya sūtra. 2. 2. 30. The purpose, as is evident from the verse,
is the appeasement of the deity, who may cause obstruction
to the easy conception. The next rule of Gobhila 2. 7. 15.
should be noted in this connection. Reference to this rite
appears in the Samskāraprakāśa, where a quotation of Budha
appears; ‘Garbhādhānaṃ puṃsavanaṃ simantonnyanaṃ sūti-
kāgrhasaṃskāraḥ soṣyantikarmeti’ (p. 133). For references
to this rite the following texts deserve attention: Rv. V. 78.
7-9; Bṛ upaniṣad VI. 4. 23; Āp Gr. Sū. 14. 13-15; Bhār. Gr.
sū. 1. 22; Pār Gr 1. 16 and Kāṭhaka Gr. 33. 1-3. In the last
one it has been expressly stated that this is not a Samskāra.

Jātakarma,—is the act of the father of the newborn baby.
Raghunandana here also follows the procedures of Gobhila.¹
The father immediately takes his bath along with his clothes
(Jāte putre pituḥ snānaṃ sacelantu vidhiyate—Saṃvarta
quoted in the Sam. Tat). Vṛddhīśrāddha consequent to the
birth of the child is to be made (Tataḥ putrajanmanimittarḥ
vṛddhīśrāddhaṃ tatreṇa kuryāt).² In case of inability to

1 ‘Yadāsmāi kumārāṃ jātamācaksīraṃ atha brūyāt kaṅksata nābhi-
kṛntanena stanapratidhānena ceti’ G. G. S. II. 7. 16.

2 This is also to be done in the Simantonnyana also on the basis
of the text of Viṣṇupurāṇa.

perform full procedures, only offer of food may be made (Sāṅga śrāddhakaraṇāsaktaṁ annotsargamātraṁ kartavyam). Certain objects are to be placed on the tongue of the newborn baby.¹ Ghee should be specially placed on the lips indicating thereby that the baby may have merit and memory.² Prayers accompanying such act are in the form of a request to Mitra and Varuṇa to make the baby meritorious. As already pointed out, some of the writers on law have regarded this Medhājanana ceremony as an independent rite.

Manu observes that this rite is to be done before the navel-cord is severed out.³ There is possibility of sin in case the time is passed. ('Daivādātītakālaścedatīte sutako bhavet. —Varjavāpa quoted in Jyotistattva).

In this connection reference may be made to the worshipping of the goddess Śaṣṭhī on the sixth night after the birth of the baby. Raghunandana has referred to it in his Jyotistattva, and in Bengal this is followed till today in most of the families. This has its root in the Viṣṇudharmottara (vide Jyotistattva, p. 377, Ser. press edn). The Kṛtyacintāmaṇi here refers to the prayer that is to be made to the goddess.

'Tvat prasādādavighnena ciraṁ jīvatu bālakaḥ/
Devatānāmṛṣīpāñca sarveṣāṁ hitakāriṇi/
Samarpitam rakṣa putram Mahāśaṣṭhi namostute//'⁴

1 'Dakṣiṇasya pūṣerangusthenopakanīsthayā cāṅgulyābhisatṅgrhya kumārasya jhuvāṁ nirmāṣtu iyamājñetu. Piṣṭau vrīhiyavau dakṣiṇahastānāmikāṅguṣṭhībhyāṁ grhītṛvā kumārasya rasanāyāṁ nidadnāu iyamājñetu'. Sam. tat. ; G. G. S. II, 7, 18. Also vide Mantra brāhmaṇa 1. 5, 8 ; Khā. gr. 2. 2, 34.

2 Tathaiṣa medhājananaṁ sarpiḥ prāśayejjātārupaṇa cādāya kumāramukhe juhoti medhānte Mitrāvaruṇamṛtyetayarcā. Sam. tat. ; G. G. S. II, 7, 19. vide Man. Brā 1. 5, 9 ; Khā. gr. 2. 2, 35.

3 Prāñnābhivardhanāt puriṣa jātakarma vidhīyate/
Mantravat prāśanañcāsya hiraṇyamadhusarpiṣāṁ// M.S. II, 29

4 vide Jyo. tat. 378. Raghunandana observes, 'ityanena bālāṁ vyajanasthaṁ kṛtvā samarpayet'.

There is also the worshipping of the churning rod (*Manthanadaṇḍam pūjayet*) and the request is:

'*Tathā mamāpi putrasya mantha vighnaś namostute*'. We thus see that the protection of the new-born baby was the main purpose behind this worshipping of the goddess *Ṣaṣṭhī*.

That at the time of the birth of the baby some sort of sacrifice was performed is clearly known from the *Taittirīya saṁhitā*¹, and the *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*.² In it we find the uttering of 'Vāk' (speech) in the ear of the baby and then ghee mixed with other materials are placed on his lip. This might have been symbolical of *Medhājanana* ceremony which attained speciality at a later stage. The *Śarpi* (ghee) that the child was to be devoured is supposed to have the potency of creating intellect and memory. The medical value of this rite therefore is an important factor.

Prayer for long life of the baby is also important in this rite. The *Pāraskara Gṛhya sūtra*³ records a ceremony wherein the father makes mention of several long-lived beings, the idea being this that longlife may come to the boy.

The *Pāraskara Gṛhyasūtra* 1. 16. 14 records another ceremony at this time, which is evidently done to confer firmness and hardness on the baby concerned. The incantations '*Āsmā bhava, paraśurbhava*' are significant in this respect. These are uttered after touching the shoulders of the baby by the father.

Nāmakaraṇa—This has to be done on the eleventh or twelfth day by the father ('*Ekādaśe dvādaśe vāhani pitā nāma*

1 *Vaiśvānaram dvādaśakapālaṁ nirvāpet putre jāte*. II. 2. 5. 3-4.

2 VI. 4. 24-28.

3 1. 16. 6.

For refs. of *Jātakarṇa* the following texts are important :

Āś. Gṛ sūtra 1. 15. 1-4; *Vaikhāṇasa Gṛ sū.* III. 14-15, *Pāraskara Gṛ sū.* 1. 16; *Hiraṇyakeśi Gṛ sū.* II. 3. 2. 11. 4-5 etc. *Vide* also *Gobhila Gṛhya sū.* II. 8. 1-7.

kuryāditi').¹ The author observes that in the absence of the father others are also competent (piturabhāvenyopyadhikāri). Garga has elaborate formalities regarding the name to be used² (ādaḥ ghoṣavadakṣarāṇ yavalavān etc.). Gobhila adds that such name should be free from 'taddhita' suffixes (Etada-taddhitam II, 8, 15.)^{2a} The author adds: 'Etacca svagrhyoktatvāt praśastaparaṁ kuladevatā-nakṣatrābhisambandhaṁ pitā nāma kuryāt tadanyo vā' *kvavṛddhaḥ*' iti Kalpataru-Śaṅkha likhita vacanānnāmāntarakaraṇavyavahāraḥ. Atra nakṣatrasambandhena nāmakaraṇaṁ śatapadacakrānurodhāt svanakṣatrapādānusāreṇa, tacca devaśarmādyupapadāntatvena kartavyam'. Elsewhere the author observes that the westerners also use the same procedure.³

In the Jyotistattva Raghunandana observes that so far as other rites are concerned due consideration should be given to the customary laws⁴ Raghunandana follows totally the procedures as laid down in the Gobhila Gṛhya sūtra.⁵

The rite of Nāmakaraṇa may be traced as early as the Śatapatha Brāhmaṇa where it has been stated that by such act the sins are removed.⁶ The Gobhila gṛhya sūtra⁷ prescribes a secret name to be given to the boy in the rite of Soṣyantīhoma and the purpose seems to be protection and prevention against any evil act like 'Abhicāra' which

1 Here Gobhila's Sūtra is - Jananāddasārātre vyūṣṭe śatārātre sarh-vatsare vā nāmādheyakaraṇam'.....II. 8 8.

2 vide Sarh. tat. P. 527.

2a Gobhila, Gr sū- II, 16- 'Ayugdāntaṁ strīṇām'.

3 Pāścātyānāṁ tathaiva vyavahāraḥ —Jyo. tat. P. 379

4 Atra kuṭavṛddha iti darsanāt sarhskarāntare tathaiva vyavahāraḥ P. 379.

5 II. 8. 9-18.

6 Tasmāt putrasya jātasya nāma kuryāt pūpmānamevāsya tadapahantyaṁ dvitīyamapi tṛtīyam. VI. 1. 3. 9.

7 2. 7. 15.

necessitates mention of name.¹ The line of Śatapatha Brāhmaṇa—'Rādhnoti haiva ya evaṁ vidvān dvitīyaṁ nāma kurute'²; and the line of Taittirīya saṁhitā—'Tasmāt dvināmā brāhmaṇordhukāḥ'³ present before us a new picture. It is hardly explainable how the giving of a second name contributes to one's prosperity. The Śatapatha Brāhmaṇa prescribes even a third name and Mitramiśra goes to the extent of prescribing four types of names.⁴ The author has detailed discussion on the point. In this connection Mitramiśra has quoted from Bṛhaspati which stresses importance on this rite.⁵ This formality has at present gone out of use.

Niṣkramaṇa—Gobhila describes this rite, in which the father with folded hands should cast his glance at the moon, on the third day on the third foolmoon fortnight after the birth of the child.⁶ Then the mother after getting the baby properly bathed hands over the baby to the father:

'Atha mātā śucinā vastreṇa kumāramācchādy dakṣiṇe udañcam pitre prayacchati'. (Sam. tat. p. 527. Seram. Edn). Bhaṭṭabhaṣya explains it: 'Udak śirasam udañcam uttānamiti'. Saralā explains it—'uttarām gacchantam'.

1 vide Bhaṭṭanārāyaṇa's commentary on G. G. S. II, 7, 15; Devapāla on Kāthakagrhya sūtra 36, 4.—'prayojanaṁ parairabhicāre kriyamāṇenuccārādaprakaṣam'. The Rgveda mentions about secret names of persons, vide Rg. veda, X, 55, 1-2; IX, 87, 3.

2 III, 6, 2, 24.

3 VI, 3, 1, 3.

4 Tacca nāma caturvidhaṁ: kuśadevatāsaṁbaddhaṁ māsaṁbaddhaṁ naksatrasaṁbaddhaṁ vyavahārikaṁ ceti,—
Saṁskāra prakāśa. p. 237

5 Nāmākhilasya vyavahārahetuḥ śubhāvahaṁ karmasu bhāgyhetuḥ / Nāmāiva kīrtirābhate manuṣyaḥ tataḥ prāśastaṁ khalu nāma-karma//
Quoted in Saṁskāraprakāśa. p. 241.

6 Jananādyastṛītyo jyoutsnastasya tṛtīyāyaṁ prātaḥ saśiraśam-kumāramāplavyāsthmite sūrve vite lohite añjalikṛtaḥ pitottisthate—'upatiṣṭhate' has been explained as — 'Candrābhīmukā nṛdhāvastiṣṭhet'.

The Jyotistattva¹ records the view of Viṣṇudharmottara that the rite of Niṣkramaṇa should be made on the fourth month—'Caturthe māsi kartavyaṁ śiśorniṣkramaṇaṁ gṛhāt'. Our author observes that the fourth month is prescribed for those who follow the school of the Ṛgveda and the Yajurveda (Caturthamāsīti ṛgvedīyajurvedīnoḥ—Jyotistattva, p. 379). The third month is for the Chandogya (Māse tṛtīya iti tu chandogānām—Jyo. tat. p. 379). Gobhila here prescribes Vṛddhiśrāddha.

This rite is of minor importance for others, but for the child this is the first occasion when the child gets the opportunity of coming in contact with the wide universe. From out of the four walls of the 'Sūtikāgṛha', he comes to the spacious outer world. Later digest-writers like Mitramiśra² and Bhaṭṭagopinātha³ have accordingly described this rite in a festive manner, signalling happiness of the occasion.

The Pāraskara Gṛhyasūtra⁴ (I. 17) makes a provision that the father in this rite should make the child look at the sun and this perhaps was with the purpose of having from the sun the blessings of long life and good health. The Vīramitrodaya-samskāra quotes from the Viṣṇudharmottara prescribing the recitation of the Śakunta hymn or the verse wherein prayers have been made modestly to the gods like Indra to protect the child under all circumstances.⁵ In carrying the child out, the maternal uncle had a role, as mentioned in the Muhūrta saṁgraha, quoted by Mitramiśra.⁶

1 p. 379.

2 Saṁskāra prakāśa, pp. 250-256.

3 Saṁskāraśatnamālā, pp. 886-888.

4 Caturthe māsi niṣkramaṇikā sūryamudikṣayati taccakṣuriti. The verse uttered here begins with 'taccakṣurdevahitaṁ purastāc-chukramuccarat/ Paśyema śaradaḥ śataṁ, jīvema śaradaḥ śataṁ etc (Vāj. S. 36. 24).

5 Apramattaṁ pramattaṁ vā divā rātrāvathāpi vā/
Rakṣantu sataṁ sarve devāḥ śakrapurogamāḥ//

6 Saṁ pra. vol I, p. 253. —'Upaniṣkramaṇe śāstā mātulo vābhaye-
cchīsum'. other refs. Khā, gr II. 3. 1. 5; Mā, gr. I. 19. 1-6

Annaprāsana—is the rite of first rice-eating ceremony of the child. Gobhila, who has been followed by Raghunandana in respect of domestic rites, is silent here. Raghunandana therefore counts on a quotation from Kṛtyacintāmaṇi and observes that this one is to be observed by all irrespective of the branches they belong to.¹ The opinion of Bhaṭṭanārāyaṇa has been mentioned by the author to the effect that the formalities are to be observed according to the Gṛhya school to which the party belongs. (Kartavyatā-kalāpastu svagṛhyānusāreṇa kāryaḥ). A quotation from the Matsya-purāṇa prescribes that Vṛddhiśrāddha should be performed in this rite also.² In the lap of the father the boy in a well-dressed manner is offered food mixed up with gold, honey and butteroil, in a golden plate and then the child is handed over to the lap of the mother, where in front of him several articles are placed before the child and that which the child touches first is expected to be the object by which in future years his livelihood will be determined.³ This custom in most of the orthodox families of Bengal is still prevalent. Like Nāmakaraṇa this rite is strictly motivated by affectionate paternal feelings and herein there is a special psychological design of the parents to see that by getting a hint previously of the

- 1 Yadyapi Gobhilagṛhye annaprāsanasarṁskāro nābhīhitaḥ tathāpi
'annasya prāsanaṁ kāryam māsi saṁsthāṣṭame budhaiḥ/
striṇāntu pañcame māsi saptame prajāgau munīḥ//’ iti

Kṛtyacintamanidhṛta-vacanena sarvasākhikartṛkatvenākāṅkṣitaḥ.

Sam. Tat. p. 528.

- 2 Annaprāśe śimante ca vṛddhiśrāddhaṁ prakīrtitam. Ibid. p. 528

- 3 Mārkaṇḍeyaḥ —

Devāgratotha vinyasya śilpabhāṇḍādī sarvasaḥ/
Śāstrāṇi caiva śāstrāṇi tataḥ paśyettu lakṣaṇam//

Prathamam yaṁ sprśedbālaḥ śilpabhāṇḍam svayaṁ tathā/
Jivikā tasya bālasya tenaiva tu bhaviṣyati//

Quoted in Sam. Tat. p. 529, vide also Vīr. Sam. p. 279.

boy's inclination, they may help him to train up in the line for a good footing.¹

Time for such a rite is fixed on the sixth or eighth month since birth of the baby but Manu makes an alternative that it may be performed on any date as the tradition of the family permits (*yadveṣṭaṁ maṅgale kule*—M. S. II. 34.) Raghunandana in his *Jyotistattva* has quoted from the *Kṛtya-cintāṇaṇi*, *Mārkaṇḍeya*, *Bhujabalabhīma* etc to show auspicious times for this rite.²

For reasons of health the child needs solid food. Milk coming out of mother's breast may only do good to his health up to a certain period of time. Medical science prescribes light food, accordingly, to the baby on the sixth month.³ So this first serving of solid food was welcomed as an auspicious rite and Vedic verses were uttered befitting the occasion:

Annapatennasya no dehyanamivasya śuṣmīṇaḥ/

Prā pradātāraṁ tāriṣa ūrjaṁ no dhehi dvipade

catuspade / 4

The *Āśvalāyana gṛhyasūtra*, (quoted by *Vir. Saṁ.* p. 276) presents before us the specific purposes of this rite.⁴ The same text has quoted in support lines from *Sāmikhāyana*

1 It may be argued that as the children in all their acts are urged by instincts it is not right to discover any motive and on that basis to work for his future guidance in career. On this point it may be observed in favour that in all their activities the Hindus believed in the influence of religious acts which according to them produced unbelievable mystic results

2 vide *Jyotistattva* p. 380.

3 'Śanmāsarṇ caṇnamannam prāśayellaghuḥjitam ca'—*Suśruta*, *Śarīrasthāna*, chap. 10, 64.

4 *Tai. Saṁ* IV. 2. 3 L. also *Rgveda* IV, 12, 4-5.

5 'Śasthe māsyannaprāśanamājamānādyakāmastaittīraṁ brahmarvacasakāmo gṛhṭaudanaṁ tejaskāmo dadhyodanamindriyakāmo madhvodanamāyuskāmo dadhimadhugṛhṭamīśramannaṁ prāśayet sarvakāmo bhavātī vijāsyatennapatennasya no dehīti'.

also vide: *Saṁ rat.* p. 893

grhya sūtra and Pāṇskara grhyasūtra. (p. 276). For female babies this rite was to be performed without mantra.¹

Cūḍākarma—is to be performed on the third year of the child's birth—(Athāstīrtīye varṣe cūḍākaraṇam—G.G.S. II. 9. 1). This is the act of purification of the tuft of hair of the child (kapuṣṇikā kapucchalākhyāḥ keśacūḍā tāsāṃ saṁskārakaraṇam cūḍākaraṇam). The author observes that the third year is the prominent time but in its absence it may be observed at any other time as advocated by Manu.² (Ayaṁ kālo mukhyaḥ grhyoktatvāt. Tatrāsāmarthyē anyopi kālāḥ—Sam. Tat. p. 529). Raghunandana has laid down elaborate procedures for this rite following in toto the directions of Gobhila.³ Herein the hairs of the child are shaved with a sharpened knife through the help of a barber along with uttering of incantations, in some of which protection of the baby is sought for (Oṣadhe trāya-svainam).⁴ Gobhila here has laid stress on family conventions or usages.⁵ Hairs thus shaved have been directed to be placed in the cowdung and dug deep into the forest.⁶ The purpose might have been the removal of impure hairs that accompanied the baby since foetus-life and thereby driving away of evils to a distant place. Cowdung is believed to have the potency of averting evils and even today in Bengal during auspicious

1 Saunakopi, Idam karma kumāryāśca sarvaṁ kāryamamantrakam' referred to in the Vir. Saṁh. p. 278.

The Saṁskāra ratnmalā has elaborate rules about Annaprāśana, vide pp. 891—895.

2 Cūḍākarma... prathamebde trītiye vā kartavyam...// M.S. II.35.

3 vide G. G. S. II. 9. 1.

4 Oṣadhe trāyasvainamuti saptadarbhapīṇjālīrdaksipāyāṁ kapuṣṇīkāyāmbhīśirogrā nidadhātī —G. G. S. II. 9. 14.

5 Udagagnerutsrpya kuśalīkārayanti yathā gotrakulakalpari'.
G. G. S. II. 9. 23.

6 Ānaḍuḥe gomaye keśān kṛtvā aranye gatvā nikhananti'.
G. G. S. II. 9. 24

Stambe haike nidadhātī. G. G. S. II. 9. 25 — Eke ścāryāḥ vṛthiyavādistambe nidadhātī tān keśān prakṣipati.

festivals like marriage, Upanayana etc. a pair of dolls made of cowdung are placed on the sides of the gate.

The auspicious time for Cūḍākarṇa has been discussed in details in the Jyotistattva (pp. 380-381). Cūḍākarṇa is the ceremony of the shaving of the head of the child for the first time. In it a tuft of hair is preserved on the head, while the rest is shaved. Manu seems to have referred to the Vedic tradition prescribing such a rite as the word 'Śruticodanāt' signifies (vide M.S. II, 35 and Kullūka's commentary on it). The Bhāradvāja gṛhya sūtra (I, 28) refers to it (vijñāyate ca—yatra bāṇaḥ sampatanti kumārā viśikhā iva—R.v. IV, 75, 17). The Saṃskāraratnamālā prescribes on the basis of a quotation:

Vivāhamauñjicaulordhvaṃ varṣamardhaṃ tadardhakaṃ /

Piṇḍān sapiṇḍā no dadyurgayāyāṃ dadyureva te / / (p. 902). This rite was also to be done by the females. Shaving of hair was to be done optionally, or according to the convention of the country. Gopīnātha observes: Etacca strīṇāmapi. 'Strīśūdrau tu śikhāṃ chitvā krodhādvairāgyatopi vā/prājāpatyaṃ prakurvītāmiti prāyaścittavidhibalāt. Etat parigraha-pakṣe. Atra deśabhedādvyaavasthā draṣṭavyā'. (Sam, Rat. p. 904). (vide also Saṃskāra prakāśa p. 317).

The direction of Gobhila in his sūtra II, 9, 16¹ speaks for the significance of this rite. The verse 'yena pūṣā bṛhaspate' etc.² that has been referred to in this sūtra helps us to know that the rite was intended for long healthy life and spiritual upliftment. The next rule II, 9, 17 corroborates it.³ This has its support in the text of Āśvalāyana Gṛhya

1 Yena pūṣā bṛhaspateritu triḥ prāñcaṃ prohatyapracchindan sakṛd yayuṣā dvistūṣnim, II, 9, 16.

2 Yena pūṣā bṛhaspatervāyorindrasya cūvapāt /
Tena te vapāmi brahmaṇā jīvātave
Jīvanāya dīrghāyusṭvāya varvase / Mantrabrahmaṇa 1, 6, 7.
also vide Khādīra Gṛhya sūtra II, 3, 26.

3 . . . yaddevānāṃ trāyūṣaṃ tatte astu trāyūṣaṃ Man.
Brā. 1, 6, 8 ; vide Khā. gr. sū. II, 3, 26

sūtra I. 17. 12.¹ The practical purpose behind it might have been the cleansing of the body by removal of hair which developed on the head of the baby since his life in the foetus chamber.

Association of a tuft of hair on the head with long life might have been hinted at by medical support. Dr. R. B. Pandey has traced such scientific basis of the rite in the following lines: "The question may be asked, why did the Hindu sages suppose that the Cūḍākaraṇa would prolong one's life ?' Is there any connection between longevity and the top-hair ? Śuśruta² again helps us in tracing the connection between the two. According to him, 'Inside the head, near the top, is the joint of a śīrā (artery) and sandhi (a critical juncture). There in the eddy of hairs is the vital spot called Adhipati. Any injury to this vital part was thought necessary and keeping a tuft of hairs just over the vital part served this purpose".

Upanayana—is the most important of the rites and second only to marriage. By this rite the boy is taken to the teacher, in his eighth³ year for initiation to the study of the Vedas. Thus it is stated:

'Gṛhyokta karmaṇā yena samīpaṁ nīyate guroḥ/
Bālo vedāya tadyogāt bālasyopanayaṁ viduḥ//

The sixteenth year is the limit for the Brahmin, the twenty-second year for the Kṣatriyas and the twenty-fourth year for the Vaiśyas,⁴ and if the boy's Upanayana ceremony is not performed within the time-limit, he is to fall from his status

1 Tena te āyuse vapāmi suślokāya svastaye. A. G. S. I. 17. 12.

2 Mastakābhyantaropariśīat śīrāandhisannipāto

3 Garbhāṣṭamebde kurvīta bṛāhmaṇasyopauṣyaṇam/

Garbhāḍekādaśe rājūḥ garbhāttu dvādaśe viśaḥ// M.S. II.36

Thus for different members of the caste, the age group of the boy varies. Manu observes that it is also possible in the fifth year, for special merit arising out of the study of the Vedas:

Brahmavarcasakāmasya kuryādviprasya pañcame, M. S. II. 37

4 M. S. II. 38

and get the condemned designation of a *vrātya*.¹ Unless expiations are properly performed, no academic or matrimonial relationship should be established with the *vrātyas*,² even in calamities. The term 'āṣoḍaśāt' in Manu's text has contributed to certain discrepancies and Raghunandana has opined that the upper limit is to be accepted.³

The auspicious time for Upanayana has been discussed by the author in his *Saṁskāra tattva* (pp. 531-533) and also in his *Jyotistattva* (pp. 383-384). The procedural formalities here, as in other cases also, are all taken from the *Gṛhyasūtra* of Gobhila. Herein the young boy loses his laxity with reference to food, dress and other behaviours⁴ and is placed under the disciplinary tutorage of the teacher who henceforward becomes his friend, philosopher and guide. He is doctrinised into truth, education and other disciplines which make him a fit person to receive the secret sacred teachings of the Vedic texts. This therefore is equated with his new birth and he is therefore given the appellation of 'Dvija' (*saṁskārairdvija ucyate*).

The term Upanayana stands for an act by which the father presents his son before the Ācārya for initiation.⁵ It has been stated that learning when received from the teacher, reaches grandness.⁶ According to Yājñavalkya, the Ācārya performs the ceremony of Upanayana and imparts also the

1 M. S. II. 39

2 Naitairapūtairividhivadāpadyapi hi karhicit/
Brāhmān vounāmsca sambandhān ācared brāhmaṇaḥ saha //
M. S. II. 40

3 Āṣoḍaśādityabhidhāvān Saṁ Tat. p. 531.

4 vide Gau. Dh. Sū. — 'Prāgupanayanāt kāmācūraḥ kāmavūdaḥ
kāmabhakṣaḥ.' 1-2. 1

5 Upanayanābdah karmanāmadheyam. ... Upa samīpe ācāryā-
dīnān vatoranayanam prāpanamupanayanam. Samīpe ācāryādi-
nān nīyate baturyena tadupanayanamiti vā

Saṁskāraprakāśa. p. 334.

6 Śrutarā hyeva me bhagavadbrāhṇya ācāryāddhaiva vidyā viditā
śādhītarā prāpayatīti — Chāndogya upa. IV. 9. 3.

Vedic knowledge.¹ The Ācārya after the Upanayana would teach the boy necessary processes of Praṇava, Vyāhṛti and Gāyatrī. These were necessary for mental discipline and subsequent to that he was initiated to the study of the Vedas. Without hankering after any kind of worldly benefit the brahmin student (after Upanayana) has been instructed to study the Vedas along with the Vedāṅgas.² Upanayana thus is the most important rite as through it only the intellectual upliftment of the person concerned is possible.

Of the important formalities noted by Gobhila and followed by Raghunandana in this text, the candidate in the first instance utters five Vedic verses beginning with 'Agne vratapate' etc. (Mantrabrāhmaṇa 1. 6. 10-14). In these verses emphasis is on 'vratācaraṇa' which contributes to the discipline of the student. The teacher makes the student utter—'Brahmacāryamāgā mupa mā nayasva (Man. Brā. 1. 6. 16). Herein will be properly traced the meaning of Upanayana. There teacher then grasps his hand and shoulder. Each time he offers different parts of the student to different deities definitely for protection (thus—'Antaka idaṁ te paridadāmyamum', Man. brā. 1. 6. 20.—meaning is: Oh, god of death this boy is offered to you. Let him not get disease and death through your favour). He then convinces the boy that henceforward he is a Brahmacārin (Athainaṁ sampreṣyati brahmacāryasyasāviti—G. G. S. II. 10. 29). The disciplinary regulations follow immediately. He should collect fuel and should not indulge in day-slumber.³ He is then made to put on the girdle and the verses used in this connection speak out the significance. It was intended for protection against bad use of tongue (Iyaṁ duruktāt pari-

1 Upaniya dadadvedamācāryaḥ sa udāhṛtaḥ. Yāj. Saṁh. I. 34.

2 Brāhmaṇeṣu niskāraṇo dharmah ṣaḍaṅgo vedodheyo jñeya iti. Mahābhāṣya Vol. I. p. 1.

3 Samādhamaḍdhehyapośāna karma kuru mā divā svāpsīti. G. G. S. II. 10. 30.

vide also Mantrabrāhmaṇa 1. 6. 26. Āp. gr sū. 1. 22. 2 ;

Pār. Gr. II. 3. 2

bādhamānā, etc.¹ and destruction of inimical forces (ghnatī rakṣaḥ sahamānā arātīḥ etc.).² The 'Sāvitrī' in parts and full was to be instructed by the teacher.³ A Daṇḍa is offered to him attended with verses (G. G. S. II. 10. 37.) and then comes Bhikṣācaraṇa (II. 10. 38). Cooked food had to be prayed from different houses and the rules show that strict restraint was instructed to be observed in this respect also. The purpose was to make the would-be house-holder a fit person for worldly affairs, self-controlled in food and speech even (vide G.G.S. II. 10. 41—'Tiṣṭhatyahahṣeṣaṃ vāgyataḥ'). For three nights he was to maintain restricted food (Trirātra-makṣārālabhāṇāśī bhavati, G.G.S. II. 10. 43). The whole affair ended with Sāvitra caru, (Ibid. II. 10. 44) and as usual in other cases with offer of cow as sacrificial fee (yathārtham gaurdakṣiṇā II. 10. 45).

Raghunandana is his Saṃskāratattva has not gone further with respect to this rite, but few more informations on this topic deserve our notice. Mitramiśra in his Saṃskāra-prakāśa (p. 543) refers to the Sūtra (1.22. 22-26) of Aśvalāyana that in the second Upanayana (punarūpanayana) certain amount of concessions in respect to strictness of procedures and time, should be allowed. (Athopetapūrvasya kṛtākṛtaṃ keśavapanaṃ medhājananaṃ ca, aniruktaṃ paridānaṃ, kūlaśca). Again the opinion of Daivavallabha has been quoted in the same text to prescribe second performance of Upanayana, if the previous one was done in an irregular manner.⁴ The opinion of Śaunaka has been mentioned there (Saṃ. prakāśa pp. 544-545) to show that in case of attempt to read a new Veda after finishing the prescribed one according to his own branch, one is to go through fresh rite of Upanayana. The second Upanayana was again prescribed in the form of

1 Man. brah. 1. 6. 27; Khā. gr. sū 2. 4. 20.

2 Ibid. 1. 6. 28.

3 Tasmā anvāha — pacchordarśaḥ rākṣaḥ iti. G. G. S. II. 10. 35.

4 Pradose nisyandhyāye mande kṛṣṇe galagrahe/
Madhurā vinā copanītaḥ punaḥ saṃskāramarhati// Saṃ. pra.
p. 547.

expiation for certain bad performances. This is clear from Baudhāyana.¹ Detailed discussion on this very interesting point is available in the Saṁskāra prakāśa² and the Saṁskāra kaustubha.³ This prescription shows that Upanayana was counted as a very important Saṁskāra and any lapsation in its observance was treated with serious punishment in the form of reperformance. Changing over from one Vedic branch to another was to be preceded by Punarupanayana and this goes to suggest that this rite has the potency of creating an atmosphere suitable for serious study. The interpretation of certain digest writers⁴ that the prescription of fresh Saṁskāra for those who crossed over to a forbidden country by Baudhāyana as referring to Upanayana does not appear correct. This is because of the fact that if such persons are rendered fallen by such act all the major rites are to be observed afresh and Baudhāyana does not specifically mention Upanayana by name.

A student after Upanayana-rite was to go through the Vedavratas during the period of studentship.⁵ Raghunandana makes no mention of the Veda-vratas though Gobhila has detailed discussion on the point. According to him the Vratas are: Godānika, Vratika, Āditya, Aupaniṣada, and Jyesthasāmika, each of which according to him must be observed during one year.⁶ Gautama in his Dharmasūtra has mentioned

1 Amatyā surāpāne krecchāstapādāṁ caritvā punarupanayanam.
B. D. S. II. 1. 25.
vide also Vaik. Smārta VI. 9—10; Aparārka (p. 1160).

2 pp. 543—548.

3 pp. 536—558.

4 Punah saṁskāroṭra punarupanayanam ajñādiparyudāsasyānyatrāsambhavāt. Sa ca samākhyābalenaiva karmaviśesena pūrvasaṁskāranāśe punaḥ saṁskārādhāyako na tu śodhakaḥ — Sam. prakāśa. P. 547.

5 Vide Manu II. 165.

6 Godānikavratikādityavratapūniṣadajyāiṣṭhasāmikāḥ saṁvatsarāḥ.
G. G. Sū. III. I. 26

the four Veda-vratas.¹ Raghunandana does not even mention the rite called Keśānta² or Godāna, though Gobhila has elaborate rules about it.³

Our author perhaps did not mention this as an independent rite on the basis of the rule of Gobhila—"Cūḍākaraṇena keśāntakaraṇaṁ vyākhyātam" (III. 1. 2)—which signifies that the two rites Cūḍākaraṇa and Keśānta are identical. In this connection mention may be made of the rules of Āśvalāyana Gṛhya sūtra 1. 18. 1-9. There it has been stated that in place of the word 'keśa' the word 'śmaśru' should be used.

This rite was important in this respect that it signalled the advent of youth of the brahmacarin and performance of the rite might have created an impression in the mind of the student to be extra cautious in respect of discipline.

In his Jyotistattva, the author has referred to two minor rites which we mention here. These two precede Upanayana. *Karṇavedha* is one of them. This is done at a time when two children already living, there arises the possibility of a third child. It is supposed that the offence called Śaṭkarṇa arises thereby and to resist it the rite of Karṇavedha is to be gone through. Raghunandana has quoted from Māṇḍavya, Yñadrājamārtaṇḍa and Kṛtyacaitāmaṇi to show the purpose and nature of the rite.⁴

1 Gau Dh. Sū VIII 15

2 According to Manu it was to be performed on the sixteenth year on the part of the Brahmin:

Keśāntah ṣoḍaśe varṣe brāhmaṇasya vidhīyate/

Rājanyabandhordvāvīṁśe vaiśyasya dvyaḍhīke tataḥ//

M. S II. 65

3 Athātah ṣoḍaśe varṣe godānam. G. Gr. Sū. III. 1. 1.

4 Yadāpatyadvayaṁ tuṣṭhet sambhavyopaparaśya ca/

Ṣaṭkarṇaṁ taṁ vryāñiyāt garhitaṇca traysya ca//

Ityāśankya dvayormadhye śuddhiryasyātha vātsare/

Karṇavedhaṁ hitastasya nātra jyeṣṭhavicāraṇā//

Ṣaṭkarṇotpattimāśankya bhānoḥ śuddhyā samepi ca/

Karṇau vedhyau na doṣaḥ syūḍanyathā maraṇaṁ bhavet//

Jyo. Tat. p. 381.

In the Saṁskāra-ratnamālā it has been stated that it was done on the seventh or eighth month after birth.¹ The detailed ceremony of this Saṁskāra has been presented in the Saṁskāra-ratnamālā (pp. 872-876). Some points are noted here.² The Nirukta seems to refer to this rite.³ Garga observes that this rite was performed for beauty and longevity of the person concerned.—(Kārṇavedhaṁ praśaṁsanti puṣṭyā-yuḥśrīviviṛddhaye—quoted in Vir. sam. p. 58). The Viramitrodaya (saṁskāra) has detailed description of the rite with quotation from the Viṣṇudharmottara (pp. 262-263). In the same text the rite has been made almost compulsory and its non-observance was regarded as an offence. The texts of Devala and Śaṅkha have been quoted in that connection.⁴

- 1 Gargah · Māseṣṭame sapṭame vāpyaṣṭame vatsareṭha vā/
kārtuke pausamūse vā caitre vā phālguneṇi vā//
kārṇavedhaṁ praśaṁsanti suklapakṣe śubhe dine//

S. R. M. P. 873.

Vide Bau. Gr. śeṣa-sūtra 1, 12.

- 2 Tataḥ śiśoḥ kuśaleṇa vedhakenāṅganāḍau sthītvā suvarṇādya-
tamasūcyaḥkṛtākāṅkitapradese dakṣiṇaṁ karnaṁ vedhayet. Evan vā-
mam. Kumāryāryāstu pūrvaṁ vāmavedhanaṁ paścāddakṣiṇavedhanam.
Vedhanakṣatrātrīyanakṣatra usnodakena kṣālanaṁ kāryam. Striyā
yathābharanadhāranakṣamatā bhavati. tathā vardhaniyau. Puṁsaṣtu
sūryaśmipravesayogyarandhraparyantaṁ vardhaniyau. Lambakar-
ṇatā tu niṣiddhā. P 876.

- 3 vide Nirukta II. 4. —ya ātrṇattiyavittiyavitathena karnāvaduḥ-
khaṁ krnavannamṛtaṁ samprayacchan/Taṁ manyeta pitarāṁ mātaraṁ
ca tasmai na druhyet katamaścanāha.

- 4 Kārṇarandhre ravesāyā na viśedagrajanmanaḥ/
Taṁ dṛṣtvā vilayaṁ yānti puṇyaughāśca purāṭanaḥ//
Tasmai śrāddhaṁ na dātavyaṁ yadi cedāsurāṁ bhavet// P. 263
Aviddhakarnādinīṣedhamāha Śālaṅkāyanah:

Aviddhakarnairyaḍ bhuktaṁ lambakarṇaistathaiva ca/
Dagdhakarṇaistu yaḍ bhuktaṁ tad vai rakṣāṁsi gacchati//
P. 263.

This rite was also meant for the ladies and the Sūdras.¹ In the Śuśruta we find two-fold purposes that worked behind this rite. It had decorative value and the protective value was not undermined.² The medical value of such rite has been stated to be that it acts as a preventive to 'Antravṛddhi'.³

Vidyārambha—is the rite which is performed in the fifth year of the boy and is a preliminary step to the lessons which he is to take under the guidance of the teacher after Upanayana. The Viṣṇudharmottara purāṇa has been quoted by the author to present the details of this rite⁴. Several deities are to be worshipped signalling auspicious start of academic career of the boy. The style of writing has been presented with a quotation from the Nandipurāṇa :

“śubhe nakṣatradivase śubhe vāre dinagrahe/
Lekhayet pūjyadeveśān rudrabrahmajanārdanān//
Purvadigvadano bhūtvā lipijño lekhakottamaḥ/
Nirodhohastavahośca masīpatrāvadhāraṇe//⁵

The Saṁskāratnamālā has very detailed discussion on this rite and it has been given the appellation of Akṣara-svīkāra—teaching of alphabet. The view of Bṛhaspati has been quoted in this connection that this was to be done before Upanayana.—‘Dvitiyajanmanaḥ pūrvamārabhetākṣarān sudhīḥ.’ (P. 904). In the same text, the text of Garga

1 vide Saṁskāraprakāśa, P. 263

Śūbūdrayorapyetad bhavatu, ‘Bhū-ag vāme tu yoṣṭaḥ’. ‘Sudrasya cāyavī sūcitu’ pūrvoktalingāt.’

2 Raksābhūṣaṇanimittaḥ bāṁsya karṇau vidhyet,—Śārīrasthāna 16.1.

3 Saṅkhopari ca karṇānte tyaktvā yatnena sevānīm/
vyatyāsādvā śūrāḥ vidhyedantravṛddhinivṛttaye//
Cikitsāsthāna chap. 19.21.

4 Saṁprāpte pañcame varṣe aprasupte janārdane/
Ṣasthīḥ pratipadañcaiva varjayitvā tathāṣṭāmim//
Riktāḥ pañcadaśīñcaiva sauribhaumadināḥ tathā/
Evaḥ suniscite vidyaramohantu kārayet//
Pūjayitvā Harāḥ Lakṣmīḥ deviñcāpi Sarasvatim/
Svavidyāśūtrakārāḥśca vāñca vidyāḥ viśestah//

Jyo. Tat P. 382.

5 Quoted in the Jyo. Tat, P. 382.

has been quoted to show the procedures to be adopted in this rite. Mainly the goddess of learning, the Sarasvatī is worshipped. (*Saṃskāraratnamālā* P. 906).

In this connection mention should be made of the rite called *Vedārambha* (*Vyāsa saṃhitā* 1. 14—'Karnavedho vratādeśo vedārambhakriyāvidhiḥ'). It was to be done on an auspicious day after *Upanayana* and it was nothing other than the ceremonious starting of the Vedic study.

Samāvartana—*Samāvartana* signals the completion of training under the teacher's feet. With due permission from the teacher, the student should, on an auspicious date¹ make arrangement for starting for his house, to enter into the second order of life. Here also the procedures and formalities have been taken from *Gobhila gṛhya sūtra*. The student after a bath (*Āplavanam*) with auspicious ingredients gets sprinkled with auspicious water by his teacher.² This adds strength and fame to the person (*yaśase tejase* ca. G. G. S. III. 4. 16). After instructions from the teacher (like 'Mā hirsīḥ) he entertains the brahmins, and gets shaved except the tuft of hair etc. (*śikhā*). The teacher then is to honour him (*Evam snātakam vivāhoktavārharṇavidhinārcayet*).

Gobhila begins this topic with the rule '*Athāplavanam*' (G. G. Sū. III. 4. 6). The '*Abhiṣiñcana*' of the student by the teacher by fragrant water signifies perhaps permission of the teacher to use henceforward all objects of toilets and enjoyments, which were so long denied to the *Brahmacārī*. Vedic verses are uttered in this connection.³ This sprinkling was supposed to have a soothing effect after the austerities as a result of which the body was expected to get heated.

1 *Bhaumabhānujayorvāre nakṣatre ca vratodite/*

Tāracandravīśuddhau ca samāvartanamisyate/ /

quoted in the *Jyo. Tat.* P. 384.

and *Saṃ Tat.* P. 537

2 *Sarvausadhi viphāṇṭābhiradbhirgandhavadibhiḥ śītoṣṇābhiracā ryobhiṣiñcet* G. G. sū. III. 4. 10

3 vide *Mantrabhāmana* 1. 7. 1; 1. 7. 2; 1. 7. 3

The verse—*Yena striyamakṣṇutaṁ yenāpāmṛgataṁ surām /*
Yenā kṣānabhyaṣiṇcataṁ yenemām prthivīm mahīm //

Yad vām tadaśvinā yaśastena māmabhiṣiṇcataṁ" that is referred to in the rule of Gobhila—'yena striyamakṣṇutamitica' (G. G. S. III. 4. 17.) seems to indicate an appeal to the Aśvinas to make him a fit person for marrying just to enter the household stage of life. There are other incantations (vide Mantrabrāhmaṇa I. 7. 6-9) and they are in the form of prayers seeking divine grace. The girdle then is to be given up (G. G. Sū. III. 4. 22), brahmīns are to be entertained and head is to be shaved except the Śikhā. (G. G. S. III. 4. 23). Thus ends the life of austerity and the person takes up again the garland (srajamābdhnita śrīrasi mayi ramasveti—G. G. Sū III. 4. 24.—Mantra brāhmaṇa I. 7. 11.), the shoe. (G. G. Sū. III. 4. 25), the stick (definitely for self-protection (Ibid III. 4. 26.)). He thus becomes like an ordinary man—all restrictions having been removed from him. He approaches the teacher in a new mood (G. G. S III. 4. 27). But still in worldly life the scope of selfrestraint has not been lessened. Therefore the erstwhile student utters this significant verse :

Oṣṭhāpidhānā nakulī dantaparimitaḥ pavīḥ /
Jihve mā vihvala vācam cāru mādyeha vādaya //

M. Brā. I. 7. 15; Khā. Gr. 3. 1. 26.

He shows respect to the teacher and the teacher is to honour him (Athainamācāryaḥ arhayet. G. G. S. III. 4. 29). He then proceeds towards his own destination with blessings from his teacher.

This rite is otherwise named as Snāna,¹ or Āplavana.² This rite dates back to the days of Upaniṣad. In the Chāndogya Upaniṣad IV. 10. 1. we find the use of the word in the same sense.³

1 Gautama, Āpastamba Gr. sū. XII. 1.; Hīr Gr. 9 1; Yāj 1. 51,

2 Go. Gr. sū. III. 48, Khā. Gr. sū. I. 3. 2-3, III. 1, 1

3 'Sa ha smānyānantevāsinah samāvartayati stam ha smaiva na samāvartayati.'

A dissertation on Sāṣkārā remains incomplete if no reference is made to the last one, namely Antyeṣṭi. Manu's directions about the Sāṣkāras has a distinct reference to this rite. He has mentioned the first one, namely, Niṣeka and the last one, Śmaśāna (Niṣekādīśmaśānānto)¹. This has its support in the text of Yājñavalkya². Mitrāmīśra in his Sāṣkārāprakāśa³ refers to the view of Jātukarṇya, who in the list of sixteen Sāṣkāras mentions by name the 'Antyakarma,' which makes specific reference Antyeṣṭi. Jātukarṇya stresses the importance of this rite to such an extent that he has prescribed the rite of Vivāha and Antyakarma for the Śūdras⁴. The list of Gautama about the member of Sāṣkāras is the most exhaustive and it is unexplainable how this Antyakarma could not find a place there. We have made elaborate discussion regarding the number of Sāṣkāras, but most of the writers on law have remained silent with respect to this rite. The long formalities of cremation were observed in Hindu society even in the Vedic days. The rites would distinctly prove that there are ample grounds for recognising Antyeṣṭi to be a Sāṣkārā. The Baudhāyana Pitr̥medha Sūtra clearly has observed that the Sāṣkāras of those who are living (jātasāṣkārā) and of those who are dead (mṛtasāṣkārā) are to be regarded as debts and should therefore be duly performed. The two have been described as of different purposes. Thus Baudhāyana says that by the Jātasāṣkārā one may gain mastery over this world, while by Mṛtasāṣkārā, over the world hereafter.⁵ This clearly shows

1. Manu Sāṣ. II. 16.

2. Niṣekādyaḥ śmaśānāntāḥ... ..Yāj saṣ. I. 10.

3. Ādhānapuṣṣasīmantajātanāmānnacaulakāḥ/
Mauḥjī vratāni godāna samāvartavivāhakāḥ//
Antyaṁ caitāni karmāṇi procyante śoḍaśaiva tu. p. 135.

4. Śūdrāṇāṁ caiva bhavati vivāhaścāntyakarma ca//

Quoted in Vīr. Sāṣ. p. 135.

5. Jātasāṣkāreṇemaṁ lokamabhiṣayati mṛtasāṣkāreṇāmuḥ
lokaṁ. Baudhāyana pitṛmedha sūtra. III. 1.4.

The same text refers to its nature as a Sāṣkārā—'Tasmānmātaraṁ

that the purificatory rites of the dead body should be performed so that the dead person may have a good abode in the heaven. That the dead body was to be washed with water is a clear indication of the Antyeṣṭi being a Saṁskāra. The verse of the Atharvaveda has a reference to the act of washing the dead body.¹ The same motive may be traced in the reference to the tying of 'Kūdi' to a dead man.² In this way may be explained the rite of removing the old cloth put on by the dead man and covering the body with a new piece of cloth.³ Cremation of the dead body with fire had a purpose of protection and purification. Fire being the messenger of the gods was eulogised in the funeral hymns as the protector of the dead body from what is evil and terrible.⁴ Again a request has been made to Agni to set the dead body in the world of the well-doers.⁵ The funeral rites as they appear in the verses of the Ṛgveda have even hints to the effect that the dead bodies after cremation acquire a new body with bright lustre.⁶

The Āśvalāyana śrauta sūtra has detailed description regarding the disposal of the dead body of the Dikṣita. That

pitaramācāryaṁ patnīm putraṁ śiṣyamantevāsināṁ pitṛvyaṁ mātulaṁ
sagotraṁ vā dāyamupayacceddahanāṁ saṁskāreṇa saṁskurvanti.'

1. Yena mṛtaṁ snapayanti śmaśrūṇi yenondate/ Ath. V. V. 19.14.

2. Yāṁ mṛtūyānubadhnanti kūdyaṁ padayopanīm/ Ath. V. 19.12.

3. Etat tvā vāsaḥ prathamāṁ nvāgannapaitadūha yadibābibhaḥ
purā/ Ath. V. XVIII. 2.57.

4. Pūrvo agniṣṭvā tapatu śaṁ purastācchaṁ paścāt tapatu
gārbapatyaḥ/

Dakṣiṇāgniṣṭhe tapatu śarma varmottarato madhyato antarīkṣāt
dīśodīśo agne paripāhi ghorāt// Ath. V. XVIII. 4.9.

5. Samagne paścāt tapa śaṁ purastāssamuttarācchamadharāt
tapainam/

Ekastredhā vihito jātavedaḥ samyagenāṁ dhehi sukr̥tāmu loka//
Ath. V. XVIII. 4.11.

6. Saṁ gacchasva pitṛbhiḥ saṁ yamaneṣṭāpūrteṇa parame vyoman/
Hitvāyāvadyaṁ punarastamehi saṁ gacchasva tanvā suvarcīḥ//

Rg. v. X. 14.8.

also includes among other formalities cleansing, decorating and anointing of the dead body.¹ The interesting direction, that the impure objects from the stomach are to be removed and refilled with clarified butter, mixed with curds (pṛṣadājya)² also points out to the nature of purification that is intended with reference to the corpse. In the Śatapatha Brāhmaṇa it has been distinctly stated that by such washing and anointing with butteroil the dead body becomes fit and pure for sacrifice.³

Raghunandana does not in any place of his Tattvas describe the Antyeṣṭi as a distinct Saṁskāra. The formalities of Antyeṣṭi have been discussed by him in details towards the concluding section of his Śuddhitattva. Raghunandana here has not referred to any sūtra from Gobhila Gṛhya sūtra which has been followed almost in toto by him with respect to other Saṁskāras. The reason evidently is that this Gṛhya sūtra is silent about Antyeṣṭi. Raghunandana has mentioned certain formalities without any reference to particular texts. He also has provision for cleansing and ornamentation of the dead body and for covering it with a piece of new cloth.⁴ The incantations that are to be used there are very interesting as they refer to the holy places of the world.⁵ The author has referred to a peculiar custom of placing pieces of gold or in their absence, of metals in the seven holes of the person, after

1. Saṁsthite tīrthēna nīḥṛtyāvabhṛthe pretālaṁkārān kurvaṇtī.
Keśaśmaśrulomanakhāni vāpayanti. Naladenānūlimpanti.

Āś. Śr. sū. VI. 10.

2. Niṣpurīṣameke kṛtvā pṛṣadājyaṁ pūrayanti. Ibid. VI. 10.

3. Prakṣālyājyenānvanakti medhyamevainaṁ tattat karoti.

Ś. Brā. XII. 5. 2.5.

4. Gataprāṇaṁ jñātvā putrādīṃ snātvālaṁkṛtvā snāpayet. Tato gataprāṇaṁ snāpayitvā vāsasā sarvaśarīramācchādyāstīrṇakusāyāṁ bhūmau dakṣiṇaśīrasaṁ sthāpayet tato gṛthenābhyaṅja.

Śuddhitattva p. 225. (Serampore) edn.

5. Gayādīni ca tīrthāni ye ca punyāḥ śiloccayāḥ/

Prthivyāṁ yāni tīrthāni saritaḥ sāgarāṁś tathā// Ibid Pp. 225-26.

proper annointment with sandal paste.¹ This idea may be traced in the Śatapatha Brāhmaṇa.² In this connection one should note that in case of an Āhūtāgni, the Āśvalāyana Gṛhya sūtra has directed that certain sacrificial implements should be placed on the dead body.³ It would be of interest to note that after the physical death of the person concerned, the 'ātivāhika' body of human beings, consisting of three elements go up from the dead body. That body after the offering of Piṇḍas at the time of cremation and thereafter, assumes 'Bhogadeha' and after Sapiṇḍīkaraṇa it assumes a third body fit to go to heaven or hell on the merit of the good or bad deed perpetrated.⁴

1. Vastrāntaraṃ paridhāpaya uttariyamupavitañca datvā canda-nādinopalipya karṇanāsikānetradvayamukhātmakeṣu saptachidreṣu svarṇakhaṇḍikāḥ prakṣipet. Tadabhāve kāmṣyādikhaṇḍikāḥ..... Ibid. p. 226.

2. Athāsya saptasū prāṇāyataneṣu saptahiraṇyasaśakalān pratya-yati... .. Śat Brā. XII. 5.2.6.

3. Āśv. gr-sū. IV. 1 & 2. Vide also Śat. Brā XII. 5. 2. 6-8.

4. Gatksaṇādeva gṛhṇāti śarīramātivāhikam /
Ordhvaṃ vrajanti bhūtāni trīpasmāttasya vigrhāt /
Ativāhikasamjñasau deho bhavati bhārgava /
Kevalaṃ tanmanuṣyāṇāṃ nānyeṣāṃ prāṇināṃ kvacit /
Pretapiṇḍaistato dattairdehamāpnoti bhārgava /
Bhogadehamiti proktaṃ kramādeva na saṃśayaḥ /
Pretapiṇḍā na dīyante yasya tasya vimokṣaṇam /
Śmaśāṇikebhya devebhyo ākalpaṃ naiva vidyate /
Tatrāsya yātanāḥ ghorāḥ śītavātītapodbhavāḥ /
Tataḥ sapiṇḍīkaraṇe bāndhavaḥ sa kṛte naraḥ /
Pūrṇe saṃvatsare dehamatonyaṃ pratipadyate /
Tataḥ sa narake yāti svarge vā svena karmaṇā //

Viṣṇu dharmottara purāṇa, Quoted in the Śuddhitattva of Raghunandana p. 180 (Ser. Eden).

In connection with certain changes introduced by Raghunandana we make mention of some cases and that would to a certain extent go to prove his contribution in the field.

Scholars like Vācaspatimiśra and others observe that in case of Apakarṣa of Sapiṇḍikaraṇa, in the first year, the yearly Śrāddha ceremony should be performed. This is on the basis of the direction :

Purṇe saṁvatsare śrāddhaṁ ṣoḍaśaṁ parikīrtitam/
Tenaiva ca sapiṇḍatvaṁ tenaivābdikamiṣyate//

But Raghunandana does not prescribe the yearly Śrāddha in the first year even in case of Apakarṣa sapiṇḍa. He relies on the rule of Gobhila :

‘Ata ūrdhvaṁ saṁvatsare saṁvatsare pretāyānnaṁ dadyā-dyasminnahani pretaḥ syāt’.

He explains the word ‘ataḥ’ as ‘ādyābdādūrdhvaṁ’, and ‘tenaiva’ as ‘Ṣoḍaśaśrāddhenaiva’. Thus it conveys the idea that by Ṣoḍaśaśrāddha, at whichever time it is performed, will be served the purpose of ‘Sāṁvatsarika śrāddha’.

(‘Pūrṇe saṁvatsaremiṣyate. atra pūrṇasaṁvatsara-kriyamāṇa-śrāddhāt yathobhayanīrvāhastathā pakṣeta-śrāddhā dāpyubhayanīrvāhāṇna pūrṇasaṁvatsare ābdikāntaram. Evaṁca pañcadaśaśrāddhe kṛtepyunneyam. Gobhilena pūrṇasaṁvatsare sapiṇḍikaraṇamabhidhāya ‘ataḥ ūrdhvaṁ saṁvatsare saṁvatsare pretāyānnaṁ dadyādyasminnahani pretaḥ syāt’ iti sūtreṇādyābdādūrdhvaṁ sāṁvatsarikavidhā-nācca’. Tīthitattvam. p. 6. Serampore Edn. included in Aṣṭāvīṁśatitattvāni. vol. I).

According to the commonly known opinion, probably of Vācaspati, the word ‘dvādaśāha’ in the verse :

‘Ānantiyāt kūladharmāṇāṁ puṁsāṁ caivāyuṣaḥ kṣayāt/
Asthiteśca śarīrasya dvādaśāhaḥ praśasyate//’

refers to the third day after the Aśauca. But Raghunandana in consonance with the following verse :

'Mukhyaṁ śrāddhaṁ māsi māsi aparyāptāvṛtuṁ prati/
Dvādaśāhena vā kuryādekāhe dvādaśātha vā//,

interprets it as referring to the twelve days of the first month. By the part 'Ekāhe dvādaśātha vā', he has made 'Apakarṣa' of all Śrāddhas up to Sapiṇḍikaraṇa (dvādaśa śrāddha) on any day of the first month. He has not, by it understood the third day after the Āśauca.

(Yāni tu 'mukhyaṁ śrāddhaṁ māsi māsi dvādaśātha vā' iti Marīcivacanena ekāhakartavyatayā dvādaśamāsika śrāddhā-nyuktāni tāni sūdreṇāpi ādyamāsikadina eva kāryāni natvādyamāsikaṁ kṛtvā tatparadina ekādaśamāsikāniti jñeyam. Evañca teṣāmapakarṣe tanmadhya tadantakālakartavyatayā śāṇmāsikadvayasapiṇḍikaraṇāpakarṣaḥ siddhyatīti sudhībhirbhāvyam'. (Tittatattvam p. 6.).

Old digest-writers like Vācaspatimīśra observe that Āśauca originates out of birth and death (jananamaraṇanimitaka). At the death of a person in a distant territory, even if the date of death is not heard, Āśauca will be calculated from that date. If within that Āśaucakāla there falls another Āśauca, there would be Saṁkara and consequently by observance of one, the purpose of other will be served. According to Raghunandana, if the date of birth and death is not ascertained, or if the news of death or birth is not heard, there would be no Āśauca at all. By birth or death, the competence of Āśauca originates but it becomes operative only on hearing. Thus if the date of death or birth of a person, away from home, is not heard, there would be no case of Saṁkara, if another āśauca consequent to birth or death falls within the fixed period of the first āśauca. If the previous āśauca is heard of it will be operative.

There is no difference of opinion among the ancient writers on law about the 'Tithi' with respect to the Ṣoḍaśa śrāddha of the deceased, but it is noticed in connection with the 'Tithi' of the two six-monthly Śrāddhas. Vācaspati and others observe that on the basis of the statement—

Ekāhena tu śaṇmāsāḥ

the Tithi, previous to that of death, covers the six-months. They therefore prescribe the six-monthly duties on the Tithi, which is previous by two days to the Tithi of death. (That is to say, the six-monthly Śrāddha of the person, dead on the fifth day of the full moon, would take place on the 3rd day of the full moon). Raghunandana prescribes that the Tithi previous to the Tithi on which death took place should be regarded as the right time. In his opinion one should count the Māsika Śrāddha by leaving the previous tithi of death and by taking another tithi of death. Other wise it is exceeded by one day (i.e 31 days instead of 30 days). Thus according to this view Ekāha conveys the idea of the Tithi prior to the Tithi of death. This is followed in Bengal.¹

1. Atra kalamādhaviyadhṛtena 'Śaṇmāsikābdike śrāddhe syātārṇ pūrvodyureva te/ māsikāṁ avakīye tu divase dvādaśe pi ca// iti Paiṭhīnasivacanāikavākyatvāt. Ekāhanyūnapadena mṛtatithipūrvatithirgrahāṇam. Etacca pūrvamṛtatithiḥ vihāya aparamṛtatithimādāya māsavarṣagaṇanayā siddham, Etena pūrvamṛtatithimādāya māsavarṣagaṇanayā mṛtatithiḥ pūrvatithiḥ vihāya tatpūrvadine maithilānāḥ yat śaṇmāsikadvayakaraṇaṁ taddheyam. Tithitattva. p. 5. (Ser. Edn).

LIST OF BOOKS CONSULTED

- The Ṛgveda—Maxmuller Edn.
 „ Atharvaveda—S. P. Pandit, „
 „ Sāmaveda—Benfey, „
 Śatapatha Brāhmaṇa—Weber „
 Taittirīya Āraṇyaka—Anandasrama Edn.
 Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad—Nirnaya sagar press.
 Gautama Dharma sūtrā—Anandaśrama Edn.
 Baudhāyana Dharma sūtra— „
 Āpastamba Dharma sūtra—Pub. at Kumbakonam.
 Vaśiṣṭha Dharma sūtra.
 Gobhila Gṛhya sūtra—B. I. Series.
 Pāraskara Gṛhya sūtra—S. Pathak Edn.
 Vārāha Gṛhya sūtra—G. O. S.
 Baudhāyana Gṛhya sūtra—Mysore University Oriental
 Library Publications.
 Sāṅkhāyana Gṛhya sūtra—Benares Sanskrit Series.
 Hiraṇyakeśi Gṛhya sūtra—J. Kirste, Edn.
 Mānava Gṛhya sūtra—G. O. S.
 Rāmāyaṇa
 Mahābhārata
 Manu smṛti
 Yājñavalkya smṛti
 Parāśara smṛti
 Bṛhaspati smṛti
 Kātyāyana smṛti
 Śaṅkha smṛti
 Padma purāṇa—Anandasrama Press
 Skanda purāṇa—Venkatesvara Press
 Bhaviṣya purāṇa „
 Garuḍa purāṇa
 Niradīya purāṇa—Venkatesvara Press
 Viṣṇu purāṇa—Pub. M/s, Gopal Narayan & Co.
 Caturvarga Cintāmaṇi—B. I. Series
 Nirṇaya sindhu
 Aṣṭāvimśati tattva

- Kṛtya ratnākara—B. I. Series
 Kṛtya cintāmaṇi
 Kṛtya kalapataru
 Saṁskāra prakāśa—Chowkhamba Sans Series
 Sarasvativilāsa—Mysore University Publications
 Saṁskāra mayūkha—Chowkhamba Sans. Series
 Saṁskāra ratnamālā—Anandasrama Press
 Saṁskāra kaustūbha—Pub. by Vyankatacarya Upadhaya
 Ācāra mayūkha—J. R. Gharpure
 Dharma sindhu—Nirnaya Sagar Press
 Vivāda ratnākara—B. I. Series
 Madana pārijāta—
 Smṛti candrikā—J. R. Gharpure
 The position of women in Hindu Civilization
 —A. S. Altekar
 Religions of India—A. Barth
 Ancient Indian Customs about the Funeral
 Witchcraft of ancient India—Caland
 Social life in ancient India—H. C. Chakladar
 Hindu Saṁskāras—Raj Bali Pandey
 Hindu manners, Customs and ceremonies—A. J. A. Dubois
 Social Organisation in N. E. India in Buddhist time. Tr.
 by S. K. Maitra—R. Fick
 Religious Life in India—J. N. Farquhar
 Hindu Law and Custom—tr. by B. K. Ghosh—J. Jolly
 History of Dharmaśāstra, Vols. I-V—Mm. Dr. P. V. Kane
 A Treatise on Hindu Law and Usage—J. D. Mayne
 Evolution of Modern Marriage—F. Müller-Lyre
 India's Social Heritage—L. S. S. O'Mally
 Sexual Life in Ancient India, Vols. I & II—J. J. Myer
 Evolution of Hindu Moral Ideals—Sir Sivasvamy Aiyar
 Encyclopaedia of Social Sciences—Ed. by Seligman &
 Johnson, New York.
 Hindu Tribes & Castes, 3 vols.—Sherring (1872, 1879)
 Law & Custom of Hindu Castes—Stelle (London 1868)
 Outlines of the Religious Literature of India—Dr. J. N.
 Farquhar (Oxford 1920)

श्रीरघुनन्दन-प्रणीतं

संस्कारतत्त्वम्

प्रथम्य सच्चिदानन्दं भुक्तिमुक्तिप्रदायकं ।

संस्कारतत्त्व' तत्प्रतीत्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ संस्काराः । तत्र हारौतः । 'गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं
सन्दधाति पुंसवनात् पुंसौकरोति फलस्थापनात् मातापितृजं पाप्-
मानमपोहति । रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्षणा प्रथमम-
पोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं
स्नापनेन पञ्चमम्, एतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवतीति' ।
गर्भाधानवत् गर्भाधानविधिना विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्वादिना । उपेतः
स्त्रियमुपगतः । ब्रह्मगर्भं संदधातीति ब्रह्म वेदः तदग्रहणयोग्यं
गर्भं सन्दधाति संजनयति पुंसौकरोति अव्यक्तलिङ्गं गर्भं पुमांसं पुत्रं
विन्दस्वेति मन्त्रलिङ्गात् । फलस्थापनात् फलस्थापनाङ्गकसौमन्तो-
न्नयनात् । मातापितृजं मातापितृद्वारा जातं गर्भस्थस्याश्रयसंस्कार-
हारैतेऽपत्यसंस्काराः । उपघातः पापमन्धः पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः ।
उपपातकजातिभ्रंशकरणसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणरूपपाप-
पञ्चकसंक्रान्त इति । ज्ञानश्चात्र समावर्तनरूपमिति कल्पतत्त्वः । अत्र
दृष्टान्तमाहाङ्गिराः ।—'चित्रं कर्षं यथानिकैरङ्गैरुष्णीष्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः' । संस्काराणां
निवृत्त्यात् प्रतिनिधिमप्याह स्मृतिः ।—'अष्टौ संस्कारकर्माणि
गर्भाधानमिव स्वयं । पिता कुर्यात्तदन्वो वा तदभावेऽपि तत्कृत्वात्' ॥

अथ अग्निस्वापनम् । अत्राग्निसाध्यसंस्कारे कन्दोगानां तद्विधिमाह
गोभिलः ।—'अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदक्प्रवचं देशं समं वा परि-

समूह उपलिप्य मध्यतः प्राचीं रेखासुखिख्य उदीचीच्च संहतां पश्चात् मध्ये प्राचीस्तिष्ठ उल्लिख्याभ्युक्षेत् (१.१.८) । लक्षणावृद्धेया सर्व्व-
त्रेति' (१.१.१०) । अनुगुप्ता आच्छादिताः, पतितादिभिरदृष्टा इति
यावत् । प्राङ् नोचादिफलमाह गृह्यासंग्रहे (१.४१) गोभिलपुत्रः—
'प्राङ् नोचं ब्रह्मवर्चस्वमुदङ् नोचं यशोत्तमं । पितॄं दक्षिणतो नोचं
प्रतिष्ठालम्बकं समम् ॥' यशोत्तममित्यत्र सान्ता अप्यदन्ता इत्युक्तेरद-
न्तोऽपि यशश्चन्दः गयाशिर इतिवत् । परिसमूह सर्व्वतः कुशैः
पांशादिकमपमार्थ उत्तरस्यान्दिशि मार्गहस्तोपरि क्षिपेत् । परिसमूह
वितस्तित्रये उत्तरत उत्करं करोतीति हरिशर्मावचनात् । तत
उपलेपनम्, तत्र कारणमाह गृह्यासंग्रहः—'इन्द्रेण वज्राभिहतः पुरा
वृत्रो महासुरः । मेदमा तस्य संक्लिप्ता तदर्थमुपलेपयेत्' ॥ (१.६०)
इति । मध्यतः खण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणाशिने तु मध्याशिः उदग्गतैक-
विंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात् । अन्यथा 'कुशैः संमार्जयेद्भूमिं शुद्धामादौ
शुचिस्ततः । हस्तमात्रां चतुरस्रां गोमयेनोपलेपयेत्' इति भारद्वाजीय-
हस्तप्रमाणखण्डिले तदनुपपत्तेः । प्राचीं प्राग्गतां उदीचीच्च संहतां
पश्चादिति । प्राग्गतायाः पश्चिमे भागे संलम्बामुदगघां मध्ये उदग्-
गतायाः प्राचीं प्राग्ग्रास्तिस्त्रो रेखा उल्लिख्याभ्युक्षयेदिति । रेखाभ्य
उत्थित-मृत्तिकोद्वरणपूर्व्वकमभ्युक्षयेत् । उल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षयेदिति
कात्यायनसूत्रात् । उत्करप्रक्षेपदेशमाह गृह्यासंग्रहः—'उत्करं
गृह्यरेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत् । द्वारमेतत् पदार्थानां प्रागुदीच्यां
दिशि स्मृतं' इति । परिसमूहनादि परिवेकान्तं कर्त्तुं लक्षणसंग्रहकम् ।
तस्य लक्षणस्यावृत्त प्रक्रिया सर्व्वत्र यत्र यत्राग्निप्रणयनं तत्र तत्र बोध्या ।
रेखाप्रमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—'दक्षिणे प्राग्गतायास्तु
प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् । तन्मूललम्बायोदीची तस्या एवं नवोत्तरम् ।
उदग्गतायाः संलम्बाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः । सप्तसमाङ्गुलाख्यत्वा
कुशेनैव समुल्लिखेत्' । नवोत्तरं नवाधिकं द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्य-

ङ्गुलमित्यर्थः । शेषा उक्तरेखयोरवशिष्टास्तिस्रः कुशेनेति सर्व्वत्राभि-
सम्बध्यते । एवकारेण शाखान्तरोक्तस्य व्यावृत्तिः । रेखाणां देवता-
वर्णांश्चाह स्मृतिः—‘प्राग्गता पार्थिवी ज्ञेया ज्ञानेयौ चाप्युदग्गता ।
प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राक्कृता स्मृता । पार्थिवी पौतवर्णा
स्यादाग्नेयौ लोहिता भवेत् । प्राज्यापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री
प्रकीर्त्तिता । श्वेतवर्णेन सौमी स्यात् रेखाणां वर्णलक्षणम्’ । अग्नि-
स्थापनपर्य्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधानमाह गृह्यसंग्रहः—‘सव्यं
भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोक्षिष्वेहक्षिणेन तु । तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं
निधापयेत्’ । मानकत्तोरमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—‘मान-
क्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकृदयजमानः स्याद्विदुषामिव
निश्चयः (काः सं ६।११)’ ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव । अङ्गु-
ष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत् पर्व्वयन्त्रिभिर्मि-
नुयात् सदा’ (काः सं ७।६) । यजमानासन्निधौ होमे तु साधारणा-
ङ्गुलिमानम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् । ‘षष्टिभस्त्रैर्भवेत् ज्यैष्ठ’ मध्यमं
सप्तभिर्यवैः । कन्धसं षडभिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसप्तमैः’ । तैः प्रक्रम्य-
मानयवैः । कन्धसं कनिष्ठ’ । मानन्तु पाश्वर्णेन । ‘षड्यवाः पाश्व-
र्यसन्निताः’ इति कात्यायनवचनात् । अग्निस्थापनमन्त्रमाह गोभिलः—
‘ओम् भूर्भुवःस्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्तीति (१-१-११) । अग्नि-
मभिमुखं होत्रभिमुखम् । प्रणयन्ति रेखोपरि स्थापयन्ति । प्राञ्चं
नीत्वा तत्र स्थापयन्तीति हरिशम्भट्टतवचनात् । तत्प्रकारमाह गृह्या-
संग्रहे (१-६८)—‘शुभं पात्रन्तु कांश्चं स्यात् तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः ।
तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखञ्च तम्’ । सर्व्वतः पाणिपादान्तः
सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु’ ।
एषश्चाग्निप्रणयनानन्तरं सर्व्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणीत इति
मन्त्रलिङ्गात्, अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । तान्त्र-
यात्रमप्याह देवीपुराणम्—‘तान्त्रपात्रे शरावे वा चानयित्वा हुताशनम् ।

अग्निप्रणयनं कुर्यात् यजमानसुखावहम्' इति । अत्रिरपि—'पात्रा-
न्तरैश्च पिहिते ताम्रपात्रादिके शुभे । अग्निप्रणयनं कुर्यात् शरावे
तादृशेऽपि वा' ॥ यत्तु 'शरावे भिक्षपात्रे वा कपाले वोष्मुकेऽपि वा ।
नाग्निप्रणयनं कुर्यात् व्याधिहानिभयावहम्' इति स्मृतिसागरधृतवचनं
तत् मुख्यकांक्षादिमये सद्भावे निषेधकमिति राघवभट्टः । छन्दोग-
परिशिष्टम्—'जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिधं च । आघाय
समिधं चैव ब्रह्माणमुपवेशयेत्' । जातस्यारस्यादुत्पत्तान्नः इति
साम्निकपरम् । लक्षणं प्रागुक्तरेखादि । तमग्निं 'क्रव्यादमग्नि
प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाह' इति मन्त्रेण तस्याग्नेः
क्रव्यादांशं मन्त्रलिङ्गात् दक्षिणस्यां दिशि क्षिप्त्वा प्रणीय उक्तप्रकारेण
स्थापयित्वा यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले वृष्ट्यादिशङ्कया संस्कृता-
ग्निरन्यत्रानीयते तदा पुनर्भू संस्कारः कर्त्तव्यः । समूह्य उपलिप्य
उल्लिख्य उद्धृत्याभ्युक्षयेत् । एष संस्कारोऽनुगतोऽग्नौ भूय इति
गृह्यान्तरात् । समिधं ज्वालयित्वा समिधं तत्र तूष्णीं दत्त्वा वक्ष्य-
माणक्रमेण ब्रह्माणमुपवेशयेत् । समिधलक्षणं तत्रैव । 'नाङ्कुष्ठाद-
धिकान्यूना समित् स्थूलतया क्वचित् । न निर्मुक्तत्वचा चैव न सकीटी
न पाठिता । प्रादेशाद्वाधिका नोना न तथा स्वादिशाखिका । न
सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता' । विशाखिका विविधशाखा-
युक्ता । एवं समित्प्रक्षेपपूर्वकं स्वयं होता वा कृताकृतावेक्षणादि-
कर्मकरणाय ब्रह्माणमुपवेशयेत् । तदुक्तं गृह्यासंयज्ञे—'दूरते च
व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि । यानि पश्यन्तुऽदासीनाः कर्त्ता तानि न
पश्यति । एकः कर्मणि युक्तः स्वादुद्धितीयस्तन्वधारकः । तृतीयं प्रश्नकं
ब्रूयात्ततः कर्म समाचरेत्' । प्रव्रते प्रकष्टव्रते । एतद्वचनहेतीत्येव पूर्व-
वचननोदासीना इति विशेष उक्तः । कर्मणि युक्त आचार्यः सच ब्रह्माङ्गके
होमकर्मणि ब्रह्मा । स्वयं होमाकरणे होतापि स्वयं प्रधानकर्माकरणे
प्रतिनिधिरपि । तन्वधारकः पुस्तकधारकः । प्रश्नवक्ता सदस्यः ।

अथ वरणविधिः । तेषामाचार्यादीनां होमसाध्ये कर्मणि होमा-
रम्भात् पूर्वमानत्वर्थं यजमानेन स्वयं वरणं कार्थम् । 'दानवाचनाम्बा-
रश्चनवरणव्रतप्रमाणिषु यजमानं प्रतीयात्' इति हरिश्चर्यधृतकात्यायन-
सूत्रात् । तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ण्योतिष्टोमि ब्रह्मोद्गाहोद्गाध्वर्त्वि-
त्यादिक्रमदर्शनेनान्यत्राकाङ्क्षया दृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात् सुगतिसोपान-
प्रभृतयोऽप्येवम् । वरणस्तु गन्धादिदानद्वारा प्रीतिसुत्पाद्य कर्मकरणाद्य
प्रेरणम् । तत्र च सर्व्वत्र प्राङ्मुखो दाता षष्ठीता च उदङ्मुख' इति
वचनात् यजमानस्य प्राङ्मुखत्वं आचार्यादीनामुदङ्मुखत्वं प्रतीयते ।
वरणविधिमाह कात्यायनः ।—आसनमाहाट्याह 'साधु भवान्तामर्च-
यिष्यामो भवन्तमिति ।—आसनमाहाट्यानीय संस्थाप्याह साधु-
भवान्तामिति । साध्वहमास इति प्रतिवचनमर्चयिष्यामो-
भवन्तमिति पुनरुक्ते, अर्चयेति प्रतिवचनं सामर्थ्यादिति हरिश्चर्या ।

अथ ब्रह्मस्थापनम् । तच्च होतृकर्त्तृकमेव । अग्निमुपस्थापय
दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य्येति कात्यायननैककर्त्तृकत्वाभिधानात् ।
ब्रह्मोपवेशनप्रकारमाह गोभिलः ।—'अग्ने णग्निं' परिक्रम्य दक्षिण-
तोऽग्नेः प्रागघान् कुशानास्तीर्य्य तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्
सव्यस्य पाणिरङ्गुष्ठे नोपकनिष्ठया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात्तुणमभिसंगृह्य
दक्षिणापरमन्वष्टमदेशं निरस्यति । निरस्तः परावसुः' इति । अप
उपसृष्ट्याथ ब्रह्मासनमुपविशति आवसोः सदने सौदामीति अग्न्यभि-
मुखो वाग्यतः प्राञ्चलिरास्ते आकर्मणः पर्य्यवसानात् 'भाषेत यज्ञ-
संसिद्धिं', नायज्ञियां वाचं वदेत् यद्ययज्ञियां वाचं वदेत्तदा वैष्णवीष्टुचं
यजुर्व्यां जपेत् । अपि वा नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात् यदुवा उभयं
चिकीर्षेद्वीत्रं ब्रह्मत्वञ्चैवैतेन कल्पेन कृतमुत्तरासङ्गं सोदककमण्डलुं
दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्याहृत्याग्न्यष्टेदिति ।
अस्वार्थः । अग्नेः पूर्वदिशा प्रदक्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्यां
दिशि प्रागघान् दर्भानास्तीर्य्याग्न्यष्टेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

नतु निरस्यतीत्यनेन । अत्र ब्रह्मेतिकर्तृनिर्देशात् । नच ब्रह्मेत्यासनेन सम्बन्धः उपवेशनात् पूर्वं तत्सम्बन्धाभावात् । अतो दर्भास्तुरणान्तं याजमानिकम् । तत्र ब्रह्मासनस्थाने आस्तुरणात् पूर्वं वारिधारामाह गृह्यासंयहः—‘उदग्वारामविच्छिन्नामग्निमारभ्य दक्षिणम् । दद्यात् ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्मसु नित्यशः’ ॥ अत्र तु धारामहितमुदकापात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणदेशं गत्वाऽरन्निमात्रान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखं वारिधारादानमिति विशेषो भवदेवभट्टोक्तः । ब्रह्मा तु तेषां पुरस्तात् आस्तुतकुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्टः सव्यस्य वामस्य उपकनिष्ठया अनामिकाया आसनात् यजमानास्तृतात् दृष्ट्वा कुशपत्रं गृहीत्वा दक्षिणपश्चिमदेशं अन्वष्टमं उभयदिगष्टमभागं नैऋतमिति यावत्, निरस्तः परावसुरित्यनेन प्रक्षिपतीति अप उपसृष्ट्य दक्षिणपाणिना जलं स्पृष्ट्वा अद्यानन्तरमासने ब्रह्मासनत्वेन कल्पिते उपविशति । आ वसोः सद्ने सौदामीति मन्त्रेण । एवमेव भट्टनारायणव्याख्यानात् तेषां पुरस्तादित्यादि आवसोः सद्ने मौदेत्यन्तं यजमानकर्तृकं, सौदामीति प्रतिवचनं ब्रह्मकर्तृकमिति भवदेवभट्टकल्पनं कल्पनमेव, मौदेति सूत्रानुपात्ताच्च । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम् इति होत्रान्यथा क्रियमाणि कर्मणि तत्मिदृशं एतदेवं कुरु एतत् कृत्वा एतत् कुरु इत्यादि भाषेत । अत्राप्ययज्ञियां असंस्कृतां वदेद्यदि तदा वैष्णवी ऋक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णोर्विराडमसौत्यादि नमो विष्णवे इति प्रकारव्रितयान्यतमप्रकारं प्रायश्चित्तमिति । यदुग्रवेत्यशक्तौ उत्तरामङ्गमुत्तरीयं, दर्भवटुः कुशमयब्राह्मणः । सचापरिमितकुशदलैर्भवतीति भट्टभाष्यात् एकपत्रीकृतान् कुशानित्यपि भवदेवभट्टलिखनाच्च । दलैर्व्यवह्रियते तत्रापरिमितसंख्यात्वमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—‘यज्ञवासुनि मुष्ट्याश्च स्तब्धे दर्भवटौ तथा । दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि’ इति । एतच्छन्दोगपरम् । अन्येषां शान्तिदीपिकायाम्—‘समभिर्नवभिर्वापि सार्धद्वितयवेष्टितम् । ओङ्का-

रेषैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम् । कर्त्तव्यपदेशिन्यान्तु
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति पाठः । एतदेकवाक्यतया 'द्विरावृत्त्याय मध्ये
वै अष्टवृत्त्यान्तदेशतः । अन्विः प्रदक्षिणावर्त्तः स ब्रह्मायन्विषंश्चकः'
इति कालिकापुराणोक्तव्याख्येयम् । रत्नाकरे षट्पञ्चासं ग्रहपरिशिष्टम्—
'जह्वं केशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशसु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामा-
वर्त्तसु विष्टरः' । एतेनैवेत्येवकारः स्वयं कर्त्तृकपक्षे आ वसोः रुदने
सौदामित्यस्य मन्त्रस्य जह्वप्रतिषेधोऽर्थः, स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादिति
हृन्दोगपरिशिष्टात् । कृताकृतावेक्षणवत् स्वयं तत्कुशोपवेशनस्य
कर्त्तव्यत्वात् कुशमयब्राह्मणादि-प्रतिनिधिना तदुपपत्तेः तेनैव पूर्व-
वर्त्मनेति भट्टभाष्यम् । अथेति विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति तच्च द्रव्यानु-
पयोगक्रमेणाग्नेरुत्तरतः उदगग्राम् पूर्वक्रमेणासाय्य वीक्ष्य प्रोक्ष्य चेति ।
अथानन्तरमन्यद्विष्यमाणं कर्म चेष्टेत् कुर्यात् यजमानः । परस्मैपदं
हृन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्युक्तेः ।

अथ द्रव्यासादनम् । तत्र कात्यायनः—'प्राञ्च' उदगग्नेरुदगग्रं
समीपतः । तत्तथासादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुष्यते ॥ इति भट्टभाष्ये
धृतञ्च । 'द्रव्याणामुपकृतानां होमीयानां यथाक्रमम् । सादयन्
वोक्षणं कुर्यादद्विरभ्युक्ष्य तथा' ॥ हृन्दोगपरिशिष्टम् । '—प्राञ्च-
स्थाली च कर्त्तव्या तैजसद्रवसम्भवा । माहेयी वापि कर्त्तव्या नित्यं
सर्वाग्निकर्मसु' ॥ अथ यदि प्रकृतकर्मणि चरुहोमस्तदा अस्मिन्नेव
समये चरुं श्रपयेत् । गोभिलेन ब्रह्मस्थापनानन्तरं तद्विधानात् ।

अथः चरुविधानम् । तत्र गोभिलः (१.७.१) ।—'अथोलूखलमुषले
प्रक्षाल्य शूर्पञ्च पश्चादग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तीर्थं उपसादयति' ।
अथ हविर्निर्वपति, व्रीहीन् वा यवान् वा कांक्षेन चरुस्थाप्या
वा (१.७.२) । अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति देवतानामादेशं सज्जद्
दिह्स्त्थीम् (१.७.३) । अथ पश्चात् प्राङ्मुखो बहन्तुमुषक्रमते
दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् (१.७.४) ॥ त्रिः फलीकृतां-स्तृण्डुकां-

स्त्रिङ्देवताभ्यः प्रक्षालयेत् इत्याहुर्हिर्मनुष्येभ्यः सक्तत् पितृभ्य इति (१.७.५) । पवित्रान्तर्हितांस्तण्डुलानावपेत् (१.७.६) । कुम्भस-
 नृतमिव खालीपाकं अपयेत् प्रदक्षिणमुदाबुवन् (१.७.७) ॥ नृतमभि-
 चार्य्य उदगुदाख्य प्रत्यभिचारयेदिति' (१.७.८) । अस्यार्थः उपसादयति
 स्थापयति देवतानामोद्देशं देवतानामोच्चारणं यथा स्वात्तया अमुष्मी
 त्वा जुष्ठं निर्वपामीत्यनेन उदूखलोपरि व्रीह्यादीन् कांस्यादिना
 सक्तन्निर्वपेत् । अत्रासुषा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तनामोच्चारणम् । अतएव
 कात्यायनः । असाविति नाम गृह्णाति । नारायणीयेऽपि 'अदःपदं
 हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने
 नियोजयेत्' ॥ अतोऽदः पदमेव नामोच्ची नतु विरूपाक्षजपादाविद-
 मित्यादौ । एवञ्चागने त्वा जुष्टं निर्वपामीति सामगानाम् । यजुः-
 प्रयोगो गोभिले निर्वपिमात्रश्रुतेः यजुर्वेदिकसमन्त्रकग्रहणप्रोक्षणे
 सामगेन न कार्थ्ये । यजुःपरिभाषामाह जैमिनिः—'शेषे यजुःशब्दः'
 इति शेषे मन्त्रभिन्ने मन्त्रजाते । ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रस्निष्टपठितं
 गानपादभेदरहितं तदयजुरिति । बहुदैवत्ये च बहुदेवतानामभिः
 प्रत्येकं निर्वपः । अन्ननिर्वपे मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक् निर्वप-
 परिमाणन्तु होमसंख्या शेषस्थित्यनुसारेणेत्याह छन्दोगपरिशिष्टम्—
 'देवता संख्यया गृह्यनिर्वपांश्च पृथक् पृथक् । तूष्णीं हिरेव
 गृह्णीयाहोमश्चापि पृथक् पृथक् ॥ यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्वा यत्र
 कौर्त्तिता । शेषश्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरम्' ॥ यद्यपि
 देवतासंख्ययेति वचनं चरुः समसनीय इत्युपक्रम्य पठितं तथा-
 प्याकाङ्क्षाया लाघवेन चरुसामान्यपरमिति । चरुविधौ तु विद्याकर-
 वाजपेयौ । यत्र प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः ।
 यत्रानुष्ठानवेत्तायामिव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक्
 तन्निश्चयात् शास्त्रप्रापितः पदार्थो नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय इति ।
 अतएव यदा त्वालस्यादिना व्रीह्यादिस्थाने तण्डुला गृहीताः तदापि

अवघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च । 'घाते न्यूने तथा द्वित्रे साक्षाद्ये मान्निके तथा । यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थ-साधकाः' ॥ मान्निके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ । न्यूने तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः पाठ्याः । अस्मिंस्तु मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्यपयोगः । इत्यमेवेदानीं प्रयोगानुष्ठानमाह, चरस्थालीयपरिमाणमाह कन्दोगपरिशिष्टम् ।—'तिर्य्यगूर्ध्वसमिष्ठात्रा दृढ़ा नाति-वृहन्मुखी । शृङ्गयौडुम्बरी वापि चरस्थाली प्रशस्यते' ॥ गर्भप्रस्तारदौर्घाभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरस्थाली श्रौडुम्बरी ताम्रमयी एषा पायस-चरावपि न निषिद्धा । 'पयोमुदधृतसारश्च ताम्रपात्रे न दुष्यति' इति स्मृतिभागरुतवचनाच्च । अतएव सारदातिलके—'ततश्च संस्तुते वज्रौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् । मन्त्रेषु क्षालिते पात्रे नवे ताम्र-मयादिके' ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामिति दक्षिण उत्तरत उपरि ययोः पाण्योस्ताभ्यां मुषलं गृहीत्वा इति शेषः । त्रिः फलीकृतान् त्रिधा वितुषीकृतान् कण्डलप्रच्छटनाभ्यामिति शेषः । पवित्रान्तर्हितान् पवित्रं अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान् । तेन चरस्थाल्यामुत्तराद्यं पवित्रं निक्षिप्य तण्डुलान् निक्षिपेत् । कुशलशृतमिवेति कुशलेन पाक-निपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिक्लिन्नं न मन्दपक्वं तथा स्थालीपाकं यथा स्यात्तथा श्रपयेत् । अतएव कन्दोगपरिशिष्टम् । 'स्वशाखोक्तचरुः खिलो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः । न चातिशिथिलः पाको नच वीतरसो भवेत्' । वीतरसो गालितमण्डः । प्रदक्षिणमुदायुवजिति प्रदक्षिणावर्त्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन ऊर्ध्वमीषन्निश्रयन् । यु मिश्रणे इत्यस्य रूपमेतत् । शृतमित्यभिचार्य्येति स्फुटितम् । चरुमाष्यश्रवणाप्राप्य उदगग्नेरुत्तरस्थां उत्तार्य्य प्रत्यभिचारयेत् पुनर्हृतेन तथा सेचयेत् । वृषोत्सर्गे तु अभिचारणद्वयात् पूर्वं ज्वलदङ्गारेण विद्योतनद्वयमाह कन्दोगपरिशिष्टम्—'अधिशृतमवधोत्थं सुशृतञ्चाभिचारयेत् । हृतेन सेचयेत् पश्चात् पुनरेवाभिचारयेत्' ॥ मेक्षणादीनाह कन्दोगपरिशिष्टम्—

—‘इच्छाजातीयमिच्छार्थप्रमाणं’ मेक्षणं भवेत् । तत्तं वार्त्तञ्च पृथक्प्रम-
वदानक्रियाक्षमम् । इच्छार्थप्रमाणं प्रादेशद्वयमिच्छस्य प्रमाणं परि-
कल्पितमिति । तदर्थमेवैव दर्शनी विशेषस्तु महास्तुवे । ‘दर्शनीद्वय-
पृथक्चा तुरीयेण तु मेक्षणम् । सुषलोलूखले वार्त्तं स्थायते सुदृढे
तथा ॥ इच्छाप्रमाणे भवतः सूर्यं वैश्वमेव च’ । अत्र तिर्य्यगूर्द्ध्वं त्वादि
वैश्वमेवचेत्यन्तेन चर्वङ्गमभिधाय भूमिजपपरिममूहनहस्तविन्यासं
कुर्यादित्युक्तम् ।

अथ भूमिजपादिविधानम् । तदाह । चतुर्थे प्रथमकाण्डिकायां
गोभिलः ।—‘पञ्चादग्नेर्भूमौ न्यक्षौ पाणी प्रतिस्थाप्य’ इति । भूमेर्भ-
जामह इति वस्त्रन्तं रात्रौ धनमिति दिवेति इदमिति मन्त्रं वस्त्रन्तं
विन्दते वस्तु इति रात्रौ दिवा क्रियमाणे कर्म्मणि धनमित्यन्तं जपेत् ।
विन्दते धनमिति । अत्र विन्यासे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—
‘दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभिसुखमेव च । करं करेण कुर्वीत
करेण न्यक्ष कर्म्मणः । कृत्वान्यभिसुखौ हस्तौ स्वस्थानस्थौ सुसंहतौ ।
प्रदक्षिणं तदासीनः कुर्यात् परिममूहनम्’ । करेणेति षष्ठ्यर्थे
तृतीया । दक्षिणहस्तमधोमुखं तथाविधवामहस्तस्य पृष्ठोपरिभावेन
विपर्य्यस्तमात्माभिसुखं भूमिजपे कुर्यादित्यर्थः । अन्यभिसुखौ
नात्माभिसुखौ स्वग्यानस्थौ नतु भूमिजपवद्वास्तौ, सुसंहतौ विस्तृत-
लग्नौ तथाचाग्नेः परिसमूहनं विच्छिन्नावयवानां एकीकरणरूपं सुकरं
स्यात् । एवमेव भट्टनारायणोपाध्यायौ । एतेन च दक्षिणहस्तेन
कुशान् गृह्णीत्वैति भवदेवभट्टलिखनं निष्प्रमाणम् । इमं स्तोममर्हति
इति त्रुचैन परिसमूहेदिति सूत्रस्य भाषेयम् । एतदनुसारादेव
ब्रह्मस्थापनानन्तरं भूमिजपपरिसमूहनादीति भवदेवभट्टवैशिखीनां
युक्तम् । भट्टभाष्ये तु भूमिजपं त्रुचैन परिसमूहनं कुर्यात् पञ्चाद-
ब्रह्मोपवेशनमिति । सरलापरिशिष्टप्रकाशयोस्तु भूमिजपानन्तरं
चक्षुष्यमित्युक्तम् ।

अथास्तरणम् । 'अग्निमुपसमाधाय कुशैः समस्तं परिस्तृणुयात्
पुरस्ताद्दिक्षितः उत्तरतः पश्चादिति (१.७.८), 'सर्व्वतस्त्रिवृतं पञ्चवृतं
वा' (१.७.१०) 'बहुलमयुग्मसंहतं' (१.७.११), 'प्रागग्रैर्मूला-
न्याच्छादयन्' (१.७.१२) इति । अस्वार्थः—उपसमाधाय ज्वालयित्वा
समस्तं सर्व्वतः पुरस्तादित्यनेन क्रमेण सर्व्वतः सर्वासु दिक्षु
त्रिवृतं पञ्चवृतं वा बहुलदणकं अयुग्मं युग्मभिन्नं असंहतमसंलग्नं
पृथक् पृथक् त्रिवृतं पञ्चवृतं वेत्यनेन अयुग्ममित्येकावृतस्य प्राप्त्यर्थम् ।
तथाच गृहग्रान्तरम् ।—'सक्तस्त्रिर्वा प्रतिदिशं प्रदक्षिणमग्निं परि-
स्तृणतीति' । एवमेव भट्टनारायणचरणाः । तत्र सक्तदावृतमशक्त-
विषयम् । 'पूर्वास्तृतावृतानां मूलानि पश्चादावृतार्थैश्चादयन् परि-
स्तृणुयात्' । एवञ्च 'प्रतिदिशं दर्भत्रयेणावृतानि कृत्वा तेषां मूलानि
तथैवाच्छाद्य तेषां मूलानि तथैवाच्छादयेत् ततो दशदिक्षु स्वस्तिकान्
दद्यात्' इति भवदेवभट्टः ।

अथ विंशतिकाष्टिकाः ।—गोभिलः ।—'अथैधानुपकल्पयेत् खादि-
रान् पालाशान् वेति' (१.५.१५) । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् ।—'प्रादेश-
द्वयमिधस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितं । एवंविधाः स्त्रे विधसमिधः सर्व्व-
कर्म्मसु ॥ समिधोऽष्टादशेधस्य प्रवदन्ति मनौषिणः । दर्शे च
पौर्णमासे च क्रियास्त्रन्यासु विंशतिः' इति । विंशतिकाष्टिकारूप-
समिधामङ्गहोमादिषु निषेधस्तत्रैव—'अङ्गहोमसमित्तन्त्रं सोषन्धा-
ख्येषु कर्म्मसु । येषाञ्चैतदुपत्युक्तं तेषु तत् सदृशेषु च । अक्षभङ्गादि-
विपदि जलहोमादिकर्म्मणि । होमाहुतिषु सर्वासु नैतिष्विधो विधीयते'
(काः सं१.८.२२-२४) । अङ्गहोमाः सौमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ विहिताः,
तेषु अन्यसौमन्तोन्नयनादेः प्रधानत्वात् । तथा द्विदिधा होमा याज्ञिक-
प्रसिद्धाः क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च । तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं ह्वयन्त इति
वृत्तपस्था सायं प्रातर्होमादयः । तन्त्रहोमाश्च परिसमूहमवर्जिरास्त-
रणाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः । अत्र ये समिधविस्त्रास्तन्त्रहोमाः यश्च

सुखप्रसवार्थं सोमन्तीहोमस्तेषु येषाञ्च वैश्वदेवसायंप्रातर्होमादीनामित-
दिध्यास्यं द्रव्यं उपरि पश्चात् अथ इधानुकल्पयेत् इत्यनेन सूत्रे शोक्तं
तेषु वा तत्सदृशेषु क्षिप्रहोमेषु इध्यास्यं निवृत्तिर्भवेदिति । अक्षभङ्गादि-
विपदि विवाहोत्तरगोभिलोक्तयानकालीनाक्षभङ्गादिविपन्निमित्तहोमो
जलहोमानिकर्षस्थितिः । 'लौकिके वैदिके चैव हुतोच्छिष्टे जले
क्षिती । वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये' । इत्यादुरक्तजलक्षिता-
दिहोमेषु सोमरसाहुतिषु ।

अथान्यसंस्कारः । गोभिलः ।—'वर्हिषि स्थालीपाकमासाद्य इध्म-
मभ्याधायाज्यं संस्क्रुते' (१. ७. १८) । आस्तीर्णकुशेषु चरुं निधाय समिध-
मग्नावाधाय ज्वलनार्थत्वादमन्त्रकम् । तथाच कात्यायनः ।—'इध्मोऽये-
धार्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः' । आन्यमाह ऋह्यसंहिता ।—'अग्निना
चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा । चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमिति
च स्मृतम् । घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा यदि यावकम् । आन्यस्थाने
नियुक्तायामाज्यशब्दो विधीयते' (ऋ सं १. १०५-१०६) । एतद्वचनं
यज्ञपार्श्वीयमपि । संस्कारविधिमाह गोभिलः ।—'तत एव वर्हिषः
प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते' (१. ७. १८) । ओषधिमन्तर्धायच्छिन्नसि
न मखेन 'पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ' (१. ७. २०) इति । तत आम्नस्तात्
प्रादेशमात्रे विस्तृततर्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे । द्विवचनं दत्तापेक्षं 'अनन्त-
गर्भिणं साय' कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं
यत्र कुत्रचित् इति कात्यायनोक्तद्विदलपवित्रस्य द्वित्वं, तथात्वे
प्रादेशमात्रे इति व्यर्थं स्यात् । अतएव कात्यायनोक्तेनैवाज्य-
स्योत्पवनार्थं यस्य दध्येतावदेव तु इत्यत्र एकत्वेन निहिष्टम् ।
अनन्तगर्भिणं अन्तर्गर्भशून्यमित्यर्थः । 'अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशौ
प्रादेशसञ्चितौ । अनखच्छेदिनौ सायौ तौ पवित्राभिधायकौ' । इति
शौनकावचनैकवाक्यत्वात् । अत्र दलेऽपि कुशपदप्रयोगः । ओषधि-
मन्तर्धाय ब्रीह्यादिनाम्नराजत्वात् । गोभिलः ।—'अथैने अन्निरनुमाष्टि'

‘विष्णोर्धनसा पूते स्व’ इति (१.७.२१) । एने पवित्रे । सव्येन मूलप्रदेशे गृहीत्वा दक्षिणेनानुवृज्यात् विष्णोरिति मन्त्रेण । गोभिलः—‘संपूयोत्पुनात्पुनस्तुदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम् (१.७.१२) अङ्गुष्ठाभ्याश्चोप-
कनिष्ठाभ्यामभिसंगृह्य प्राक्शस्त्रिहत्पुनाति देव (१.७.२२) ‘स्वासवितोत् पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः’ इति सक्तत् यजुषा द्विस्तृष्णीमिति’ (१.७.२३) । संपूय प्रकृतमाज्यं ‘पवित्रमन्तराकृत्वा स्वास्थामाज्यं समापयेत्’ इत्येवं वक्ष्यमाणविधिना संपूयेति भट्ट-
भाष्यम् । संपूय मज्जिकाद्यपनीयेति सरला । उत्पुनात्पुनर्ह्य शोधयेत् । तत्प्रकारमाह उदगग्राभ्यामित्यादौ द्विवचनं पाणिह्यार्थम् । एवमनेन प्रकारेणाभिसंयुज्य प्रकृते पवित्रे प्राक्शः प्राग्गतं त्रिहत्पुनाति अग्नौ वारत्रयं घृतं निक्षिपति । तत्प्रकारमाह मन्त्रेण सक्तत् द्विस्तृष्णीम् । गोभिलः—‘अथैने अग्निरभ्युज्य अन्नावप्युत्सृजेदिति’ (१.७.२४) । अपिरेवार्थे, अयानन्तरमेवासुचन् एने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेनाभ्युज्य । गोभिलः—‘अथैतदाज्यमधित्रित्य उदशुद्वासये-
(१.७.२५) देवमाज्यसंस्करणकल्पो भवतीति’ (१.७.२६) । आज्यं तदुद्धृतपात्रं अधित्रित्य अग्निरुपरिक्तत्वं उदक् उत्तरतः उद्वासयेद्व-
तारयेत् । यत्रैवाज्यसंस्कारस्तत्रैवायं कल्प इति । अत्र गर्भपात्र-
संस्कारवत् सक्तत् संस्कृताज्यपात्रे यानि निक्षिप्यन्ते तेषां संस्कारान्तरो नास्तीत्याह गृह्यसंग्रहः—‘यथा सीमन्तिनी नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता । एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधिचोदितः’ । आश्वलायन-
गृह्यपरिशिष्टम् ।—‘सीमन्तीन्नयनं प्रथमे गर्भे सीमन्तीन्नयनसंस्कारो गार्भपात्रसंस्कारः’ इति श्रुतिरिति । गर्भपात्रयोरयं गार्भपात्रः गर्भपात्रस्य तदाधारस्य स्त्रिया इति कल्पतवः । ज्ञारीतः—‘सक्तत् संस्कृता नारी सीमन्तेन कुलस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् ॥ इति । गोभिलः—‘पूर्वमाज्यमपरस्वालीपाकः’ (१.८.१) इति । अत्र पूर्वापरदेशे स्त्रियाज्यस्वालीपाकयोस्तथा व्यपदेशः

तेन तौ पूर्वोपरयोः स्याद्व्यौ तत्र प्रथमतोऽग्नेरुत्तरस्यामासादनं ततः कर्माकाले सौकर्यायाग्नेः पश्चात् । तथाच गृह्यसूत्रम् ।—‘होमस्थो-
रन्तरा आज्यहविषी आसादयेदिति’ ।

अथ सुवादिलक्षणम् । ऋद्धोगपरिशिष्टम्—‘होमपात्रमनादेशे होमद्रव्ये सुवः स्मृतः’ । तथा ‘खादिरो वाय पालाशो द्विवितस्तिः सुवः स्मृतः । सुग्वाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रथमस्तयोः’ । खदिर-
काष्ठनिर्मितः पलाशकाष्ठनिर्मितो वा । प्रष्टह्यतेऽस्मिन्निति प्रथमो दण्डः । सच वर्तुलः । ‘सुवाद्ये प्राणवत् खातं दण्डं षष्ठपरिमण्डलम् । जुह्वाः शराववत् खातं सनिर्वाहं षडङ्गुलम् । सुवाद्ये नासारन्ध्रवत् मध्यस्थितमर्यादं अङ्गुष्ठद्वयमितवर्तुलम् । जुह्वास्तु खातं शरादाकारं निःशेषबहुलसाधनतया निर्वाहपदवाच्यप्रणालीमहितं षडङ्गुलं जानीयात् । ‘तेषां प्रावश्यः कुशैः कार्य्यः संप्रमार्गी जुह्वपता । प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रच्याव्योष्येण वारिणा’ । सुवस्तुचोर्व्यक्तिभेदादहुवचनम् । पूर्वोभिमुखं मार्जनं कुशैः कार्य्यम् । घृतादिलेपवतान्तुष्णेण वारिणा प्रक्षालनपूर्वकमग्नौ प्रतापनं कार्य्यम् । लेपरहितानान्तु प्रतापनं दर्भैः सम्मार्जनमभ्युक्षणम् । पुनः प्रतापनमुत्तरतो निधानञ्च कुर्यात् । तथाच कात्यायनः—‘सुवं प्रताप्य दर्भैः संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य निदध्यात्’ इति । आज्यादिसंस्कारं वारत्रयं कुर्यादिति भवदेवभट्टः । हरिशर्माणाप्येतत् प्रकरणे सकृच्चिर्वेति वचनादित्युक्तम् । होमकाले पञ्चाङ्गुलास्थिता शङ्खमुद्रया धार्य्यः सुवः ‘पञ्चाङ्गुलान् वह्निस्थिता धारयेच्छङ्खमुद्रया’ इति वचनात् । पाश्चादुतौ तु गोभिलः—‘उत्तानेनैव हस्तेन दण्डं षष्ठ्या पौडितम् । संहताङ्गुलि-
पाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः’ ॥ तत्र परिमाणे कात्यायनः—‘पाश्चादुतिर्द्वादशपर्व्वपूरिका कंशादिना चेत् सुवमात्रपूरिका । दैवेन तीर्थेनच ह्यते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके’ ॥ अथतौ तु स्मृतिः—‘आर्द्रमलकमानेन कुर्याद्दोमहविर्वलीन् ।

प्राञ्चाङ्गतिवलिङ्घ्यैव नृदं गात्रविशोधिनीम् । कात्यायनः—‘योऽनर्घिं वि
 लुहोत्थग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः । मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च
 स जायते । तस्मात् समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन । आरोप्य-
 मिच्छतामायुः त्रियमात्यन्तिकीं तथा । लुङ्घयंश्च हुते दैव पाणि-
 सूर्पस्फादाग्निः । न कुट्यादग्निधमनं न कुट्याद्गजनादिना ।
 मूखेनैव धमेदग्निं मुखाद्देवोऽध्यजायत । नाग्निं मुखेनेति च यत्
 लौकिके योजयन्ति तत् । हि यस्मात् मुखात् मुखपठितमन्त्रात् एष
 संज्ञतोऽग्निः । ततश्च लौकिक इति तदितराग्निपरम् । एतेन लौकिक
 इति त्रैताग्निभिन्नपरमिति मैथिलोक्तं हेयम् । जङ्घयंश्च हुते चैवेत्यने-
 नोपक्रमवचनेन संक्रियमाणसंस्कृतान्धोरेव पाणिसूर्पादिनिषेधमुखेन,
 मुखधमनस्य विहितत्वात् तद्व्यतिरिक्तस्यैव लौकिकशब्देनाभिधान-
 विधेरौचित्यात् आहितत्वस्यानुपस्थितेश्च । एवमेव गुरुचरणाः । यत्तु
 ‘अग्निं नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिके’ इति छन्दोगपरिशिष्टवचने
 नामकरणाद्यर्थमग्ने लौकिकत्वमुक्तं तच्च । स्वेऽग्नावन्धोमः स्वादिति
 तस्यैव वचनान्तरेण साग्नेः पितुः स्त्रीयाग्नौ तत्करणनिषेधात्
 लौकिकान्यन्तरमादाय तत्कर्त्तव्यताविधायकं नतु तदग्नेः संस्कारा-
 न्तरमपि लौकिकत्वप्रतिपादकमिति । गोभिलः—‘अग्निमुपसमाधाय
 परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निं ‘अदितेऽनुमन्यस्वे’ति
 उदकाक्षलिं सिञ्चेत् (१. ३. १) । ‘अनुमते अनुमन्यस्वेति
 पश्चात्’ (१. ३. २) ‘सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरतः’ (१. ३. ३)
 देव सवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पठ्युंश्चेत्, सङ्गन्निर्व्यां (१. ३. ४)
 ‘पठ्युंक्षणास्तान् व्यतिहरन्नभिपठ्युंक्षन्होमौयमिति’ (१. ३. ५)
 अग्निमुपसमाधाय काष्ठादिना प्रज्वाल्य परिसमूह्य विक्षिप्तावयवान्
 एकौज्ञात्य दक्षिणजान्वक्तोभूमिगतदक्षिणजानुः । दक्षिणेनाग्निं अग्ने-
 र्दक्षिणे अदितेऽनुमन्यस्वेति मन्त्रेण उदकाक्षलिं प्राग्गतं सिञ्चेत् ।
 अनुमत इत्यादिना अग्नेः पश्चादुदगन्तं सिञ्चेत् । सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्या

दिना अग्नेरुत्तरतः प्राग्गतं सिद्धेत् । देव सवितः प्रसुवयश्चमितरादिना प्रदक्षिणोऽग्निर्यथा स्वात्तया उदकाञ्जलिना सिद्धेत् वेष्टयेत् त्रिवेति फलभूमार्थम् । तत्र मन्त्रस्त्रिघोषार्थः सुख्यावृत्तौ गुणावृत्तौ युक्तत्वात् पठ्युं क्षणान्तानिति बहुवचनं त्रित्वपक्षे दण्डवदुदकधारादिष्वादिरप्यन्तो भवतीति अतियुवन् अन्तर्दयं मिथ्रीकुर्वन् होमी' होतव्यं अभि पठ्युं चन् तज्जलेन स्पर्शयन् इति वेष्टनप्रकार उक्तः ।

अथ विरूपाक्षजपः । चतुर्थप्रपाठकीयप्रथमकाण्डिकायां गोभिलः—'वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानामिति' । विरूपाक्षशब्दो विद्यतेऽत्र इति वैरूपाक्षः ओम्भूर्भुवःस्त्रोमित्यादिको मन्त्रः । होमानां वक्ष्यमाणप्रागुक्तनित्यनैमित्तिकानां पुरस्तात् जप्यः । अस्य क्षिप्रहोमे पठ्युं दासमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—'न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनं । न जपेत् विरूपाक्षं प्रपदं विवर्जयेत्' । क्षिप्रहोमेषु अत्र द्वाकेषु सायं प्रातः सोषन्तीहोमादिषु ब्राह्मण इमं स्तोममर्हति इत्यादि मन्त्रकरणकपरिसमूहनं न कुर्यात् । विरूपाक्षप्रपदौ च त्वजेत् । प्रपदविधानमप्याह गोभिलः—'काम्येषु च प्रपदः तपश्च तेजश्चेत्यादिकः । च एवार्थे । तत्र विरूपाक्षजपात् पूर्वं तत्पाठमाह स एव । तपश्च तेजश्चेत्यादि जपित्वा प्राणानायम्य तन्मना वैरूपाक्षमावृत्तोच्छुसेत्, तपश्च तेजश्चेत्यादि जपित्वा वायुधारणपूर्वकं यं कश्चिदर्थं साधयितुकामस्तन्मनास्तद्व्रणायन् विरूपाक्षमन्त्रं जप्त्वा वायुं रेचयेत् । अथ यदि काम्यकर्मार्थं कुशष्टिका तदा प्रपदजपानन्तरं इति भवदेव-भट्टः । नित्यनैमित्तिकयोर्नास्त्र पाठः । ततः सर्व्वकर्म्मसाधारणं विरूपाक्षजपान्तं कर्म ।

अथ प्रकृतं कर्म । तत्र वज्जेर्नामानि गृह्णासंयद्भिः—'लौकिके पावको हरग्निः प्रथमः परिकल्पितः । अग्निसु माहृतो नाम गर्भाधाने विधीयते । पुंसवने चन्द्रमाश्च खड्गकर्मणि शोभनः । सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि । नाग्नि स्यात् पार्थिवो हरग्निः प्राग्गने च

मृचिस्तथा । सत्त्वनामा च चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः । गोदाने
सूर्यनामा च केशान्तेष्ट्याग्निदध्यते । वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे
योजकः स्मृतः । 'गोदाने' गोदानाख्यसंस्कारे । चतुर्थ्यास्तु शिखी नाम
धृतिरग्निस्तथापरि । अपरि धृतिहोमादौ । 'प्रायश्चित्ते विधुश्चैव
पाकयज्ञे तु साहसः । लक्ष्मिहोमे तु वक्रिः स्यात् कीटिहोमे
हुताशनः । पूर्णाहुत्यां मृद्धो नाम शान्तिके वरदस्तथा । पौष्टिके
बलदश्चैव क्रीधोऽग्नि-खाभिचारके । कीठे तु जठरो नाम क्रव्यादोऽ-
मृतमक्षणे । आह्वयचैव होतव्यं यो यत्र विहितो न लः' । प्रायश्चित्ते
प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ । पाकयज्ञे पाकाङ्गकहोमे
वृजोत्सर्गश्च प्रतिष्ठाहोमादौ ; पौष्टिके दुर्गोत्सवाङ्गहोमादौ ; ततश्चा-
मुककर्षणि अग्ने त्वममुकनामासि इति नाम कृत्वा 'पिङ्गभ्रूश्मश्रु-
केशाक्षरपीनाङ्गजठरोरुणः । छागस्थः साक्षसूत्रोग्निः सप्तार्चिः शक्ति-
धारकः' ॥ इत्यादित्यपुराणीयं ध्यानं कृत्वा अमुकाम्ने इहागच्छेत्त्वा-
वाह्यामुकाम्नये नम इति पूजयेत् । 'संपूजयेत्ततो वक्रिं दद्याच्चैवाहुतीः
क्रमात्' इति मार्कण्डेयपुराणात् । चरुहोमे विशेषमाह गोभिलः ।
'पर्युग्रश्च स्थालीपाके आण्वमानीयमेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते'
इति आदितेऽनुमन्यस्वेत्येवं पर्युग्रश्च । स्थालीपाके चरौ । आण्वं
प्रक्षिप्यमेक्षणेनोपघातं उपहृत्वावदाय । होतुमेवोपक्रमते आरभते ।
उपघातमिति हिंसायाश्चैककर्षकादित्यनेन तृतीयास्तोपपदेन न
मासिङ्ग' एवकारकरणमुपघातहोमे अभिधारण्यतायाङ्गप्रतिषेधार्थम् ।
होतुमेवोपक्रमते नान्यतः । उपघातहोमलक्ष्यमाह गृह्यासंग्रहे—
'पाणिनामेक्षणेनाद्य स्तुवेणैव तु यद्वविः । ज्ञयते चानुपस्तीर्य्य उपघातः
स उच्यते । यदुपघातं शुश्रूषाचरावाज्यं समापयेत् । मेक्षणेन तु
होतव्यं नाण्वभागौ न स्विष्टिक्तत्' । बहुदैवत्वचरुहोमे तु उपघात-
होमएव । 'चरौ तु बहुदैवस्ये होमस्तस्योपघातवत्' इति पारशिष्ट-
प्रकाशवचनात् ततः प्रकृतहोमात् परापरयोस्तुष्टीं समित्प्रक्षेपमाह

हन्दीगपरिधिष्टम्—‘समिधादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता । पुरस्ताच्चो-
परिष्ठाच्च इत्थनार्थं समिधवेत्’ । स्मृतिः । ‘मन्त्रेणोद्धारपूतेन
स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुयाच्चायन् वै मन्त्रदैवतान्’ ।
स्वाहान्तमन्त्रे स्वाहान्तरं नास्तीति सरला । भट्टभास्वे मन्त्रतन्त्र-
प्रकाशे च—‘नमोन्तेन नमोदद्यात् स्वाहान्तेद्धिठमेव च । पूजाया-
माहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः’ । धिठः स्वाहा इत्यागमविदः ।
गोभिलः । ‘आज्याहुतिष्वप्यमेव संस्तव्योपघातं जुहुयाच्चाज्य-
भागी न स्निष्टिकृत् । आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महा-
व्याहृतिहोमः यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्त्तव्युपनयने गोदाने’
इति आज्यमेव यद्योक्तेन विधिना संस्तव्य उपघातं सुवर्णोपहृत्य जुहुयात्
आज्यमात्रकहोमेषु आज्यभागस्निष्टिकृतामतिदेशप्राप्तानां निषेधः, एव-
माज्यमात्रकहोमेषु धृतिहोमादिषु अनादेशे यत्र पुंस्वनशृङ्गाकर्म-
मौमन्तोक्तयनचूडाकरणादिषु परचादन्ते उदगशेषे दुर्भेषित्यादिनाऽ-
ग्निग्रहणं प्राप्तं विशिष्टहोमो नोपदिष्टः तत्र प्रधानकर्मशेषोऽग्निभि-
मर्षणादेः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिभिः भूर्भुवः स्वरिति तिस्र-
भिर्होमः कार्यः यथा पाणिग्रहणे इति । यथा पाणिग्रहणे महाव्याहृतिः
पृथक् समस्ताभिश्चतुर्वीमिति गोभिलसूत्रेण यथा पाणिग्रहणे
चतस्रस्तथा चूडादिषु संस्काररूपेषु पूर्वं परचाच्चतस्रश्चतस्रः महा-
व्याहृतिभिराज्येन जुहुयादिति सूत्राच्चरहोमे परचाच्चमहाव्याहृति-
होमः कर्त्तव्यो न तु पूर्वमिति । गोभिलः । ‘यद्यु वा उपस्तीर्णा-
भिधारितं जुहुये दाज्यभागावेव प्रथमं जुहुयात् । चतुष्ट्वीतमाज्यं
गृहीत्वा पश्चावर्त्तन्तु अगूणाग्रमग्रे स्वाहा इत्युत्तरतः सोमायैति
दक्षिणतः प्राक्शुजुहुयादिति सुवेच सुचियदाज्यं’ प्रथमं गृह्यते
तदुपस्तीर्णं यद्यपि गृहीत्वा अनन्तरमाज्यं दीयते तदभिधारितं, यदि
तथाविधं होतुमिच्छेत्तदाज्यभागावेव प्रथमं जुहुयात् । सुचा होमस्तु
अनेन गृहीतं सुहा जुहोतीति गृह्यान्तरात् सुवेच सुचि चतुर्वी-

गृहीतमाश्रयम् । अगूणां अगुगोत्राणामिति सरला । पञ्चार्थ्याणा-
मिति गृह्यान्तरात् भार्गवप्रवराणामिति भवदेवभट्टः । तेषां पञ्चवारं
तथा गृहीत्वा अग्नये स्वाहेत्यनेनाग्नेर्मध्यदेशादुत्तरे प्राक् सुधारया
जुहुयात् उत्तरमाग्रेयं दक्षिणे सौम्यं मध्येऽग्न्याहुतयः' इति सांख्यायन-
सूत्रात् तथैव दक्षिणभागे । सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । ततः
प्रकृतदेवताचक्रहोमानन्तरं खिष्टिक्कहोममाह गोभिलः । 'अथ खिष्टि-
कृतउपस्तीर्थारभ्योत्तरपूर्वार्द्धात् सकृदेव भूयिष्ठ' द्विरभिचारयेत्
यदुपवापञ्चावर्त्ती स्यात् द्विरुपस्तीर्थ्यावदाय द्विरवचारयेत् न प्रत्यनक्तव-
वदानस्थानं गतयामतायै अग्नये खिष्टिक्कते स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्द्धे
जुहुयात् महाव्याहृतिभिराश्रयेनाभिजुहुयात् । प्राक् खिष्टिक्कत आवा-
पोग्नेष्वेकं परिसमूहनं इक्षो वृद्धिः पर्युक्षणमाश्रयभागो सर्व्वेभ्यः
समवदाय सकृदेव सौविष्टिक्कतं जुहोति ह्रस्वैतन्मेक्षणमतुहरेदिति ।
खिष्टिक्कदर्थं सुचिष्टतस्रुवं दत्त्वा चरोरुत्तरपूर्वार्द्धादौशानकोणरूपान्मे-
क्षणैर्न बहुतरमेकवारं गृहीत्वा सुचि स्थापयित्वा वारद्वयं घृतेन
सेचयेत् पञ्चावदानपक्षे घृतस्रुवद्वयेनोपस्तरणं सकृद्विनिक्षेपः पुनर्घृति-
नाभिषेचनद्वयमिति । अत्र मेक्षणक्षतस्थानं घृतेन ज्ञावयेत् पुनर्यागा-
र्थमेव तत् ततश्च यागायोग्यतारूपयातयामतायामपि न दोष इत्यर्थः ।
ततोऽग्नये खिष्टिक्कते स्वाहेत्यनेन ईशानकोणे जुहुयात् । ततोभूर्भुवः
स्वरिति तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्होमः । अथ चक्रहोमे परचादु-
द्देशाच्च प्राक्कारणमिति । आ उप्यत इत्यावापः प्रधानहोमः स तु
खिष्टिक्कहोमात् प्राक् न तु परचादित्यर्थः । एवञ्च मुख्यहोमे त्वक्तते यदि
चक्रवृटो दुष्टो वा तदाऽन्यः पाण्यः, मुख्ये कृते यदि नाशदुष्टी स्यात्वां
तदाजिगनैव खिष्टिक्कहोम इति सरला । गणेषु एकदाऽनेकवागिषु
एकमेव न प्रत्येकं परिसमूहनादि उपलक्ष्यत्वादुद्देशसमुपलक्ष्यपि एवं
खिष्टिक्कहोमोपि सकृदुपलक्ष्यमेतत् महाव्याहृत्वापीति सरला ।
अनुहरेत् अग्नौ क्षिपेत् एकमुत्तप्रकारेण यज्ञायर्चं समापयेत्

अथोदीच्यम् । तत्र गोभिलः—‘समिधमाधायानुपशुंश्च तथै-
वोदकाच्छलीन् सिञ्चेत् अन्नं स्था’ इति मन्त्रे विशेषः ।

अथ प्रायश्चित्तम् । होमानन्तरं कर्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्रायश्चित्तं
गोभिलानुक्तमपि तत्परिशिष्टोक्तं कुर्यात् । तद्यथा ‘यत्र व्याहृतिभि-
र्होमः प्रायश्चित्तात्मकोभवेत् । चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाषिण्यहणे
यथा । अथ वा ज्ञातमित्येषांप्राजापत्यापिवाहुतिः । होतव्यात्रि-
विकल्पोयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः’ । यत्र प्रायश्चित्तरूपो महाव्याहृति-
होमो विधीयते तत्र चतस्र आहुतयो होतव्याः । यथा विवाहे ।
तथाच गोभिलः—‘महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थीमिति’ ।
अस्यार्थः । भूराद्याभिर्व्यस्ताभिस्तिसृभिस्तिस्र आहुतौः भूर्भुवः स्वः
स्वाहेति समस्ताभिश्चतुर्थीं जुहुयात् अपि वा । अथवा अज्ञातं
यदनाज्ञातमिति मन्त्रे षाहुतिर्होतव्या प्रजापतये स्वाहेति वा प्रायश्चित्त-
विधिविकल्पत्रयवान् मुनिभिः स्मृतः इत्यनेन पञ्चान्तरं निरस्तम् ।
ततश्च भवदेवभट्टोक्तप्रायश्चित्तात्मकसाध्यायनहोमो निष्प्रमाणः भट्ट-
नारायणैर्गोभिलभाष्ये तदप्रमाणीकृतत्वात् । ततश्च प्रायश्चित्त-
होमार्थं सङ्कल्प्य अग्ने त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वावाग्न्यं संपूज्य
समिधं प्रक्षिप्य ‘आज्यद्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते’ इति कन्दोग-
परिशिष्टात् । आज्यद्रव्यकहोमत्वेन पूर्वोपरं महाव्याहृतिहोमः ।
तथाच गोभिलः । ‘आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्या-
हृतिहोम इति’ । एवञ्च तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा व्यस्तसमस्ताभिः
प्रायश्चित्तरूपाश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा
समित्प्रक्षेपेण प्रायश्चित्तं समापयेत् ।

अथ यज्ञवास्तुकरणम् । गोभिलः—‘समिधमाधायानुपशुंश्च
यज्ञवास्तुकरोति, तत एव वर्हिषः कुशमुष्टिमादायाज्ये हविषि
वात्रिरवदध्यादपाणि मध्यानि मूलानि अक्षं रिहानाज्यन्तु वय इति ।
अथैनमग्निभुग्स्थान्मावंपवर्जयेत् । यः पशूनामित्वादि इत्येतद्यज्ञ-

वास्तु इत्याचक्षत इति' समिधादानानुपपुञ्चयः सिद्धयोः पुनर्वचनं क्रमार्थम् । यज्ञवास्तु इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । कथङ्करो-
तीत्यत आह तत इति । ततस्तस्मादेव वर्हिषश्चास्तृतकुशात् कुश-
मुष्टिमादायाजोऽवदध्यात् मज्जयेत् नचेदान्धमवशिष्टं हविवि चरा-
वादध्यात् अथादिप्रदेशं अक्षमिति मन्त्रेण स्थानभेदान्धमन्वावृत्तिः ।
अथानन्तरमेवामुच्यते एवं कुशमुष्टिमङ्गिः प्रणीताङ्गिरभुग्च्याम्नावप-
वर्जयेत् दाहयेत् यः पशूनामितिमन्त्रेण, तत एव वर्हिष इत्यारभ्य
यदुक्तं तदयमवास्त्विति वृद्धाः कथयन्ति । एतत्प्रयोजनन्तु प्रतिपत्ति-
कर्मत्वेपि तदुद्भवनामे एतत्कर्माप्राप्तावपि यज्ञोयस्मिन् वसतीति
बुतत्पत्तिप्रतिपाद्यार्थसिद्धयर्थं कुशान्तरमुष्टिमादाय तत्कर्माव्यमित्ये-
वमेव भट्टभाष्यम् ।

अथ पूर्णाहुतिः । तत्र पूर्णाहुत्यां ऋद्धीनामेति प्रागुक्तवचनात्
ऋद्धीनामानमग्निमावाह्य संपूज्य दद्यादुत्थाय पूर्णां वै नोपविश्य
कदाचनेति भविष्याग्निपुराणाभ्यामुत्थाय पूर्णाहुतिं कुर्यात् ।

अथ वन्दनादिकर्म । तत्र वशिष्ठः—'ऐशान्यामाहरेद्वस्त्रं सुपाशेण
सुवेण वा । वन्दनं कारयेत्तेन शिरःकण्ठाशकेषु च । कश्चपथ्येति
मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः । ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारण-
वाचनम् । दक्षिणा च प्रदातव्या ग्रहाणाञ्च विसर्जनम् । शान्तिः
सामगानां वामदेव्यगानम् । तथाच गोभिलः—'अपतृप्ते कर्षाणि
वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति' । अपतृप्ते समाप्ते । गानाशक्तौ
त्रिधापाठमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—'पर्युगच्छणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्य-
मदितेऽन्विति । अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा' । गानं
कुर्याद्वाहचस्त्रिधेति वा पाठः । अवधारणमष्टिद्रावधारणम् ।
'अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रथम्य शिरसा
आह्वमग्निष्टोमफलैः समम्' इति श्रुतातपपराशरवचनात् । अवधारणं
तच्च दक्षिणादानानन्तरं कर्त्तव्यं नतु पाठक्रमादरः । 'वृथा विप्रवचो

यस्तु यज्जाति मनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति
 नरकं भुवमिति नारदीयात् । अतएव भवदेवभट्टेनापि वामदेव्य-
 गानानन्तरं दक्षिणाभिहिता नत्वच्छिद्रावधारणात् परम् । होम-
 दक्षिणा च स्वयं होतृपक्षे ब्रह्मणे देया । 'ब्रह्मणे दक्षिणा देया
 यत्र या परिकीर्तिता । कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका
 भवेत्' ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । गोभिलेनापि दर्शादियागमभिधाय
 पूर्णपात्रं दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यादित्युक्तम् । त्रान्तत्वेऽपि पुंस्त्वं
 छान्दसम्, एतदनुसारात् कर्मान्त इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरं नतु
 परिशिष्टप्रकाशोक्तानामकरणादिप्रधानकर्मान्तपरम्, अतः प्रधान-
 कर्मदक्षिणां कर्मोपदेष्टे आचार्याय दद्यात् । यजमानेतरहोतृपक्षे
 तु ब्रह्महोतृभेदेन दक्षिणाविशेषानुपादाने होमदक्षिणैव ब्रह्महोतृभ्यां
 ग्रहीतव्या । स्वयमेव होतृब्रह्मकरणे अन्यस्मै दद्यात् 'विदध्याहोत्रमन्य
 से दक्षिणाईहरो भवेत् । स्वयच्छेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्'
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् । पूर्णपात्रलक्षणन्तु गृह्यासंग्रहयज्ञपात्रपरि-
 शिष्टप्रकाशयोः ।—'अष्टसुष्टिर्भवेत्कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ तु पुष्कलम् ।
 पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते' ॥ अत्र षट्पञ्चाशदधिकशत-
 द्यसुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । असम्भवे तु छन्दोगपरिशिष्टम्—'यावता
 बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णं न जायते । नावराक्ष्यं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति
 स्थितिः । अवराक्ष्यं नूनं । ततः प्राशुक्तनारदीयाच्छिद्रावधारणं
 कुर्यात् । ततः साकृत्तार्थं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण विष्णुं स्मरित्
 'प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरिषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः
 संपूर्णं स्वादिति श्रुतिः । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्सु पुनः
 पुनः । गायत्री वैष्णवी छेष्टा विष्णोः संस्मरणाय वै' इति
 याज्ञवल्क्यात् । ततो 'गच्छध्वममराः सर्वे गृहीत्वार्चां स्वमालयम् ।
 रन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वे दानीं सुपूजिताः' ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरीयेण
 विसर्जयेत् । अत्र सामान्यनिर्देशात् वशिष्ठवचने ग्रहाणामित्युप-

लक्ष्यन्तु, ततः 'प्रीयतां पुण्डरीकाक्षः सर्व्वयज्ञे श्वरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीषिति प्रीषितं जगत्' । इति मत्स्यपुराणोक्तं पठेत् । इति सर्व्वहोमसाधारणितिकर्त्तव्यता ।

अथ विवाहः । तत्र पूर्व्वं यदि वाग्दानं क्रियते यदा अथेत्यादि असुकगोत्रस्थारोगिणोऽप्यङ्गस्थापतितस्याङ्गीवस्वाविवाहासुकगोत्रामसुकीं देवीं कन्यां दातुं तवाहं प्रतिजाने इति पिता ब्रूयात् । अस्मिन्काले ऽग्निसाविध्ये स्नातः स्नातेह्यरोगिणि 'अव्यङ्गः ऽपतितेऽङ्गीव पिता कन्यां प्रदास्यति' इति । पितुरसन्निधाने भ्रात्रादिभिरेवं प्रतिज्ञा कर्त्तव्या, तत्सन्निधाने तु पूर्व्वोक्तं वाक्यम् । पितुरभावे कर्त्तव्यतरस्यापि । जोतिषे—'गुरोर्भृगोरस्तवाप्त्ये वार्षिके सिङ्गगे गुरौ । वज्रिजीवे ऽष्टविंशेऽङ्गि गुर्व्यादित्ये दशाह्निके । पूर्व्वराशावनायातातिचारि-गुरुवत्तमरे । प्रयाशिगन्तुजीवस्य चातिचारि त्रिपक्षके । कम्पाव्यङ्गत-समाह्ने नीचस्ये ज्ये मलिक्त्वे । मानुलङ्कितके मासि चये राहुयुते गुरौ । पौषादिकचतुर्मासं चरणाङ्कितवर्षणे । एकेनाङ्का चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये । तृतीयेन तु सप्ताहे मङ्गल्यानि जिजीविषुः । विद्यारम्भकर्णवेधौ चूडोपनयनोद्बहान् तीर्थस्नानमनाहृतं तथानादि-सुरेक्षणम् । परीक्षारामयज्ञांश्च पुरश्चरणदोषणे । व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृह्यारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भे देव कृपादेवैर्जयन्ति च' । आश्वलायनः—'उदगयने आपूर्य्यमाने पक्षे कन्याणि नक्षत्रे चूडोपनयन-गोदानविवाहाः' । विवाहः सार्व्वकालिक इत्येके । आपूर्य्यमाने पक्षे शुक्लपक्षे । दशवर्षाभ्यन्तर एवोदगयनाद्यपेक्षामाह भुजवल्लभोमः—'ग्रहशुद्धिमद्ग्रहं शुद्धिं मासायनर्त्तुदिवसानां । अर्ध्याक् दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत् परन्तु विज्ञेयमङ्गिरो वचनं यथा । कालाख्ये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते । मलमासादि-कालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पंसः प्रतिसदा दोषात् सर्व्वदैव हि वर्ज्यता । रेतस्तुत्तररोहिणीशुभशिरोमूलानुराधामघाह्नास्नातिषु

तौलिषष्ठमिद्युनेषूद्यत्सु पाणिग्रहः । सप्ताष्टान्त्यवहिः शुभैरुडु पतावेका-
 दशद्वित्रिंशे क्रुरैस्त्रायषडष्टगैर्नतु भृगौ षष्ठे कुजे चाष्टमे ।
 पारस्कारः—‘कुमाट्याः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु ।
 स्वातौ मृगशिरमि रोहिण्यां वेति । त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु नवस्त्रित्यर्थः ।
 एतद्वचनाच्चित्रश्रवणधनिष्ठाश्विनीनक्षत्राणि लभ्यन्ते । ‘आद्ये
 मघाचतुर्भागे नैर्ऋतस्याद्य एव च । रेवत्यन्ते चतुर्भागे दिवाहः
 प्राणनाशकः’ । सप्तशलाकवेधमाह दीपिका—‘कृत्तिकादिचतुःसप्त-
 रेखाराशौ परिभ्रमन् । ग्रहश्चेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ।
 वैश्वस्य चतुर्थेऽंशे अवणादौ लिप्तिकाचतुष्टये च । अभिजित् तत्स्थे
 खचरे विज्ञेया रौहिणी विज्ञा’ । अभिजिति खचरेऽधिकदोषार्थमाह
 रोहिणीति । नैतद्दर्शनादुत्थितिवेधो निषिद्धः । चन्द्रातिरिक्त-
 खचरैर्यद्यत्र वेधसम्भवः । चिताभूमिं तदा नारी भर्ता सह विशेदध्रुव-
 मिति माण्डव्यविरोधात् । दीपिकायां—‘कर्णवेधे विवाहे च व्रते
 पुंमवने तथा । प्राशने चाद्यचूडायां विहमृचं विवर्जयेत्’ ।
 तद्रूपं दशयोगभङ्गमाह—‘तिष्यङ्गवेदैकदशोऽष्टविंशमैकादशाष्टादशविंश-
 संख्याः । इष्टोऽनुना सूर्ययुतोऽनुना च योगादमूखे दशयोगभङ्गः’ ।
 राजमार्त्तण्डः—‘दम्पत्योर्हिंनवाष्टराशिरहिते दारानुकूले रवौ चन्द्रे
 चार्कजुजार्किकृत्तवियुते मध्येऽयथा पापयोः । त्यक्त्वा च व्यतिपात-
 वैधृतिदिनं विष्टिञ्च रिक्तां तिथिं, क्रुराहायनचैत्रपौषरहिते लग्नांशके
 मानुषे । पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा ।
 यत्नेनापि विवर्जयेन्मुनिमते दोषो ह्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो
 गृहे सुतबधः क्षीरे च रोगोद्भवो वैधव्यं विवाहे व्रते च मरणं शूलञ्च
 पुंस्कर्त्तव्यं’ । अयं यामित्रवेधः । अस्यापवादमाह—‘मूल-त्रिकोण-
 निजमन्दिरगोऽथ पूर्णो मित्रर्क्षसौम्यगृहगोऽथ तदीक्षितो वा । यामित्र-
 वेधविहितानपहाय दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते’ ।
 व्यासः—‘रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्वादिवाहिता । शनैश्चरद्दिने

चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् । तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तान-
वर्हिनी । स्वरोदये—“त्रिनाडीवेधनक्षत्रमग्निन्याद्रायुगोत्तराहस्तेन्द्र-
मलवारण्यः पूर्वभाद्रपदा स्तथा । याम्यसौम्यौ शुक्रयोनिचित्रा-
मित्रजलाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाडी व्यवस्थिता ।
क्षत्तिका रोहिणी सर्पो मघास्वातीविशाखके । उत्तराश्रवणा पौष्ण
पृष्ठनाडी व्यवस्थिता । प्राज्ञाङ्गा बिभ्यते भर्ता मध्यनाङ्गोभयं
तथा । पृष्ठनाडीव्यधे कन्या म्रियते नात्र संशयः । प्रणष्टं जन्मभयम्
यस्य तस्य नामर्चतो वदेत् । द्वयोर्जन्मभयोर्बेधे न कर्त्तव्यं कदाचन ।
एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते । तदयथा । ‘एकराशौ
च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे
तथा’ । अन्यज्ज्योतिस्तत्त्वेऽनुसन्धेयम् । अत्र च ‘स्वपितृभ्यः पिता
दद्यात् सुतसंस्कारकर्त्तुम् । पिण्डानोदहनात्तेषां तदभावेऽपि
तत्कृमात्’ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । ‘कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे
नववेश्मनः । नामकर्त्तव्यं बालानां चूडाकर्त्तव्यं तथा ।
सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत्
प्रयतो गृही’ इति विष्णुपुराणाच्च । कन्यापुत्रविवाहे पिता नान्दीमुखं
कुर्यात् । पितुर्दशान्तरस्यत्वादित्वे अन्येनापि प्रतिनिधिना नान्दीमुख-
आहं कर्त्तव्यम् । तदभावे पितुर्नाम्ने पातित्वादिना आह्वानधिकारित्वे
वा तत्कृमात् तस्य संस्कार्यस्य क्रमात्, तेन स्वयं तदन्वो वा
तत्पितृभ्यस्तन्मातामहेभ्यश्च आहं कुर्यात् । एतत् प्रपञ्चितं आह-
तत्त्वोदाहृतस्त्वयोः । विष्णुः—‘व्रतयज्ञविवाहेषु आहं होमैर्होने
जपे । आरब्धे सुतकं न स्वादनारब्धे तु सूतकं । आरब्धो वरकं
यज्ञे संहृष्यो व्रतजापयोः । नान्दीआहं विवाहादौ आहं पाक-
परिष्कारा । व्रतममावास्यादि, आदिपदात् सायंप्रातर्होम-परिग्रहः ।
‘प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् यत् कर्त्तुं न समापितम् । आगते मलमासेऽपि
तत् समाप्यं न संशयः’ इति काठकश्रृङ्गपरिशिष्टम् । आरब्ध-

विवाहादिकं मसमावेऽपि कार्यं अनारब्धं न कार्यम् । 'अधिमासके विवाहं यात्रां चूडां तद्योपनयनादि । न कुर्व्याच्च सावकाशमङ्गल्यं नतु विशेषे ष्यामिति' भीमपराक्रमात् । अत्र विवाहादिकीर्त्तनं निरवकाशमपि निषेधार्थमन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेर्वैयर्थ्यात् सावकाशश्च सम्भवत्कालान्तरं कर्म ततोनिरवकाशस्याप्यन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात् सूचितः । जातकर्मादौ प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः—'आह्वे जातकनामानि ये च संस्कारमाश्रिताः । मलिन्युचेऽपि कर्त्तव्याः काम्या इष्टीर्विवर्जयेत्' इति संस्कारा अन्नप्राशननिष्क्रमणादय इति माधवाचार्यः । यत् 'नाम्नान्नप्राशनं चोडं विवाहं मौञ्चवन्धनम् । निष्क्रमं जातकर्माणि काम्यं वृषविवर्जनम् । अस्तंगते शुरौ शक्रो बाले वृद्धे मलिन्युचे । उपायनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्' इति मार्गवचनं नामकरणादीनां वर्जनमुक्तां तन्नामकरणावप्राशनजातकर्माणिमेकादशहादश-प्रधानकालाक्ततानां 'यहा-गामिक्रियामुख्ये'त्यादिवचनात् । अन्तरालकर्त्तव्यानां न सावकाशं मङ्गल्यमित्युक्तविषयकाणां वेदितव्यम् । तदाह स एव—'नामकर्म च जातश्च यथाकालं समाचरेत् । अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्ड्रदे' । तथा गर्भाधान-पुंसवनसीमन्तोक्तयनानि कार्याणि 'गर्भे वार्धुषि कृत्ये च नाधिमासं विदुर्बुधाः' इति मतुवचनात् । मतुस्यसूत्रे—'भूकम्पादेन दोषोऽत्र छद्मिन्नाह्वे कृते सति' । एतदनन्तरं शौरं कर्त्तव्यम् । 'आश्रया नरपतेर्द्विजानां दारकर्म-श्रुतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमय दीक्षशेषपि शौरमिष्ठमखिलेषु चोडु' इति श्रीपतिरत्नमालोक्तेः । तदनन्तरं कृतोद्दत्तजानि आमातरि षट्प्राङ्गनमागते तस्य गन्धपुष्पादिवरणम् । 'दानवाचनाच्चारण-वरणप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्' इति हरिशर्माधृतवचने वरचप्रदान-परिषयनश्चिपरिकर्माभिवेकाकर्माणि शुभदे तिस्रौ विलगने न भवन्ति किन्वात्यपुष्पानामिति दीपिकायाश्च वरणश्रुतेः । एतदनन्तरं

वरकन्ययोः पुष्पमासादुग्रत्सवेन सांस्तुस्याचरणरूपमुक्तचन्द्रिकामाह
हरिवंशे—‘आयोर्भिर्वर्धयित्वा तु देवर्षिः क्षण्डमत्रवीत् । अनिरुद्धस्य
वीर्याख्यो विवाहः क्रियतां विभो । जम्बूलमालिकां दृष्टुं यथा
हि मम जायते’ । तामाह हारावली—‘जम्बूलमालिका कन्या-
वरयोश्च ‘खचन्द्रिका’ । दाक्षिणात्यास्तु ‘आसने शयने दाने भोजने
वस्त्रसंघर्षे । विवादे च विवाहे च हृतं सप्तसु शोभनम्’ ।
मतस्त्वक्षुत्तम्—‘बलिकर्मणि यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः । महीतुसवे
च माङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां शुभो ध्वनिः’ । स्त्रीणां ध्वनिः उत्तुलुध्वनिः
गीतं वा । मतस्वपुराणम्—‘मङ्गल्यानिच वाद्यानि ब्रह्मघोषश्च गीतकम् ।
ऋतुस्यैव कारणे द्विद्वानमङ्गलविनाशनम् ।’

अघार्हणम् । तत्र दानात् पूर्वमर्हणमाह मनुः—‘आच्छाद्य
चाञ्चयित्वा च न्युतशौलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो
धर्मः प्रकीर्त्तितः’ । आच्छाद्य रक्तवासोभ्यां कन्यां शुक्लवासोभ्यां
वरं परिधाप्य, तच्च वरणदत्तवस्त्राभ्यामेव निष्यन्नमिति न पुनर्दीयते ।
अर्चयित्वा कन्यामलङ्कारादिना वरश्च गोभिलोक्तप्रकारादिना ।
तथाच चतुर्थप्रपाठके दशमकाण्डिकायां गोभिलः—उत्तरतो गां
बध्वा भवतिष्ठेत् अर्हणा पुत्रवाससा इति (४,१०,१) । अर्हणीय-
देशस्योत्तरस्यां दिशि गां स्त्रीगवीम् । पुत्रवाससेति माताबद्धाणामिति
मन्त्रलिङ्गात् बध्वा उपस्थानं कुर्यात् । तस्या एव गौरव्यस्या अन्यवशात्
अर्हणा पुत्रवाससा मन्त्रेणार्हणीयानामुपवेशने मन्त्रमाह स एव—
‘इदमहमिमां पक्षां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामि इति प्रतिष्ठमानो
जपेद्यत्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युः’ (४,१०,२-३) । इदमहमिति प्रतिष्ठमान
ऊर्ध्वं स्तिष्ठन् जपेत् । जामाता यत्र देशे । एवं जामातादिकं
अर्हयन्तः पूजयन्तः सम्प्रदात्रादिकाः स्युः । तेन इदमहमिति मन्त्रं
तिष्ठन् पठित्वा जामाता आसने उपविशति । अर्हणप्रकारमाह स एव—
‘विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कान् एकैकशस्त्रिस्त्रिर्विदयेरिति’

(४,१०,५)। विष्टरस्तु सार्द्धद्वितयवामावर्तवलिताधोमुखान्ना असंख्यात-
दर्भाः। तथाच गृह्यासंग्रहः—‘जहुं केशो भवेद्ब्रह्मा सख्यकेशस्तु
विष्टरः। दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः’ इति।
छन्दोगपरिशिष्टम्—‘दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि’।
एवञ्च ‘पञ्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः’। इति यदि
समूलं तदा शाखान्तरीयम्। एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या
भवदेवभट्टोक्ता निरस्ता। एवं विष्टरग्रहणं हस्ताभ्यामपि यदुक्तं
तदपि निरस्ताम्। ‘यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः’ इति छन्दोगपरिशिष्टात्।
पाथं पादचालनार्थमुदकम्। तथाचामरः।—‘पाथं पादाय वारिणि’।
अर्घ्यं दध्यक्षतसुमनोयुक्तं जलम्। साक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं दधि-
मिश्रितम्। अर्घ्यं दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्कोऽभिधीयते’। इति भट्टभाष्य-
धृतवचनात् (कः प्रः, ३,१०,१८)। आचमनीयमाचमनार्थमुदकम्। दधि
मधुमात्रेण मधुपर्काभिधानं घृतासम्भवपरम्। तत्सम्भवे गोभिलः—मधु-
पर्कं दधिमधुघृतं पिहितं कांस्यस्थं कांस्थेनेति पूर्व्ववचने पात्रानुपदेशात्
कांस्यपात्रं विनापि मधुपर्कोदीयते। तान् पञ्च विष्टरादीन् द्रव्य-
विशेषान् एकैकशः प्रत्ये’ त्रिस्त्रिःप्रतिपादनकालेऽर्हणकर्त्तारो
निवेदयेरन् ज्ञापयेयुः। विष्टरादीनि निवेदनौयानि। त्रिरुक्ता प्रति-
गृह्यतामिति सकृत् सर्व्वत्र वाक्यशेषं कुर्यात्। पाथा इति
अप्सस्वन्धात् स्त्रीवद्बुवचनमिति सरला, तच्च। वीक्षन्विधौ तन्मन्त्रे
च अप इति श्रुत्या ग्रहणे तथा कल्पनानुपपत्तेः। ‘पादार्थमुदकं
पाथं केवलं तोयमेव तत्। तर्त्तजवेन पात्रेण शङ्खेनापि
निवेदयेत्’ इति कालिकापुराणात् ‘पाथं पादाय वारिणि’ इत्युक्ते च।
अतएव भट्टभाष्ये पाथं पाथं पाथमित्युक्तं विवाहानन्तरमर्हण-
सुक्ता गतेष्वित्येक इति वक्ष्यमाणसूत्रेण गोभिलोऽप्यागमनमात्र
एव वरार्हणसुक्तवान्। तत्रैक इत्यनेन बहुवादिसम्भवात् तत्काले

वराहं व्यवह्रियते तत्प्रकारमाह—‘या ओषधीरित्युदञ्च’ विष्टर-
मास्तार्थ्यीध्युपविशेत्’ (४,१०,६) । या ओषधीरित्वनया ऋचा । उदञ्च-
मुदगणं विष्टरमास्त्यर्थं उपविशति । पादयोरन्यमथ आस्त्यर्थं
उपरिपादौ तूष्णीं कुर्यादिति सरला । भट्टभाष्ये—ततः पादोप-
वेशने भवदेवमन्त्रलिखनं प्रमाणशून्यम् । तत पाद्याजलाप्रेक्षणमाह स
एव । ‘यतोदेवो’रित्यपः प्रेक्षेत (४,१०,८) । यतोदेवोरिति मन्त्रेणापः
पादप्रक्षालनमुदकं प्रेक्षेत । गोभिलः—‘सव्यं पादमवनेनिज’ इति
सव्यं पादं प्रक्षालयेत् । ‘दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं प्रक्षाल-
येत्’ (४,१०,१०) । तत्र जलाञ्जलिनिक्षेपं कुर्यात्, एवं दक्षिणेऽपि ।
गोभिलः—‘पूर्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ शेषेण’ (४,१०,११) । पूर्व-
मन्यमपरमन्यमुभाविति मन्त्रेण पूर्वप्रक्षालनावशिष्टजलाञ्जलिहतेन
उभयपादप्रक्षालनं कुर्यात् । गोभिलः—‘अचस्य राष्ट्रिरसीत्यर्ध-
प्रतिगृह्णीयात्’ (४,१०,१२) । कांस्यपात्रेण दध्मलतादियुक्तां जल-
रूपमर्घ्यं अन्नस्य राष्ट्रिरसीति (मः ब्राह्मणम् २, ८, ८. खादि : २२
४,४,१८) मन्त्रेणाञ्जलीं गृहीत्वा शिरसि दद्यात् । तथाच
भट्टभाष्ये शूलपाणिभृतवचनात् । ‘कांस्थेन वार्हणीयस्य निनयेदर्घ्य-
मञ्जली’ । (कर्मप्रदीप : ३।१०।१८) । गोभिलः—‘यशोसीत्याचमणीय-
माचामेत्’ (४,१०,१३ मन्त्र ब्राह्मणम् २, ८, १०, खाः गृहः : ४,४,१६) ।
यशोसीति मन्त्रमुच्चार्याचमनीयं जलमाचामेत् । तच्च सकृन्मन्त्रेण
ब्राह्मतीर्थेन भक्षयित्वा द्विस्तूष्णीं भक्षयेत् तत इन्द्रियाण्युपसृशेत् ।
गोभिलः—‘यशसो यशोसीति मधुपर्कं गृह्णीयात्’ (४,१०,१४ मः
ब्राः २, ८, ११) । यशसो यशोसीति मन्त्रेण गृह्णीयात् । तथा
‘यशसो भक्षोसि मज्जसो भक्षोसि श्रीर्भक्षोसि त्रियं मयि चेहीति’
त्रिः पिवेत् (४,१०,१५ मः ब्राः २, ८, १२ ; खाः गृहः ४,४,१८) । ‘तूष्णीं
चतुर्थमिति’ (४,१०,१६) मन्त्रं प्रतिपानं पठित्वा वारत्रयं पिवेत्
चतुर्थममन्त्रकं पिवेत् । इदानीं पानव्यवहाराभावात् जिघ्रति । तत

आचम्य गोमोक्षणं कारयेत् । तथाच गोभिलः—‘आचान्तोद-
काय गौरिति नापितस्त्रिभूयात्’ (४,१०,१८; मः ब्रा: २,८,१२, खा: श्टः
४,४,२१) । ‘मुञ्च गां वक्ष्यपाशाद्द्विषन्तं मेऽभिधेहीति तं जङ्घामुञ्च
चोभयोस्तुल्यं गामस्तु तृणानि पिवतूदकं भूयात्’ (४,१०,१८) ।
‘माता रुद्राणामनुमन्त्रयेदिति’ (४,१०,२०)—माता (मन्त्रस्तु) रुद्राणां
दुहिता वसूनां, सादित्यानामामृतस्य नाभिः । प्र नु वोषं चिकितुषे जनाय
मागामनागामदिति वधिष्ट । (मः ब्रा: २,८,१५, आश्व श्टः १,२४,२५,
पा श्टश्च १,३,२७) । आचान्तोदकाय कृताचमनाय प्रकृतत्वाद्द्वाराय ।
सप्तम्यर्थे चतुर्थी । तेन वरे आचान्ते नापितः प्रकृताया गोः समीपेऽ-
वस्थितो गौरिति भूयात् । एवं नापितेनोक्ते तं आवयति वरो
मुञ्च गामित्यादि । अत्र मेऽभि धेहीति शब्दप्रक्षेपात् मेऽभिधेहीति
इत्येव प्रयोगः नतु निराकाङ्क्षकरणाय मोचये बभूवुरिति । अमुञ्च
इत्यनेन कन्यादातुर्नामनिर्देश इति भट्टभाष्यम् । ततश्च भवदेवभट्टेन
यदभिधेहीति अत्रेति पदं न लिखितं अमुञ्चेत्यनूज्ञेन लिखितं
कन्यादानानन्तरश्च गौरित्यादि गवामन्त्रणपर्यन्तं लिखितं तद्वेयं,
भट्टभाष्यादिविरोधात् प्रमाणाभावाच्च । अर्हणादित्वेन कन्यादानात्
पूर्वमेव गोमोचनस्य युक्तत्वात् । मनुवचने अर्हयित्वेत्यनेन अर्हणा-
नन्तरमेव कन्यादानविरोधाच्च ।

अथ विवाहपरिपाटी । तत्र गोभिलः ।—‘पुष्ये नक्षत्रे दारान्
कुर्वीत’ (२.१.१.) । पुष्ये दोषरहिते । नक्षत्रे ज्योतिःशास्त्रोक्त-
प्रशस्ते रोहिण्यादौ । सपिण्डादिदोषरहितां कन्यां स्वीकारेण दारान्
पत्नीं कुर्वीतेति । एवं ‘उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे पुष्येऽहनि प्रागा-
वर्तनादङ्गः कालं विद्यादिति’ (१.१.२.) तस्मैव सूत्रान्तरेण पुष्येऽहनीत्य-
नेनैव वारतिक्षिप्तनक्षत्रयोगानां शुभसूचकत्वप्राप्ते विवाहे पुष्ये नक्षत्रे
इति पुनर्विधानमितरापेक्षया नक्षत्रस्य प्राधान्यस्योत्तमार्थम् । अत्र च
विवाहात् पूर्व्वं प्रातिपद्य कसमन्त्रककन्याभिषेकपक्षे प्रातिकर्मस्यो

भट्टभाष्येण काव्यत्वाभिधानेन ददानौ' तद्वानाचरणात् तत्प्रमाणं न
 लिखितम् । काव्यतत्त्वराकारयोर्द्वयपरिशिष्टम्—'कन्यां वरयमाना-
 नामेव धर्मो विधीयते । प्रत्यक्षमुखाः वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राप्नुयुः ।'
 वरयन्ति गोत्रप्रवराभिधानपूर्वकं ददति प्रतिगृह्णन्तीति श्रवणात् । अत-
 एव 'सर्वत्र प्राप्नुयुः खोदाता यज्ञीता च उदङ्मुखः । एव एव विधिर्दाने
 विवाहे च व्यतिरिक्तम्' इति प्रत्यक्षमुखः सम्प्रदाता प्रतिग्रहीता प्राप्नुयुः ।
 तथाच 'प्राप्नुयुः स्वायामिरूपाय वराय शुचिसन्निधौ । दद्यात् प्रत्यक्षमुखः
 कन्यां क्षणे लक्षणसंयुते' इति वचनाच्च । भवदेवीयसम्बन्धविवेके प्रवरा-
 मिधानमाह भविष्यपुराणम्—'तुलापुरुषदाने च तथैव ज्ञातृणां च ।
 कन्यादाने तद्योत्तमं कीर्तयेत् प्रवरादिकम्' । हरिश्चर्मधृतम् आश्वला-
 यनश्रुतिपरिशिष्टम्—'शिवदत्तप्रपौत्रो विष्णुदत्तपुत्रो यज्ञदत्ता कन्या
 शिवमित्रप्रपौत्राय राममित्रपौत्राय विष्णुमित्रपुत्राय रुद्रमित्राय तुभ्यं
 सम्प्रदत्तेति' । सम्प्रदत्ता इत्यत्र दृष्टार्थत्वात् पुं वचसां क्षत्रप्रत्ययार्थाविव-
 क्षितत्वेन सम्प्रददे इत्येव प्रयोगः । तथाच व्यासः—'नामगोत्रे
 समुच्चार्य्य प्रदद्यात् श्रव्यान्वितः । परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे
 इति' स्वगामिफले तुभ्यं सम्प्रददे इति, परगामिफले तु 'अहमस्मै
 ददानौति एवमाभाष्य दीयते' इति कन्दोगपरिशिष्टदर्शनात् ददानौति
 वाच्यम् उभयपदिदाधातोः फलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदं अफलवत्कर्त्तरि
 परस्मैपदमिति पाणिनिन्युतेः । अतएव आत्मनेपदपरस्मैपदयोरात्मने
 परस्मै इति समाख्या सङ्गच्छते । ददानौत्यस्य दद इति वर्त्तमानार्थता ।
 अतएव सङ्गदाह ददानौति मनुनापुराणं सङ्गच्छते । अनुमतिग्रहणार्थ-
 प्रार्थनार्थत्वे तु सङ्गत्वाभिधानसप्रयोजकमिति । आहारी फलभागिनां
 गोत्रादुराग्रेण दर्शनात् तदितरत्रापि तदुक्तेष्वुच्चारः । कन्दोग-
 परिशिष्टे ऽहंपददर्शनादहं पदप्रयोगोऽपि । एवं आह 'अमुकानुका-
 गोत्रं तत्तुभ्यमस्मै स्वधानम्' इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् । देयविशेष-
 श्वेनैतच्छब्दप्रयोग इति । तत्र कन्यावरजुज्योः पाठक्रमत्वात् अथ-

शुद्धोक्तशब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् वरकुलाभिधानानन्तरं कन्याकुलाभिधानसमाचारः । तथाच हेमाद्रिद्वृतं ऋष्यशृङ्गवचनम्—‘वरगोत्रं समुच्चार्य्यं प्रपितामहपूर्व्वकम् । नाम संकीर्त्तयेद्दिद्वान् कन्यायाश्चैवमेव हि’ इति धनञ्जयकृतसम्बन्धविवेकपरिशिष्टीयम् । ‘नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम् । वाक्यसमुच्चारयेद्दिद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम् । एतदेव त्रिरुच्चार्य्यं कन्यां दद्यादुपशयविधिः’ । नान्दी-समृद्धिरिति कथ्यते इति ब्रह्मपुराणात् नान्दीमुखे पुत्रादिसमृद्धिप्रधानरूपे विवाहे । विशेषणन्तु विवाहादेव पुत्रादिसाभविशेषज्ञापनाय । चक्षुर्व्यः । अन्यत्र प्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय । नान्दीमुखपदस्य आहपरत्वे अनेकवचनप्राप्तपितृपूर्व्वकाभिलापबाधापत्तेर्यः । उच्यते—‘गारसमुच्चये—‘विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्णिता । विवाहानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी’ । अतएव महाभारते—‘रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्नं प्रतिश्रयम्’ । अभयदक्षिणां अभयदानम् । प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः । विवाहे रात्रौ दानान्तरमप्याह देवलः—‘राष्ट्रदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्त्रयवृत्तिषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतशुचौ’ । अहादिदोषशान्त्यर्थं दानादिकन्तु विवाहात् प्रागेव कर्त्तव्यम् । भगवत्या रुक्मिण्या विवाहे तथा दर्शनात् । तथाच भारते—‘चक्रुः सामर्थ्यं शुर्मन्त्रैर्बध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्व्वविहै जुहाव ग्रहशान्तये । हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुह्यमिश्रितान् । प्रादाद्देवैश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदाम्बरः’ । ततोयोत्कादिदोषे, तत्तत्सूचनीयपापक्षयकाम इति वक्तव्यम् । अतएव दौपिकायां ये ग्रहारिष्टसूचका इत्युक्तम् । सम्बर्त्तः—‘तां दत्त्वा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनासमैः । पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सववृत्तिषु’ । विष्णुपुराणश्च—‘विशिष्टफलदा कन्या निष्कामाणां विमुक्तिदा’ । निष्कामाणां मुक्तिप्रतिश्रुतकामेन रहितानां । तेन विष्णुप्रीतिकामनया

दाने न दोषः । 'देयानि विप्रमुखेभ्यो मधुसूदनतुष्टये' इति वामन-
पुराणे सामान्यतोऽभिधानात् । एवं पित्रुद्देशेऽपि दानम् । तथाच
विष्णुपुराणीयपितृगाथा—'रत्नवस्त्रमहोयानसर्वभोगादिकं वसु । विभवे
सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति' । याज्ञवल्करः—'ब्राह्मो
विवाह आह्वय दीयते शक्त्यलंकृता । तज्जः पुनात्युभयतः
पुरुषानेकविंशतिम् । इत्युक्ता चरतां धर्मं मह या दीयतेऽर्थिने ।
स कायः पावयेत्तज्जः षट् षड्वंश्यां सहात्मना' । पुनाति पित्रादीन्
पापात् नरकाच्च समुद्धरति पुत्रादीन् निष्पापान् जनयति आत्मानमपि
निष्पापं करोति । सह धर्मं चरतामिति नियमं कृत्वा कन्या दीयते
स कायः । कः प्रजापतिर्देवताऽस्येति प्रजापत्यनामक इत्यर्थः । 'आच्छाद्य
चाचर्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयं । आह्वय दानं कन्याया ब्राह्मो
धर्मः प्रकीर्तितः' । अत्र यद्दानपदं तद्दीयते यस्मै ग्रहणाय इति
बुत्पत्त्या कृत्यलुपटो बहुलमिति स्युटा मिहमिति ग्रहणपरं नतु
भावसाधनं तथात्वे दातुरेव विवाहकर्तृत्वापत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थ-
ग्रहणनिमित्तीभूतप्रकृत्यर्थत्वाग्निन सहैककर्तृत्वमाह्वानस्य स्थितादि-
पदाध्याहारेण वा । व्यक्तं हरिवंशीयत्रिशङ्खूपाख्यानं । 'पाणिग्रहण-
मन्त्राणां विघ्नं चक्रे स दुर्मतिः । येन भार्या कृता पूर्वं कृतोद्वाहा-
परस्य वै' ॥ कृतोद्वाहा भार्या पाणिग्रहणात् पूर्वं कृतत्वर्थः । एवं
'पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणं । तेषां निष्ठा तु विघ्नेया
विद्वद्भिः सप्तमे पदे' ॥ इति मनुवचनं विवाहगतसंस्कारविशेषार्थमतएव
निष्ठेत्युक्तम् । तथाच रत्नाकरः—'पाणिग्रहणिका मन्त्रा विवाह-
कर्माङ्गभूता' इति । मनुः—'प्रातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव
शक्तितः । कन्याप्रदानं स्वाच्छुन्यादासुरो धर्म उच्यते' ॥ इति । कन्या-
प्रदानं कन्यायाः स्वीकरणमिति कुङ्कुमभट्टः । स्वाच्छुन्यात् स्वेच्छया ।
दानाधिकारमाह याज्ञवल्करः—'पिता पितामहो भ्राता सकुक्षी
जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाम्नि प्रकृतिस्त्रः परः परः । अप्रयच्छन्

समाप्नोति भूषणहत्यामृतावृतौ । कामन्वभावे दातॄणां कन्या कुर्व्यात्
 स्वयम्बरम् ॥ तथेत्यनेन नारदीक्षमातामहाद्याः सूचिताः । तथाच
 नारदः—‘पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वागुमतः पितुः । माता-
 मही मातुलश्च सकुण्यो बान्धवस्तथा । मातात्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ
 यदि वर्तते । तस्वामप्रकृतिस्थायां कन्यां ददुः सनाभयः’ । बान्धवः
 पितामहः याज्ञवल्क्यै कवाक्यत्वात् । अत्र सकुण्यमातामहयोर्नारदीक्ष-
 क्रमो न प्राज्ञः पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् । तस्यामित्यनेन
 मातुरूपस्थितत्वात् । सनाभय इत्यनेन मातामहमातुलेतरमकुण्य
 उच्यते । प्रकृतिस्थः पातित्यादिदोषरहितः । देयद्रव्यस्य प्रेषण-
 स्पर्शने प्राज्ञ इतीतः—‘तस्मादङ्गिरवोऽप्य दद्यादालभ्य चेति’ । कालिका-
 पुराणम्—‘यस्य यहीयते वस्त्र मलङ्कारादि किञ्चन । तेषां दैवतमुच्चार्य
 कृत्वा प्रोक्षणपूजने’ ॥ सम्प्रदानार्चनमाह मनुः—‘योऽर्चितं प्रति-
 गृह्णाति दद्यादर्चितमेव वा । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकान्तु
 विपर्यये’ । योऽर्चापूर्वकमेव ददाति यश्च प्रतिग्रहीताऽर्चापूर्वकमेव
 दातुः प्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गं गच्छतः । अनर्चितदानप्रतिग्रहे
 तु नरकमिति कुल्लूकभट्टः । ततश्चार्चितमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात्
 पुरुषार्थापि प्रतीयते । अतएव देयब्राह्मणौ संपूज्य दद्यादिति
 मैथिलैरुक्तम् । सम्प्रदानकरे जलपूर्वकं दानमाज्ञापस्तम्बः—‘सर्वाण्यु-
 दकपूर्व्याणि दानानीति’ । गोतमः—‘अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशन्तु
 तिलोदकम् । फलांशमभिमन्त्राय प्रदद्यात् अहयान्वितः’ । कन्याया
 दैवतं प्रतिग्रहप्रकारमाह विष्णुधर्मोत्तरम्—‘कन्या दासस्तथा दासी
 प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः’ । प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताकाः । तथा
 ‘भूमिः प्रतिग्रहं कुर्व्यात् भूमिः कृत्वा प्रदक्षिणम् । करे गृह्य तथा
 कन्यां दासीदासी द्विजोत्तमाः ॥’ करे गृह्य करं गृहीत्वा । तदा-
 हादित्यपुराणम्—‘ओङ्कारमुच्चरन् प्राप्नोति द्रविणं शत्रुभोदनम् । गृह्णी-
 याद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्मरति कीर्त्तयेत् ॥ ओङ्कारस्य स्त्रीकारार्थ-

त्वात् तेनैवात्र ब्रह्मसुक्तम् । तथाच शोमित्यनुपपत्तेरिति
शाब्दिकाः स्वस्तीति दात्रभिमतलाभाविष्कारार्थम् । तथाचामरः
'स्वस्वाशौः श्वेप्रमुखादा'विति । मार्कण्डेयपुराणम्—'दातुरिष्टमभि-
धायन् प्रतिपद्यद्दालोलुपः' । विश्वधर्मोत्तरे—'द्रव्यस्य नाम गृह्णी-
याद्दानौति ततो वदेत् । तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं श्रुतः ।
प्रतिपद्यता सावित्रीं सर्वत्रैव च कौर्त्तयेत् । ततस्तु सार्धं द्रव्येषु
तस्य द्रव्यस्य दैवतं । समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिपद्यन्' ।
व्यासः—'ब्रह्मायुक्तः शुचिर्दानो दानं दद्यात् सदक्षिणम् । अदक्षिणस्तु
यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति
मानवे । सुवर्णमेव सर्व्यासु दक्षिणासु विधीयते' ॥ सुवर्णं काश्चनमात्रं
ननु मकनिर्द्देशात् ।

अथ पाणिग्रहणम् । तत्र गोभिलः—पाणिग्रहणे पूरस्ताच्छालाया
उपलिप्तेऽग्निरूपममाहितो भवति (२-१-११) । पाणिग्रहणे कर्त्तव्ये
गृहममौपदेश उपममाहितः स्थण्डिले रेखादिविरुपाक्षजपान्तं
कथं कृत्वा प्रकृतकथार्थं योजकनान्नावाहनेन समाहितोऽग्निर्भवति ।
गोभिलः—'अथ जन्धानामेको भ्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा सहोद-
कुम्भः प्रावृत्तो वाग्यतोऽग्रे णाम्नि' परिक्रम्य दक्षिणत उदंमुखोऽवतिष्ठते'
(२-१-१२) । अग्निस्थापनानन्तरं वरस्य महायानां मध्ये एकोऽग्नाध-
जलेन घटं पूरयित्वा गृहीतकुम्भो वस्त्राच्छादितदेहः प्रदक्षिणेनाग्निं
वेष्टयित्वाऽग्निब्रह्मणोर्दक्षिणस्यान्दिशि उदंमुखोऽवतिष्ठते' । अथपूर्व-
स्तिष्ठतिरनुपविष्टतां बोधयति गोभिलः—'प्राजनेनान्यः' (२-१-१३)
इति । प्रतोदेन सह कुम्भधारिवदागत्य कुम्भधारिणः प्रागन्योऽवतिष्ठते ।
गोभिलः—'शमौपलाशमित्रान् लाजांश्चतुरश्रलिमात्रान् सूर्येषोप-
सादयन्ति पश्चादग्ने' (२-१-१४) इति । शमौष्ठश्चपत्रमित्रितान् चतु-
रश्रलिपरिमितान् लाजान् अग्नेः पश्चात् सूर्यस्थान् स्थापयन्ति,
बहुवचनात् कर्तुं रनियमः । 'अक्षतास्तु यथाः प्रोक्ता धाना भृष्टा

भवन्ति ते । भृष्टास्तु ग्रीहयो स्नाजा घटी खण्डिक चक्षयते ॥ गोभिलः—तथा दृश्यत्पुत्रश्च (२-१-१५) । दृश्यत् शिला पेषणाधाररूपा पुत्रः पेषणकरणरूपप्रस्तरस्तदुभयं पूर्व्ववदुपसादयन्तीत्यर्थः ।

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्का साङ्गुता भवति (२-१-१६) । यस्याः कन्यायाः जामाता पाणिं ग्रहीष्यन् भवति पाणि-ग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । अथ तदारम्भदिने स्नारोद्वर्त्तनानन्तरं अविधवा-व्रतमङ्गलोदकैः सा स्नाता भवति । तथा आहतेन वसनेन पतिः परिदध्यात् या अकृन्तन्नित्येतयर्चा (२-१-१७) (मन्त्र ब्राह्मणम् १-१-५, स्वाः षट् १-३-६) । आहृतस्वरूपमाह—‘ईषद्वीतं नवं शुभ्रं महर्शं यन्न धारितम् । आहृतं तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम्’ ॥ ईषत् सूक्ष्मम् । न धारितं न परिहितं एवं भूतेन वस्त्रेण या अकृन्तदिति मन्त्रेण परिधत्स्वेति श्रुतेः परिदध्यादित्यन्तर्भूतणिजर्थः । तेन परिधापयेदित्यर्थः । एवञ्च परिधापनानुरोधेन वध्वा उत्थितत्वं प्रतीयते । अतएव कटवर्हिषोर्मध्ये प्रापणानन्तरं वरदक्षिणे उपविशतीत्युक्तम् । एतदधरीयवस्त्रपरिधापने उत्तरत्र प्रावृतमित्यनेनोत्तरीयलाभात् स्त्री-परिधाने शुक्लमित्यविवक्षितम् । ‘धारयेदथ रत्नानि नारी चेत् पति-संयुता । विधवा च न रत्नानि कुमारी शुक्लवाससी’ ॥ इति मत्स्थ-पुराणात् । परिधानप्रकारमाह तुः शङ्खलिखितौ—‘न नाभिं दर्शयेत् कुलवधूरागुल्फाभ्यां वासः परिदध्यात् न स्तनौ विवृतौ कुर्यात्’ इति । वासोविन्यासविशेषस्तु तत्तद्देशाचारादवगम्यः । रत्नाकरोऽप्येवम् । गोभिलः—‘परिधत्त धत्त वामसेति प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीं अभ्युदानयन् जपेत् सोमोऽददन्नर्वायेति’ (२-१-१८, मः ब्राः १-१-६) । प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीं यज्ञोपवीतवत् कृतोत्तरीयपरिधानाम् । तथोक्तं विद्याकरवाजपेयिधृतवचनेन यथा स्मृतिः—‘यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमैः । तथा सन्धार्यते यज्ञादुत्तराच्छादनं शुभम्’ ॥ न तु यज्ञोपवीतिनी-

मित्यनेन स्त्रीणामपि कर्णाङ्गत्वेन यज्ञोपवीतधारणमिति हरि-
 शम्भोक्तं युक्तम् । स्त्रीणां यज्ञोपवीतधारणानुपपत्तेः, सरलाभट्टभाष-
 योरप्येवम् । ततोवधूर्दक्षिणश्रवणं स्पृशेत् । 'क्षुते निष्ठौविते वान्ते
 परिधानेऽन्यस्मेचने । कर्णस्य एषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्' ।
 इति स्मृतेः । अभ्युदानयन् अग्नेरभिसुखीमानयन् जपेत् । सोमोऽ-
 दददिति मन्त्रं पतिः पठेत् । गोभिलः (२-१-१८)—'पश्चादग्नेः
 संवेष्टितं कटमेवं जातीयं वान्यत् पदा प्रेरयन्तीं वाचयेत्—'प्र मे
 पतिः या नः पन्थाः कल्पतामिति' (मः ब्राः १-१-८) । अग्नेः पश्चा-
 द्दोरणरचितं कटं तज्जातीयमन्यग्रथितं वा वस्त्राच्छादितं पादेन
 प्रेरयन्तीं वधूं प्र मे पतिर्या न इति वाचयेत् पतिः । 'स्वयं जपेदजपन्थां
 प्रास्या' इति (२-१-२०) । वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् (२-१-२१) ।
 पूर्वं कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति (२-१-२२) । प्र मे
 इति मन्त्रं वाच्यात् सज्जया वाऽजपन्थां वध्वां स्वयमेव पतिः पूर्वमेव
 मन्त्रं प्र मे इति स्थाने प्रास्या इत्युक्तं कृत्वा जपति । अन्तशब्दः
 समीपवचनः । तेन कटवर्हिषोः समीपदेशं अन्तरालरूपं प्रापयेत् ।
 पतुर्दक्षिणतः कटस्य पूर्वभागे कन्या उपविशति । 'दक्षिणेन
 पाणिना दक्षिणमंसमन्वारध्यायाः षड्वाण्याहुतीर्जुहोति अग्निरेतु
 प्रथम इत्येतत्प्रभृतिभिरिति (२-१-२३) । अन्वारध्याया इति कर्त्तरि
 क्तः । समन्त्यर्थे षष्ठो । तेन पतुर्दक्षिणस्कन्धं दक्षिणहस्तेनान्वारध्यायां
 संलग्नायां सत्यां अग्निरेतु इत्यादि षड्भिर्मन्त्रैः षड्वाण्याहु-
 तीर्जुहोति, वरः । 'महाव्याहृतिभिः पृथक् (२-१-२४) । समस्ता-
 भिक्षतुर्यो' (२-१-२५) । महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवःस्वरिति तिसृभिः
 प्रत्येकमाण्याहुतीर्जुहुयात् । 'हुत्वोपेत्य अवतिष्ठत' (२-२-१) इति
 हवमानन्तरं उपेत्याञ्जलिं वध्वा वधूवरावुपतिष्ठतः । अंशस्पर्शनात्
 कन्यायाः होमानुकूलचेष्टावत्त्वात् समानकर्त्तृकत्वेन ज्ञा । 'अनुपठ'
 न्यतिः परिक्रम्य दक्षिणदेशं गत्वा उदङ्मुखोऽवतिष्ठति वध्वञ्जलिं

गृहीत्वा' (२-२-२)। 'अनुपृष्ठ' पृष्ठं लक्ष्मीकृत्य परिक्रम्य गत्वा तेन कन्यायाः पश्चाद्वर्त्मना तस्या दक्षिणं गत्वा वध्वञ्जलिं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा उदङ्मुखोऽवतिष्ठेत्। एषोऽञ्जलिः पाणिग्रहणपर्यन्तं स्थास्यति। एतेन कन्यायाः प्राङ्मुखत्वमायाति। ततश्चाञ्जल्यालभनान्तरं पाणिग्रहणपर्यन्तं कन्यालभनं पतिर्न त्यजेत्। तथाच भट्टभाष्येऽपि गृह्यान्तरम्—'इत्वाण्यमथ जायायामन्वारभ्याञ्जलिस्थितिः। न विमुञ्चेदनापत्सु यावत् पाणिग्रहो जपः' इति। 'पूर्वां माता लाजानादाय भ्राता वा वधुमाक्रामयेत् अश्रमानं दक्षिणेन प्रपदेन' (२-२-३)। पाणिग्रहो जपति इममश्रमानमारोहेति (२-२-४)। पूर्वदेशस्थाया वध्वा एव माता तथैव भ्राता अन्यो वा ब्राह्मणः प्रागासादितान् लाजान् सूर्यस्थान् गृहीत्वा वधून् दृश्यत्पुत्रं दक्षिणपदाग्र्येण क्रामयेत्। तदाक्रामणकाले इममश्रमानमारोह इति वरो जपेत्। 'मकृतसंगृहीतं लाजाञ्जलिं भ्राता वध्वञ्जलावाधपति (२-२-५)। तं सोपस्तीर्णाभिघारितमग्नौ जुहोत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं इयं नार्युग्रपत्रते इति (२-२-६)। एकवारं अविक्षेपेण सम्यग्गृहीतं लाजाञ्जलिं वध्वञ्जलौ उपस्तीर्णाभिघारितमिति मिष्टये उपस्तरणाय वरो घृतस्रुवं वध्वञ्जलौ ददातीति। ततो वध्वा माता भ्राताऽन्यो वा ब्राह्मणो लाजान् ददाति तदुपर्यभिघारणाय घृतस्रुवद्वयं ददाति वरः इति। चतुर्गावर्त्तपक्षे भृगु गोत्रो भार्गवप्रवरश्चेत्तदा पश्चावर्त्ताय उपस्तरणे घृतस्रुवद्वयमिति विशेषः। एवमुपस्तीर्णाभिघारितं लाजाञ्जलिमिदमकुर्वती वरेण इयमिति मन्त्रलिङ्गादियं नार्युग्रपत्रते इति पठति वधूः सुममिहेऽग्नौ जुहुयात्। 'अर्थमथं नु देवं पूषणमित्युत्तरयोः' (२-२-७)। उत्तरयोस्तथाविधयोर्लाजहोमयोः। 'अर्थमथं नु देवं पूषणं नुदेवमित्येतौ मन्त्रौ यथासंख्यं नियोक्तव्यौ 'हुते पतिर्यथेतं परिक्रम्य प्रदक्षिणमग्निं' परिणयति मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः कन्यला पित्रभ्य इति' (२-२-८)। हुते लाजाञ्जलौ

मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिर्यथापूर्वं इतं गतं तथैव परिक्रम्य बध्नाः पश्चिमेन प्रत्यावृत्य प्रदक्षिणं यथा स्वास्तथा यातीति । मन्त्रलिङ्गाय कान्यला पितृभ्य इति मन्त्रं पठन् वधूमग्निं परिणयति परि सर्वतोभावेन नयेत् प्रदक्षिणं कारयेदित्यर्थः । यत्तु सरलायां पतुग्रशक्नौ अधीतवेदोऽन्यो वा परिणयतीतुरक्तं तन्मन्त्रलिङ्गविरोधाद्व्यवहारापरिगृहीतत्वाच्च हेयम् । अत्राग्निप्रदक्षिणे लाजादीनां प्रदक्षिणमाह भट्टभाष्यहृता स्मृतिः—‘लाजानाण्यं सुवं कुम्भं प्राजनाश्मानमेव च । प्रदक्षिणानि कुट्यातां दम्पती नविनाम्निकम्’ । ‘परिणीता तथैवावतिष्ठते यथाक्रामति तथा जपति तथा वपति तथा जुहोति एवं त्रिः’ (२-२-८) । परिणीता वधूस्तथैवानुपुष्टगमनेन भर्ता गृहीताञ्जलिका प्राङ्मुखो भवतिष्ठते । तथैव यथापूर्वं तेनैव प्रकारेणाक्रामति अश्मानं दक्षिणप्रपदेन तथा जपति पाणिग्रहे इममश्मानमिति तथा वपति वध्वञ्जलौ सक्तदुग्धगृहीतलाजानामञ्जलिं तथा जुहोति उपस्तीर्णाभिघारितं अविच्छिन्दत्यञ्जलिं एवमनेन प्रकारेण त्रिकृत्वः प्रथमेन सह त्रित्वम् । उत्तरयोरित्यनेन द्वयोरिव मन्त्रोपदेशात् । सूर्येण शेषमग्नाववाप्य प्रागुदीचीमत्युत्क्रामन्त्येकमिष इति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामन्ती ताश्चाक्रममाणां पतिर्मा सव्येन दक्षिणमाक्रमेति ब्रूयात् । एवं सप्तपदाक्रमणे पाणिग्राहस्तथैवावतिष्ठते इति । सूर्यस्त्रोत्तरार्धे दृष्टसुवं दत्त्वा तदुपरि लाजशेषं निधाय तदुपरि दृष्टसुवद्वयमिति चतुरावर्त्तपथे । पश्चादवर्त्तपथे तु सुवद्वयोपरिलाजशेषदानमिति शेषः । ततश्च अग्नये स्त्रिष्टिक्रते स्वाहेति सूर्येण जुहुयात् । एतदनन्तरं सरलोक्तं वामदेव्यगानं न युक्तं प्रमाणानुपदेशात् । लाजक्षेपानन्तरं प्रागुदीचीदिशमाभिमुख्येन दक्षिणपादपुरःसरं गच्छ मा वामपुरःसरं गच्छेतु गच्छा एकमिष इत्यादिममभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं सप्तसु स्थानेषु वधूर्दक्षिणपादेन गत्वा तद्देशे वामपादेन न गच्छेत् । एवं षट्सु स्थानेषु नयेज्जामाता । एतदनन्तरं सखा सप्तपदीत्यनेन प्रार्थनं भव-

देवभट्टोक्तम् । गुणविष्णुनापि लिखितो मन्त्रो व्याख्यातश्च । 'ईश्वरान् प्रति मन्त्रयते 'सुमङ्गलौ (२-२-१३) रियं वधू'रिति । विवाहं द्रष्टु- भागतान् सुमङ्गलौरिति मन्त्रेण जामाता प्रार्थयेत् । 'अपरिणाग्नि- मीदकोऽनुसंजय (२-२-१४) पाणिषाहं मूर्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतरां समञ्जन्तु इत्येतयर्चा । भीदको गृहीतोदककुम्भः पूर्वस्थापितः सोऽग्नेः प्रादक्षिण्येन पश्चादागत्य समञ्जयन्त्वे तथा ऋचा मन्त्रलिङ्गा- हरेण जप्यमानया मन्त्रान्ते कर्णादिसन्निपात इति न्यायात् मन्त्रान्तर- मभिषिञ्चेत् तथा तेनैव प्रकारेण भेदोपादानेन इतरां वरेतरां वधूं पृथग्भिषिञ्चेत् इतरयासमस्याभिधानं स्यात् । तथाच गृह्यसूत्रम् । भेदे मन्त्रावृत्तिरसन्निपातत्वात् । एवमेव भट्टभाष्यम् । एतेन करण- मन्त्रत्वात् कुम्भधारिणोऽयं पात्रः न सिध्यमानस्य नाविति तु युवयो- रित्यर्थे क्कान्दमो व्यत्ययः इति सरलीकृतमन्त्रलिङ्गाहर एवाभि निञ्चतीति वीरेश्वरोक्तञ्च नोपादेयं व्यवहारविरोधात् । अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाऽजलिमुपोदगृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वा एताः षट् पाणिग्रहणीया जपति 'गृह्णामि ते इति' (२-२-१५) । कन्यावसेचनस्य प्राक् प्राप्तत्वे नाव- सिक्ताया इति पुनरुपादानं अवसेचनस्थानस्थायाएव हस्तग्रहणार्थम् । उप उदगृह्य उपसामीप्ये, तेन मणिबन्धसमीपे ग्रहणमर्थाहामेन उत्तरतः साङ्गुष्ठदक्षिणस्य दक्षिणेन ग्रहणाभिधानात् । उदगृह्याजलि- सक्तायादक्षिणपाणिं विच्छिद्य वध्वा उत्तानं साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा गृह्णामि ते इत्यादि षड्, चः पतिर्जपति । साङ्गुष्ठमित्यनेन तर्जन्यादीनां ग्रहणमुत्तानमित्यनेन करस्य पृष्ठ- ग्रहणं प्रतीयते । 'समाप्तासूहृन्ति प्रागुदीक्षां दिशि ब्राह्मणकुलमभि रूपम्' । समस्तासु पाणिग्रहणक्रियासु सतीषु रीथान्यां दिश्ववस्थितं विद्यातपःसंयुक्तं ब्राह्मणकुलं वधूसुत्याप्य नयेयुः । तदभावे स्थानान्तर- स्थितं तदभावे वैद्यवस्थितम् । तथाच गृह्यान्तरम्—'अथोत्तरविवाहः,

प्रायुदीच्यामन्त्र वा ब्राह्मणकुलं मन्त्रवति वेद्यां वेति । भट्टभाष्येऽ-
प्येवम् । इदानीन्तु गोभिलोक्तब्राह्मणवृद्धगमनाभावात् भवदेवेन तथा
न लिखितं किन्तु वेदिस्थब्राह्मणसमीपस्थापि शास्त्रार्थत्वात् सुकारत्वाच्च
तत्कर्तुं युज्यते । 'तत्राग्निरुपसमाहितो भवति ।' लक्षणं कृत्वा
तत्र ब्राह्मणवृद्धे अन्यन्तरः स्थापितो भवति तत्रैव वक्ष्यमाणं कर्म
कुर्यात् । इदानीन्तु तथाविधानाचरणात् वेद्यामिव पूर्वस्थापिताग्नेः
पश्चात् कर्म कर्तव्यं नत्वन्यन्तरस्थापनम् । तथाच भट्टभाष्ये ।
वेद्यामिव चेत्तन्त्रेण स्यात् । ततश्च गणेष्वेकं परिममूहनमिति वचनात्
प्रधानमेव तत् कुर्यादित्युक्तम् । 'अपरिणाग्निमानुहुं रोजितं चर्म
प्राग्धीवमुत्तरलोमास्तीर्णं' भवति (२-३-३) । अग्नेः पश्चाद्दिशि रक्तं
प्राग्धीवं पूर्वशिरस्कं उपरि लोमवृषचर्म उपवेशनार्थमास्तृतं भवति
लोहिताभावेऽन्यवर्णमपि चर्मणः प्राधान्यात् तस्य गुणत्वादिति भट्ट-
भाष्यम् । इदानीन्तु 'यत्राधर्मश्चतुष्पादः स्याद्धर्मः पादविग्रहः ।
कामिनस्तमसाच्छ्रया जायन्ते यत्र मानवाः । अहङ्कारवृद्धीताश्च
प्रलीणश्चेहवान्धवाः । विप्राः शुद्धसमाचाराः सन्ति सर्व्वं कलौ युगे' ॥
इति मत्स्यपुराणोक्तकलियुगस्वभावेन सम्यग्धर्माचरणरहितेनापि
चर्मापवेशनाद्यङ्गनाभावेऽपि कर्मणः प्राधान्यादाज्यहोमादिकं क्रियते ।
गोभिलः—'तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति (२-३-४) । ए खल्वसु
एवमानक्षत्रदर्शनात्' (२-३-५) । प्रोक्ते नक्षत्रे षड्ज्याहुतीर्णं होति
लेखासन्निध्वेतत् प्रभृतिभिः (२-३-६) । आहुते राहुतेषु सम्पातं
भूर्ध्वं वध्वा अवनयेत् (२-३-७) । आहुतेराहुतेर्हुतायाः सुवात्
संलम्बः पततीति । सम्पातोऽत्र हृतविन्दुः तं प्रतिवारं वध्वा शिरसि
निदध्यात् । 'हुत्वोत्थाय उपनिष्ठाभ्य ध्रुवं दर्शयति' (२-३-८) ।
'भ्रुवमसि भ्रुवाहं पतिकुले भ्रूयासं अमुष्वासाविति पतिनाम वृद्धीयादा-
त्मनश्च (२-३-९) ।' प्रकृतहोमानन्तरं परिकृताहर्द्धिर्वधूं नीत्वा भ्रुवमसीति
मन्त्रं पाठयन् ध्रुवं नक्षत्रविशेषं दर्शयति पतिः । अमुष्वासाविति

अत्र बह्वन्त प्रथमान्तत्वेन पत्युरात्मनामोच्चारयेत् । अरन्धतीश्च
 (२-३-१०) ; इत्याहमस्मीति । एवञ्च सप्तर्षिः निकटवर्त्तिनीं सूक्ष्मां तारां
 बन्धाहमस्मीतिमात्रमन्त्रेण पश्येत् । नतु प्रागुक्तवदूहितेन । अथैनानाम-
 नुमन्त्रयते भ्रुवा व्यौरित्येतयर्चा । अरन्धतीदर्शनानन्तरं भ्रुवाव्यौरिति
 पत्नीं बोधयेत् पतिः । अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयेत् । सोऽस्या
 वाग्विस्मयः । गुरुं पतिं, 'पतिरेकी गुरुः स्त्रीणा'मिति वचनात् ।
 गोत्रेण पतिगोत्रेण, 'स्वगोत्राद्गच्छते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
 पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया' ॥ इति वचनात् । एतेन
 पिण्डगोत्रेण भर्तुरभिवादनं सरलाभवदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयम् । अभि-
 वादयेत् मनूक्तप्रकारेणाभिवादनं कुर्यात् । अभिवादाने प्रत्यभिवाद-
 नस्यावश्यकत्वात् तदुक्तं प्रत्यभिवादनमपि क्रियते । तथाच मनुः—
 'अभिवादात् परं विप्रो ऽप्यायांसमभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति
 स्त्रनाम परिकीर्त्तयेत् । भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नान्नोऽभिवादनं ।
 नान्नां स्वरूपभावो हि भोभावः ऋषिभिः स्मृतः । आयुषान् भव
 सौम्येति वाक्यो विप्रोऽभिवादनं । अकारश्चास्य नान्नोऽन्ते वाच्यः
 पूर्वोच्चारः स्मृतः । अभिवादात् परं भोः अभिवादये इत्युच्चारणा-
 न्तरमनुकोऽहमस्मीत्यत्र स्वकीयं नाम परि सर्वतोभावेन देवशर्म-
 युक्तेन कीर्त्तयेत् । अत्राभिवादये इति विशेषलाभो गौतमवचनात् ।
 यथा स्वं नाम प्रयोक्त्याह स्वयमभिवादय इति । अत्रायमित्यभिधानात्
 मनुवचनेऽयमित्यर्थोऽस्मीत्यव्ययं, तेनाहमस्मीत्यव्ययं पुरोवर्त्तीत्यर्थः ।
 एवञ्चाभिवादात् परमित्यनेनाभिवादय इत्यनन्तरप्राप्तस्य नामकीर्त्तनस्य
 मनूक्तस्य विरोधान्नोक्तमोक्ताभिवादयइत्यन्तपाठो न ग्राह्यः । 'वेदाद्यौ-
 पनिवन्दृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतं । मन्वर्थविपरीता या सा
 स्मृतिर्न प्रशस्यते' ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । ततश्च कुल्लूकभट्टशूलपाण्डु-
 पाध्यायप्रभृतिभिः स्त्रनामादावभिवादय इति लिखितं युक्तम् । सरला-
 वदेवभट्टप्रभृतिभिरन्ते लिखितं हेयम् । अभिवादाने क्रियमाद्ये

स्त्रीयनान्नोऽस्त्रीत्यस्यान्ते समीपेऽभिवाद्य सम्बोधनाय भोः शब्दं
 कौत्सयेदयतः सम्बोधनान्नां स्वरूपभावः प्रवृत्तिनिमित्तं आत्ममात्र-
 निष्ठो यो धर्मः स एव भोभावः भोः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तधर्मो
 मुनिभिर्ज्ञातः, तेन सम्बोधनानामस्थानीयं भोरिति । ततश्चाभिवादये
 त्वाममुकशर्माहमस्मि भो इत्यादिकं प्रयोज्यम् । आयुष्मानित्याभिवादाने
 कृते प्रत्यभिवादयित्वा अभिवाद्यायुष्मान् भव सौम्येति वाच्यः । अस्य
 सम्बोध्यमानस्य नाम्नः शर्मणादियुक्तस्यान्ते यः स्वरः स पूर्वाक्षरः न
 विच्छिन्नो वर्णागमः स एव प्रुतो वाच्यः त्रिमात्रकोऽनेनोच्चार्यः ।
 'एकमात्रो भवेदृक्स्त्री द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्रुतो
 ज्ञेयो व्यञ्जनश्चार्धमात्रक'मितुरक्तेः । तेनायुष्मान् भव सौम्यामुकदेव-
 शर्मान् एवमेव कुक्कूकभट्टः । एवञ्चाभिवादानेऽस्त्रीत्यस्य प्रत्यभिवादाने
 च सौम्येत्यस्य नाम्नश्च यदनभिधानं भवदेवभट्टग्रन्थे तत्र युक्तं मनु-
 विरोधात् । अभिवादाने यः पादग्रहणविन्यामविशेषो मनुना विहितः
 स इह वध्वास्तथानाचरणान्नाभिहितः । मोऽस्या वाग्विसर्गः, स एवाभि-
 वाद एवास्या वध्वाः वाग्विसर्गः वाक्प्रसरणं, तस्मात् पूर्व्वं मौनं इदानीं
 मौनत्याग इति । तावुभौ ततः प्रवृत्ति त्रिरात्रमक्षारलवणाग्निौ ब्रह्म-
 चारिणौ भूमौ मह शयीयाताम् । विवाहात् प्रवृत्ति दम्पती दिनत्रयं
 क्षारलवणवर्जितं भुञ्जानौ भैक्षमनुकुर्वाणौ महैव शयीयातां, भूमाविति
 सह्यादेः प्रतिषेधार्थं, नतु प्रस्तरकम्बलादीनामपीति । अथार्हणमित्याहुः ।
 अस्मिन्नवसरे कन्या-पित्रा विष्टरादिदानिर्गर्हणं कर्त्तव्यं स्नागतेष्वित्येके
 विवाहार्हमागतमात्रेणैवार्हणमित्येके । इदानीं बहुवादिसम्मतमेव
 व्यवह्रियते । हविष्यान्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत । तत्र अष्टशरगृहे
 यदन्नं प्रथमं भुञ्जीत तस्मात्पकोद्रवादिरहितं वक्ष्यमाणान्नपात्रेनेति
 मन्त्रेणाभिमन्त्रितम् । श्लोभूते वा समशनीयस्यालीपाकं कुर्वीति ।
 यदि विवाहे यज्ञादिना महानिशा भूता तत्परदिने सम्यगशनार्थं
 क्लियते इति समशनीयं स्वालीपाकं कुर्वीति । तस्य देवताग्निः प्रजा-

पतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति । तस्य समग्रनीयस्यान्वाया देवताः । असमासकारणं पृथङ्निर्वापहोमार्थं, मिक्षणेन चायं होमः बहुदैवतत्वात् देवदत्तविशेषस्यैव भोजनीयत्वात् होमदेवतानां प्राधान्यात् त्रिःप्रक्षालनम् । उद्धृत्य स्थालीपाकं व्यूह्यैकदेशं पाणिनाभिमृशेदन्नपाशेन मणिनेति । उद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा स्थालीपाकशेषं व्यूह्यान्वपात्रे निधाय एकदेशं न सर्वमपि भाण्डस्थितमिति अन्नपाशेन मणिनेति मन्त्रत्रयेण । अत्रासावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या भार्यानामप्रयोज्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम् । ततश्च यदसावित्येव भवदेवभट्टेनानूहेन मन्त्रेणोक्तं गुणविष्णुनाऽसावित्यूहमिति व्याख्यातं तदयुक्तं भट्टभाष्यविरोधात् । त्वेति युष्मत्पदप्रयोगात् सम्बोधनार्थं वधूनामप्रयोगस्य युक्तत्वाच्च । किन्त्विदानीं समग्रनीयचरुहोमाकरणाद्भवदेवभट्टेन न समग्रनीयचरुहोमादिकं लिखितं मयापि प्रयोगे न लिखनीयमिति । भुञ्जोच्छिष्टं वध्वै प्रदाय यथार्थं गौर्दक्षिणा इति । पतिः परिजपितमन्नं स्वयं किञ्चिद्भुञ्जा उच्छिष्टमुच्चरितं वध्वै जायायै प्रदाय दत्त्वा त्वमर्थमन्यदपि भुञ्जाद्यस्य यथार्थं वामदेव्यगानान्तं कृत्वा गौर्दक्षिणा ब्राह्मणे देया । यद्यशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव धृतिहोमादितुर्थोहोमान्तं कर्म क्रियते तदाऽभिमन्त्रितं कदलादिकं स्वमात्राय वधूमात्रापयेत् ततो वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् ।

अथ यानारोहणादि । तत्र गोभिलः—‘यानमारोहन्त्यां शाल्मलिमित्येतामृचं जपेत् । प्रकृतत्वात् पाणिष्ठाङ्गको जपेत् ; एतामित्यवाच्यमिति चेन्न यथाप्राप्तावश्वादिशानेऽप्येतामेवम्भूतामेव जपेत् । नाममवेतार्धपदस्य लोपमूहनं वा कुर्यादिति’ । ‘अध्वनि चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत् नदोश्च विषमाणि च महावृक्षान् श्मशानञ्च माविदन् परिपन्थिनः’ इति ; मार्गं गच्छंश्चतुष्पथानुद्दिश्य भाषित विषमाण्युक्चनीचत्वेन चौरव्याघ्रादिभयाद्वा विषमाणि अक्षभङ्गेऽनडुद्धिमोक्षे यानविपर्य्यासे यत्रागतं पूर्वं तत् त्यज्ज्ञाऽन्यत्र याने वा अन्धासु चौरव्याघ्रोपद्रवज्जातापत्सु यमेवान्नि नयन्ति तमिन्धनादिना संधुक्ष्य

भूरादिभिराज्येन हुत्वाऽन्यदद्यादिकं योजयित्वा 'यच्छतेचिदतिश्रिय
इत्यृचा आज्येनाभुरक्षयेत् । वामदेव्यं गीत्वारोहेत् । पाणिघाहको
वामदेव्यं गीत्वा यानं वधूमारोपयेदिति । अक्षभङ्गादिनिमित्तहोमस्य
इदानीं तथाचाराभावात् भवदेवभट्टेन लिखितं मयापि प्रयोगेन
लेख्यम् । प्राप्तेषु वामदेव्यम्, वरः वध्वाः पतिः गृहं प्रथमप्राप्तौ
वामदेव्यं गीत्वा प्रवेशयेत् । गृहंगतां पतिपुत्रश्रीलसम्पत्ता ब्राह्मण्योऽ-
वरोऽप्यानङ्गहे चर्मणि उपवेशय'न्तीह गावः प्रजायध्व'मिति ।
श्रीलमाचारः सम्पत्ता युक्ता यानादवतार्य वृषचर्मादौ इह गाव
इति मन्त्रेण भर्ता जप्यमानेन गायत्र्या वा स्थापयन्ति । तस्याः
कुमारमुपस्थ आदधुरः । तस्या वध्वाः कुमारं अक्षतचौडं बालकं
उपस्थे क्रोडे उपवेशयेयुः । ब्राह्मण्यस्तुतमै शकलोटान् अञ्जली
भावयेयुः फलानि वा । कुमाराय शालुकानि कदल्यादिफलानि
वा ब्राह्मण्योऽञ्जली ददुरः । शके कर्हमे लुटन्तीति शकलोटाः
कन्दकाः । उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्लु'होति । अष्टाविह
धृतिध्रु'वा भावश्रकाः । कथञ्चिद्गृहगमनाभावेऽपि श्वशुरगृह-
निवासेऽपि अवश्यं होतव्या इति । अत्र इह धृति स्वाहा इति
इत्यादि प्रयोगः । नतु स्वाहायोगे चतुर्थी । 'धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्यात्
गोनामसु तथाष्टसु । चतुर्थीमन्नरुत्येतद्गोनामसु हि ज्ञयते' ॥ इति
हन्दोगपरिशिष्टात् । धृतिहोमे धृत्यष्टकहोमे । समाप्तासु समिधमाधाय
यथावयसं गुरुन् गोत्रेणाभिवाद्य यथार्थम्, समाप्तासु धृताण्याहुतिषु
समिधमाधाय समिधं प्रक्षिप्य यथावयसं वयोऽधिककामेण
गुरुन् वृष्टान् गोत्रेण स्वगोत्रेणाभिवाद्य पादवन्दनं कृत्वा
वधूमप्येवं कृत्वा यथार्थं प्रायश्चित्तहोमादिकमुदीच्यं कर्षं समापयेत्-
एवमुभयकर्तृकाभिवादनं भट्टभाष्योक्तत्वात् । यदि त्वशक्तेः कुलाचाराद्वा
वह्निरेव चतुर्थीहोमः क्रियते तदा तत्समाप्तावेवोदीच्यं कर्म तन्त्रेण
कर्त्तव्यम् । गोभिलः—'अथातश्चतुर्थीकर्ष' । विवाहतिथ्यनन्तरं चतुर्थी

तिष्ठौ वच्छमार्षं कर्म वर्त्तिष्यत इति वाक्याद्यः । अतः शब्दो हित्वे
यत् एतदकारणे यास्याः पापी लक्ष्मीरित्वादिवदेव शरीराभापैति तत्
एतदवश्यं कर्त्तव्यम् । अग्निसुपसमाधाय प्रायश्चित्ताहुतीकुं होति अग्नेः
प्रायश्चित्त इति चतुश्चतुः अग्निसुपसमाधाय विवाहाग्निमिन्धनेन
सन्मुख्य प्रायश्चित्तलिङ्गैर्मन्त्रैराहुत्याहुतीकुं होति अग्नेः प्रायश्चित्त
इति मन्त्रेण । चतुश्चतुरिति वीट्सा बोध्या, वक्ष्यमाणपरिशिष्टस्वरसात् ।
प्रथमाहुतिर्यथापठितेन मन्त्रेणैव भवति अन्यासु तिसृष्वग्निपदस्थानं
वायुचन्द्रसूर्याः क्रमशः कार्याः । एतावानेव विशेषः शेषं पूर्ववत्,
एवं चतसृष्वप्याहुतिषु पापीरिति स्यात् कुतः प्रथमस्यैव मन्त्रस्वाभ्यासो-
पदेशात् ; तस्य चान्ते : स्थाने वायुचन्द्रसूर्यादित्येतावतोविशेषोक्तत्वात् ।
समस्य पञ्चमीं बहुवदूह्य । तथैव समस्य बहुवदग्निवायुचन्द्रसूर्या
इत्यादि । पञ्चमीमाहुतिं कुड्यादिति अत्रापि वीट्सा बोध्या ; कच्छेति
कथनादत्रापि पापी लक्ष्मीरित्वादिवदेव द्रष्टव्यं ; द्वितीयपञ्चके पतिघ्नोति
विशेषः, शेषं पूर्ववत् ; तृतीये आहुतिपञ्चके अप्रुतेति विशेषः ।
चतुर्थेऽपश्येति विशेषः । एतत् स्पष्टयति कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः
—‘मन्त्रान्वायेऽन्नइत्येतत् पञ्चकं लाघवार्थिभिः ॥ पठ्यते तत् प्रयोगे
स्यान्नान्वाणामेव विंशतिः ॥ अग्निस्थाने वायुचन्द्रसूर्यान् बहुवदूह्य च ।
समस्य पञ्चमीसूत्रे चतुश्चतुरिति श्रुतेः ॥ प्रथमे पञ्चके पापी लक्ष्मीरिति
पदं भवेत् । अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः ॥ द्वितीये च
पतिघ्नौ स्वादप्रुतेति तृतीयके । चतुर्थेऽपश्येति इति आहुति-
विंशकम् ॥ गोभिलः—‘आहुतेराहुतेषु सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत् । जल-
पात्रे क्षिपेदित्यर्थः । तेन एनां सकेशनखामभ्यक्ष्य क्वासयित्वा प्रावयन्ति’ ।
तेनाज्यमिश्रजलेन एनां बधूं स्नक्षयित्वा सकेशनखामिति सर्वहोमा-
द्यङ्गार्थं क्वासयित्वाऽग्निस्थानाद्देशान्तरं गमयित्वा प्रावयन्ति आपयन्ति,
बहुवचनादनियतः कर्त्ता । ‘ऊर्ध्वं त्रिरात्रात् सन्ध्या इत्येके’ । प्रकृता-
त्रिरात्रादूर्ध्वं सन्ध्याः संयोगो मैथुनं कर्त्तव्यमित्येके आचार्या मन्वन्ते ।

अथ गर्भाधानम् । गोभिलः—‘यदा ऋतुमतो भवति उपरत-
 योषिता तदा सन्धवकालः’ । ऋतुः प्रजाजननयोप्यवकालः तस्मिन्नेन
 नैमित्तिकं गमनं कार्यमकुर्वतः प्रत्यवायावियमः, ‘ऋतुमतोन्तु यो
 भार्य्या सन्निधौ नोपसर्पति । अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूषइत्याहृता-
 वृतौ’ ॥ इति स्मृतेः । उयोतिषे—‘उयेष्टामूलामघान्नेषारिवतौकस्ति-
 काश्विनी । उत्तरात्रितयं त्वज्जा पर्व्वर्ज्जं ब्रजेदृतौ’ ॥ विष्णुपुराणम्
 —‘चतुर्दश्यष्टमी दैव अमावास्याय पूर्णिमा । पर्वाषयेतानि राजेन्द्र
 रविसंक्रान्तिरेव च’ ॥ याज्ञवल्क्यः—‘षोडशर्तुर्निशा स्त्रीणां तासु
 युग्मासु संविशेत्’ । अत्र षोडशाहोरात्रात्मककालस्य सावनत्वात्
 पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्त्वाच्च संस्कारमात्रे सावन-
 गणनया व्यवहारश्च । तथाच याज्ञवल्क्यः ।—‘गर्भाधानमृतौ पुंसः
 मवनं स्यन्दनात् पुरा । षष्ठेऽष्टमे वा सोमन्तः प्रसवे जातकर्णश्च ।
 अह्नयेकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः । षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि
 चूडा कार्या यथाकुलम् । एवमेनः शर्म याति वीजगर्भसमुद्भवम्’ ।
 चतुर्थे स्यन्दते तत इति वचनात् स्यन्दनात् पूर्वमासत्रयं पुंसवनकालः ।
 अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे
 तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकनूतनकालयोर्गर्भस्यन्दनमनियतमा-
 पश्येत्, सावने तु नियतम् । तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्वयवहार-
 सिद्धा च । अह्नयेकादशे नाम इत्यादिपि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति
 विष्णुसूत्रात् । सूतकोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् । ‘सूतकादिपरि-
 च्छेदोदिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता’ ॥
 इति सूर्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तर-
 दिनस्यापि तथात्वमतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति । शुभाशुभ-
 विवेचनन्तु सौरिण, उयोतिःशास्त्रात् । अतएव पितामहः—‘विवाहादौ
 स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः’ । अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कार-
 परिषदः । ‘गर्भाधाने सदा याज्ञा वारा भौमरवौज्यकाः’ । गोभिलः—

दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिस्पृशेत् । विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतयर्चा गर्भं
 धेहि सिनीवालीति च । समाप्यर्चां सम्भवतः । कुत्सितदेशस्य सन्ध्येन
 पाणिना शौचदर्शनात् तद्धारणाय दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं स्पृशेत्
 विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादिमन्त्रेण
 च । मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठानन्तरं स्मर्यः नतु
 भवदेवभट्टोक्तं स्पृशन् जपति । ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न
 मध्ये वामदेव्यजपः । देवलः—‘सक्तश्च संस्कृता नारो सर्वगर्भेषु
 संस्कृता’ । तेन गर्भाधानपुंमवनसोमन्तोन्नयनानि सक्तदेव कर्त्तव्यानि ।
 छन्दोगपरिशिष्टम्—‘विवाहादिकर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम
 यस्य चान्ते । विवाहादाविकमेवात्र कुर्यात् आहं नादौ कर्म्मणः
 कर्म्मणः स्यात्’ । विवाहादिगर्भाधानान्तकर्म्मसु एकमेव आहं नतु
 प्रतिकर्मादौ एकेनैव आहनेन कृतेन सर्वाणि आहवन्तीति । अन्त-
 शब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तःपट इतिवत्, समीपार्थे उपलक्षणं स्यात् ।
 ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् ।
 यत्त ‘निषेककाले सोमे च सोमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव
 आहं कर्माङ्गमेव च’ ॥ इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहं कर्माङ्गत्वेन
 विहितं तच्छ्रन्दोगितरपरम् । अतएव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् ।
 अत्र आहोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्तभविष्यपुराणात् । ‘नित्ये नान्दी-
 सुप्तआहो कृते दानाद्यवर्जन’मिति वचनान्तराच्च ।

अथ पुंसवनम् । गोभिलः—‘द्वितीयस्य गर्भमासस्यादिमदेशे
 पुंसवनस्य कालः’ । गर्भे सति द्वितीयमासस्य आदिमदेशे दशम-
 दिनाभ्यन्तरे ज्योतिःशास्त्रोक्तकाले पुंसवनं कार्यम् । प्रातः सशिर-
 स्स्नात्वा पश्चादग्नेरुदगर्गेषु कुशेषु प्राचुरपविशति ; आश्रुता ज्ञाता,
 पश्चात् पश्चिमदिशि प्राश्रुक्षी उपविशति पत्युर्हृदिष्यतः, दक्षिणतः
 पाणिप्राहकस्योपविशतीत्यन्वयदर्शनात् । पश्चादित्यभिधानात् अग्नि-
 स्थापनं लभ्यते । तत्सार्धं कृत्वाय ‘आयुं द्रव्यमनादेशे शुभोतिष्ठ

विधीयतेऽ मन्त्रस्य देवतस्याः प्रजापतिरिति स्थितिः । इतिः ब्रह्मदेवो
परिचिह्नोक्तप्रकारेण सन्त्यतेः । शुद्धीतिषु हस्तेषु । मन्त्रस्मरणदेवो
प्रवेशे प्रजापतिः प्राजापत्येऽमन्त्रः । स मन्त्रः व्याहृत्यात्मकः । तत्तत्
विक्रमज्ञापान्तं 'कुशण्डिका' समाम्य समित्प्रज्ञेयादिमहाव्याहृति-
मिहोमं कृत्वा प्रजापतिदेवताकसमस्तमहाव्याहृतिमिहोमं कुर्वन् । ततः
प्रकृतं कर्म । तत्र गोमिलः १—'पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणेन
पाणिना दक्षिणमंशमकमृवानाहितं माभिदेशमभिस्पृशेत् पुमांसौ मित्रा-
वक्त्रचित्येतयर्था उपविष्टाया वध्याः पश्चिमदेशं गत्वानुपविष्टः पति-
र्दक्षिणहस्तेन तूष्णीं तस्या दक्षिणस्कन्धमकमृष्य वस्त्राख्यवहितं नामि
पुमांसाविति मन्त्रेण स्पृशेत् । अथ यथार्थम् अनन्तरं वामदेव्यगानान्तं
समापयेत् यदि त्वशक्तेऽंशाचारात् कुलाचाराद्वा एकस्मिन् दिने
द्वितीयपुंसवनमपि क्रियते तदा गणेष्वेकं परिसमूहन्म् । इध्मो वर्हिः
पयस्क्षानमाज्यभागः सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टिकृतं शुद्धीतीति
गोमिलमुच्यन्ते । उभयकम्मान्ते वामदेव्यगानादुद्दीच्यं कर्म
कराव्यम् । अतएव सरलायां दिनद्वये मष्टभाष्यमवधेयपरेकदिने उभयकरां
लिखितम् । अथापरम् अथ प्रथमपुंसवनसमाप्तिकालानन्तरं तदानीम-
परमन्यत् पुंसवनं कार्यं प्रागुदीच्यां दिशि न्ययौच्युक्तामुभयतः
फलमग्नानामकृत्रिमपरिमृष्टां त्रिस्तमितिर्यवैर्भावेर्वा परिशीय
उत्थापयेत् । यद्यसि सौमी सोमाय त्वा वह्ने परिक्रीणामि यद्यसि
वाक्सी वाक्साय त्वा वह्ने परिक्रीणामि यद्यसि वसुभ्यः वसुभ्यस्त्वा
परिक्रीणामि यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि यद्यसि आदित्यैभ्य
आदित्यैभ्यस्त्वा परिक्रीणामि यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि
यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि ओषधयः
सुम्नसो भूत्वा अस्यां वीर्यं समापत्त इयं कर्म करिष्यतीत्युक्त्याप्य
तृणैः परिधावाहूय वैहायसीं निदध्यात् । वटतरोः पूर्वस्यां दिशि
शुक्लाः सुकुलितपल्लवः । 'लतान्नः पल्लवो गृहः शुक्लेति परिकीर्तयते ।'

पतिव्रता पतिव्रती ब्रह्मबन्धुस्तथा भुतः' इत्युक्तेः । अभुतो वेदहीनः तां फलयुगलयुतामम्लानां कृमिभिरव्याप्तां त्रिरावृत्तैः सप्तभिर्यवेर्माषैर्वा त्रिरावृत्तैः क्रीत्वा गृहीयात् । ऋयश्च वृक्षस्वामिनो न वृक्षात् तेन वृक्षस्वामिने यवा माषा वा देयाः यथसीत्यादिसप्तभिर्मन्त्रैः । प्रति-
मन्त्रञ्च गुडकत्रयं दद्यात् । ओषधय इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तुणैर्वैष्टयित्वा आनीयाकाशस्थां निदध्यात् । दशदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः कुमारी वा अप्रत्याहरन्ती पिनष्टि । दशदं शिलां पेषणार्थत्वेन सपुत्रां कुमारी अनूढा व्रतवती पतिव्रता अप्रत्याहरन्ती तिर्य्यक् पुत्रकेन पेषणमकुर्वती किन्तुच्छ्रितपुत्रकेन पुनः पुनः पेषणं कुर्वती प्रातः सशिर-
स्काप्लुता उदगयेषु कुशेषु प्राक्शिराः संविशति शेते शेषं सुगमम् । पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या अमि-
संगृह्य दक्षिणनासिकाग्रेण तस्या नयेत् । पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्ये-
तयर्च्चा । पश्चाद्भवाः पश्चिमदिशि उपकनिष्ठयानामिकया तेनाङ्गुष्ठा-
नामिकाभ्याम् । पिष्टां शुक्लां वस्त्रवद्धां गृहीत्वा निष्पीड्य दक्षिणनासारन्ध्रे क्षिपेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण । अथ यथार्थम् अनन्तरं दक्षिणादुरदीर्घ्यं कर्मं कुर्यात् । पुंसवनकर्मभाधानकर्तुरसन्निधानेऽन्येनापि कर्तव्यम् ।
'अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भभाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽरि तत्क्रमात्' इति स्मृतेः । भुजबले ।—'सुफलञ्च करे कृत्वा स्थिते तन्नासने तथा । गृहीदितेन होमञ्च शान्तिञ्चैव च कारयेत् । ऊर्णाक्षेत्रेण संग्रथ्य जीवं जातीञ्च विद्वमम् । गुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्तनतटान्तरे । ततः प्रभृति नदीतीरं देवस्नातोदकं त्यजेत् । सन्ध्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्' ।

अथ सोमन्तोन्नयनम् । यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं कृत्वा सोमन्तोन्नयनं कार्थ्यम् । तथाच नारदः ।—'येषाम्नु न कृताः पूर्व्यं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पेतृकादेव तद्वनान् । अविविमाने

पित्रार्ये स्वांशानुभूत्य वा पुनः । अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । क्रमात् भ्रातृणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्यक्रममात् । भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषयः । विवाहे तथा दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।—‘देवतानां विपर्ययं जुहोतिषु कथं भवेत् । सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः । संस्कारा अतिपत्वेरन् स्वकालाच्च कथञ्चन । हुत्वेतदेव कुर्वीत ये तूपनयनावधः’ । एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव विवृतम् । उभयकरणे तन्त्रेणैव मातृका-पूजादि । ‘गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु’ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । गोभिलः । अथ सीमन्तकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा । अथ पुंसवनानन्तरं सीमन्तः केशरचनाविशेषः । वाशब्देनान्न चतुर्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वपूर्वकालः प्रशस्तः समर्थस्य क्षेपायोगादिति न्यायात् । ततो नवममासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वेव कर्तव्यम् । प्रथमगर्भं इत्युपादानात् यदि कथञ्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं कालनियमो न किन्तु गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः इति शङ्खलिखितोक्तकालो ग्राह्यः । बृहद्राजमार्तण्डे ।—‘या नार्यकृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन । अङ्गे निषाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति । षष्ठे मासेऽष्टमेऽष्टम्युज्जदिनकृतां नन्दे समद्रे तिथौ मैत्रे मूले मृगाङ्गे करपितृपवने पौष्णविष्णुत्रियुग्मे । पुष्याश्वादित्यरौद्रे युवतिहरिम्फे वृश्चिके वापि लग्ने चन्द्रे तारानुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च सीमन्तकर्म । मृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंयहस्य च । केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ’ । गोभिलः ।—‘प्रातः सशिरस्काप्तुतोऽग्रेषु दम्भेषु प्राच्युर्पावशति उक्तार्थमेतत् । पश्चात् पतिरवस्थाय युगमन्त्रमौहुम्बरं शलादुपध्मनावध्नाति अयमूर्जावतो वृक्ष इति’ । अग्नेः पश्चात् पतिः स्थित्वा युगानि फलानि यस्मिन् शलादुपध्मे नीलस्तवके सयुगमान् मदुबन्तम् । तथाच भट्टनारायणभूतं

छन्दोगपरिशिष्टम् । 'शलाह् नीलमित्युक्तं यन्मन्त्रस्तवकं कुरुते ।
 कपुष्पिकाभिः केशा मूढानि पश्चात् कपुष्पिकः' इति । एतद्भुजं
 नारायणोपाध्यायेन भूतम् । उद्गुम्बरमवमोद्गुम्बरम् । अयमूर्जावतो ब्रह्म
 इति मन्त्रेण भाष्यायाः कण्ठे बध्नाति । अथ सीमन्तमूढं नयति
 भूरिति दर्भपिङ्गलीभिरेव प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।
 अधानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्री ददाति तं सीमन्तं ललाटोद्गं नयति भूरिति
 मन्त्रेण दर्भपिङ्गलीभिस्तिष्ठतिः एकवारकरणाद् यावन्मन्त्रयनानि
 तावतीभिरेव तिसृभिरित्यर्थः । प्रथमादिपदानि तु व्याहृतीनां
 पिङ्गलीनाञ्च पृथग्विनियोगार्थम् । पिङ्गली पवित्रम् । तथाच
 छन्दोगपरिशिष्टम् ।— 'अनन्तर्गमिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव
 च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् । एतदेव हि पिङ्गल्या
 लक्षणं समुदाहृतम्' । गोभिलः ।— 'अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतर्था' ।
 वीरस्तरन्त्यनेन युद्धमिति वीरतरः शरः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् ।—
 'श्वाविस्त्रलाका शलली तथा वीरतरः शरः । तिलतण्डुलसम्पाकः कृषरः
 सोऽभिधीयते' । ततः शरेण येनादितेरिति मन्त्रेण सीमन्तमूढं नयति
 इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । अथ पूर्णेन सूत्रचात्रेण राकाहमित्येतर्था ।
 चात्रं टकृः । तेन सूत्रपूर्णेन राकाहमिति मन्त्रेण सीमन्तमूढं नयतीति
 शेषः त्रिः श्वेतया शलल्या यास्ते राके सुमतय इति स्थानत्रितये शुक्लेन
 शोजाजन्तुकण्टकेन यास्ते इति मन्त्रेण सीमन्तमूढं नयतीति शेषः ।
 कृषरस्थालीपाक उत्तरघृतस्तमवेक्षयेत् । कृषर उक्तः स्थालीपाकश्च स
 उपरि दत्तघृतस्तं बध्वाः प्रदर्शयेत् स्थालीपाकपदं चक्षुःस्थाल्यां कृषरस्य
 अपपार्थं मनुष्यार्थत्वात् द्विःप्रक्षालनम् । ततश्च यः कश्चिन्महान्से
 अपयित्वा स्थापयेत् । किम्पश्यसीत्युक्ता प्रजामिति वाचयेत् । किं
 पश्यसीति पतिवत्ता प्रजामित्यादिमन्त्रं गर्भिणी वाचयेत् । तमवे-
 क्षितकृषरम् । वीरसूर्जोवसूर्जोवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादिभिर्घ्वाण-
 भिरुपासीरन् । वीरान् विक्रान्तान् पुत्रान् सूत इति वीरसूस्त्रं भवेति

वाक्चक्षुषः प्रतिपद्येत् स्वात् जीवतो दीपोयुषः पुत्रान् सत इति जीवसु-
जीवतः पक्षी जीवपक्षी अविषयेत्यर्थः । एष प्रकारामिष्यामिरतु-
नयेयुः । ततश्च महाव्याहृतिमिहृत्वा औदुम्बरफलस्तवकं कण्ठे बध्वा
प्रणामिति वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिमिहोमादितन्त्रं
समापयेत् । ततो ब्राह्मण्य उपासीरन् ।

अथ शोभ्यन्तीहोमः । अथानन्तरं शोभ्यन्ती शृङ्गापन्नम् आसन्न-
प्रसवां ज्ञात्वा होमः शोभ्यन्तीहोमः कर्त्तव्य इति शेषः । सुप्रसवे
प्रतिष्ठते वस्तौ परिस्तीर्याग्निमाज्याहुतीर्जुहोति या तिरश्चीत्येतयर्णा ।
विपरिचत् पुच्छमभवत् इति वस्तिर्य्योनिद्वारं वस्तौ स्थिते गर्भे
प्रतीत्युपसर्गः । परिस्तीर्याग्निमिति समिद्धे पुनर्बर्चनं परिसंख्यानाथं
परिस्तरणमात्रमेव ननु ब्रह्मोपवेशनाद्यपीति । ततश्च क्षिप्रहोमः परि-
स्तरणायसंस्कारावेकत्राधिकौ अल्पत्वात् कालस्य । या तिरश्चीत्याभ्यां
जुहोति । पुमानजं जनयिष्यते असौ नामेत्येतस्मिन् सर्व्वनाग्नि
देवदत्तशर्मानामस्वाहा इत्येवम् ।

अथ जातकर्म । गोभिलः ।—‘यदास्मै कुमारं जातमाचक्षीरन्
अथ ब्रूयात् काङ्क्षत नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन वेति’ । अस्मै पित्रे
पुत्रं जातं कथयेयुः शिष्यादयः । नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन काङ्क्षत
इति पिता ब्रूयात् । नाभिच्छेदनमकृत्वा स्तनपानप्रतिषेधेन च बालकं
प्रतिपालयत । ततः पिता परिहितवस्त्रसहितः स्नायात् । ‘जाते पुत्रे
पितुः स्नानं सचेलन्यु विधीयते’ इति सम्बर्त्तात् । ततः पुत्रजन्मनिमित्तं
शुद्धिभादं तन्त्रेण कुर्यात् । ‘नैमित्तिकमर्थो बह्व्ये भादममुदायार्थकम् ।
पुत्रजन्मनि तत्कार्य्यं जातकर्मसम नरैः’ इति मार्कण्डेयपुराणात् ।
‘सामन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुल्लेखने । नान्वीमुखं पितृगणं पूजयेत्
प्रयतो गृही’ इति विष्णुपुराणवचनाच्च । साङ्गभादकरणाद्यको अज्ञात्-
सर्गमात्रं कर्त्तव्यम् । मिताक्षरायां पितामहः ।—अशेषं तु समुत्पन्न
पुत्रजन्म यदा भवेत् । कतुस्तात्कालिकी शुद्धिरुद्धः पुनरेव सः

तात्कालिकी पुत्रजन्मनिमित्तकालिकी । दानदर्पणे वराहपुराणम्—
 यावत्कालं सुते जाते न नाडी चिन्तये पुनः । चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः
 समयं समयम् । कृत्यचिन्तामणौ देवलः ।—‘जाते पुत्रे पिता भुत्वा
 सचेलं स्नानमाचरेत् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्त्वा बालं विलोकयेत्’ ।
 गर्गः ।—‘भुत्वा बालस्य वै जन्म कृत्वा वेदोदिताः क्रियाः । अच्छिन्न-
 नालं पश्येत् दत्त्वा रुक्मं फलान्वितम्’ । पुनः स्नानमाहादिपुराणम् ।
 —‘सुतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः । कृत्वा सचेलं स्नानन्दु
 शुद्धो भवति तत्क्षणात्’ । गोभिलः ।—‘ग्रीह्यवौ पेषयेत्तथैवावृता
 यथा शुक्लम् । ग्रीहिः शरत्पक्षधान्यं तदभावे हैमन्तिकं धान्यं यवालाभे
 गोधूमाः’ । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् ।—‘यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ याह्यं
 तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा ग्रीहीणामपि शालयः’ ।
 उभयालाभे प्रत्येकम् । ‘यथालाभोपपन्नं वा रौप्येषु तु विशेषतः’ । इति
 याश्वल्क्यवचने पात्रे तद्दर्शनात् । अत्राप्यशक्ता तथा कल्प्यते वट-
 शुक्लापेषणे या परिपाटी तयात्रापि पेषयेत् । दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठे नोप-
 कनिष्ठया चाङ्गुल्याऽभिसंयज्य कुमारस्य जिह्वां निर्मार्ष्टि इयमाशेति ।
 पिष्टौ ग्रीह्यवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा कुमारस्य रसनायां
 निदधाति इयमाशेति मन्त्रेण तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राशयेज्जातरूपेण
 चादाय कुमारमुखे गृह्णीति मेधान्ते मित्रावरुणाधित्वेतयर्क्षा सदसस्पति-
 मिति च । तथैव दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां धृतेन जातरूपेण काञ्चनेन
 घृतं गृहीत्वा मेधाजननं घृतं शिशोरास्ये संदधाति प्रत्येकमृगभ्यां
 गृह्णीतीत्यनेन मन्त्रस्य स्वाहान्तत्वं प्राशयेदित्यनेन मुखाधिकरणत्वं कृन्तत
 नाभिमिति ब्रूयात् स्तनञ्च प्रतिघत्तेति उक्तनिषेधविधिरयं नाभिश्चन्दो
 नाभिनिकटनाडीपरः स्तनपवं तत्क्षीरपरम् अत ऊर्ध्वमसमालम्भनमा दश-
 रात्रात् जातकर्म्मण उपरि असंस्पर्शः । दशमदिनं व्याप्य अभिवि-
 धावाक् जातकर्म्म कृत्वा न स्नानार्हता सद्यो जाते एनो नास्तीति
 वचनादिति सरला ।

अथ नामकरणम् । तत्र गोभिलाः ।—‘अननाहशरात्र बुगृहे शतरात्रे वा संवत्सरे वा नामधेयकरणम्’ । बुगृहे गते । तथाच भुतिः । ‘एकादशे द्वादशे बाहनि पिता नाम कुन्यात्’ एकादश इति मुख्यकल्पः । समर्थस्य क्षेपायोगात् इति न्यायात् । अतएव भट्टभाष्ये भुतिः । ‘न श्वः समुपासीत कोसमर्थस्य श्वोवेदेति’ । एतच्च प्रशस्त-
तरतमपरपरकालकर्मोत्तरपरम् । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चादग्ने-
रुदगग्नेषु दग्नेषु प्रागुपविशति । अथेति जन्म गृहाभ्यन्तरे अन्यथा
चन्द्रदर्शनात् प्राक् तद्बहिर्गमनं स्यात् । य इत्यनेन पितृरभावेऽन्यो-
ऽप्यधिकारी । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत
उदक्षं कर्मकत्रे प्रयच्छति उदक्षिशिरसमनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरत उपविशति
उदगग्नेषु कुशेषु आच्छाद्य आकीषदर्थे तेन मुखवर्जं छादयित्वा दक्षिणतः
पत्युर्दक्षिणतः स्थित्वा । उदक्षमुत्तानम् । अनुपृष्ठं कर्तुः पश्चिमदेशं
परिक्रम्य गत्वा । ‘अथ जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवतायै’
इति । तिथये नक्षत्राय कुमारस्येति शेषः । देवतायै तिथिनक्षत्रयो-
रित्यर्थः । तथाच बह्वृचगृह्यम् ।—‘तन्मध्ये जुहुयाद् यस्मिन् जातः
स्यात् इति’ । तिथयः प्रतिपदाद्याः तद्देवताः ब्रह्मत्वष्टृ विष्णुयमसोम-
कुमारमुनिवसुपिशाचधर्मरुद्रवायुमन्मथयक्षपितरः । पौर्णमास्यां विश्वे-
देवाः । एषां होमे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।—‘नामधेये मुनि-
वसुपिशाचा बहुवत् सदा । यज्ञाश्च पितरो देवा यष्टव्या तिथिदेवताः’ ।
तेन मुन्यादयो बहुवचनान्ता होतव्या इति शेषाः एकवचनान्ता
होतव्याः । नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि । देवता ज्योतिषे अश्वि-
यमेत्यादि । अत्राभिजितो भिन्नत्वात् अष्टाविंशतिहोमे तु नाभिजितौ
ग्रहणम् उत्तराषाढात्वेन च तदभिधानात् । तेन विरिञ्चिग्रहणम् ।
नक्षत्रहोमे छन्दोगपरिशिष्टम् । ‘आग्नेया द्वेऽथ सर्पा द्वे विराणा द्वे
वयैव च । आषाढा द्वे बनिष्ठा द्वे अश्विन्या द्वे तथैव च । इन्द्रान्ये-
तानि बहुवदक्षणां जुहुयात् सदा’ । इन्द्रद्वयं द्विवच्छेषमवशि-

इत्यन्वयेकवत् । - कृत्तिका- इहे' विस्तारता- इहे' आकाश- इहे' धमिहा
 इहे' इतानि श्लिकानि श्लिकानि ओम् । कृत्तिकाभ्यः स्वाहा रोहिणीभ्यः
 स्वाहा इत्यादिबहुवचनयुक्तानि जुहुयात् शेषं इन्द्रहर्ष- भाद्रपदहर्ष
 ऋगुनीहर्षश्च द्विवचनयुक्तं जुहुयात् शेषान्येकवचनयुक्तानि तद्देवताहो-
 मेऽपि विशेषः । 'देवता अपि हूयन्ते बहुवत्- सर्ववस्वपः । देवाश्च
 पितरश्चैव द्विवद्वध्माश्विनौ तथा' । देवा विश्वेदेवाः । गोमिलाः ।
 —'तस्य च मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् कोऽसि- कतमोऽसि- इत्येतन्मन्त्रं
 जपति आहस्यत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च- मन्त्रस्य घोषवदशन्तर-
 न्तस्यं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतं नाम दध्यात्' । कुमारस्य मुखमवाप्तुं
 वायुन् प्राणनिर्गमोपायभूतान् क्षिप्रविशेषस्तप्तमुखमक्षिणी नासिके
 कर्णाविति आभिमुख्येन स्पृशन् कोऽसीति मन्त्रं जपेत् आहस्यत्यं मासं
 प्रविशासावित्यत्रासाविति मन्त्रान्ते चासाविति च पदद्वयस्थाने सम्बो-
 धनान्तं नामोच्चारयेत् । कीदृशं कवर्गादिपञ्चकतृतीयादिवर्णान्वतम-
 वर्णान्तरस्यं वरलवाण्यतमवर्णमध्यं दीर्घं द्विमात्रम् । आकारादि
 अभिनिष्ठान्तो विसर्गः । एतमुभयान्वतरं यस्यान्ते अर्थादसम्बुद्धि-
 प्रथमान्तप्रयोगः । अन्यविभक्तेरसम्भवात् कृतं कृदन्तं यथा— बलि-
 ध्वंसी विश्वम्भर इत्यादि । तथाच गर्गः ।—'आदौ घोषवदशान्
 वरलवान् मध्ये पुनः स्थापयेत् अन्ते दीर्घविसर्जनीयसहितं नाम प्रयत्नात्
 कृतम् । श्लोके तिष्ठकराश्विनौम्बबुधे चित्रानुराधोत्तरे पौष्णे चादिति-
 रोहिणीषु शुभकृत् पुंसां समैरक्षरैः' । गोमिलाः ।—'एतदवहितम् ।
 एतज्जाम तद्वितरहितम्, एतच्च स्वयच्छोक्तत्वाद् प्रशस्तपरं कुलदेवमन्त्रा-
 भिसम्बद्धं पिता- नाम कुर्वात् तदन्वो- वा कुलवृद्धः' इति कल्पतरु-
 लिखितवचनाप्रामाण्यन्तरकरणव्यवहारः । अत्र नक्षत्रसम्बन्धेन- नामकरणं
 सप्तपञ्चकानुरोधात् स्वयन्त्रयादनुसारेण तच्च देवशब्दादुरपदास्तत्वेन
 कार्यम् । तथाच विष्णुपुराणम् ।—'अतएव नाम- कुर्वीत पितेव- दशभि-
 र्जग्निः । येनैतत्सर्वं नराख्यं हि शर्मन्ममवित्तं कृतम्' इति । अरमाणां

‘इति नदीस्य नरनाम देवात् पूर्व’ ‘सं विंशति’ ‘शर्मयुतम्’ । ‘शर्मो देवस्य विप्रस्य यस्मां जाता च मृत्युजः । मृतिगुप्ताश्च वैश्यस्य दाताः शूद्रस्य कारयेत्’ । इति कमवचने संमुख्योपलब्धेः ‘शर्मान्तं शीघ्रस्य स्यात्’ इति शातातपीयेन शर्मान्तता च । गोमिलः ।—‘अयुषान्तं स्त्रीणाम्’ । अयुक् अयुष्माक्षरं दान्तं यथा वशोदा इत्यादि । ‘वैषं गुहं गुहस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकाराश्च भीपूर्वं समुदीरयेत्’ । इति राघवमहृष्टप्रयोगसारदर्शनात् । स्वर्गगामित्वादिना सिद्धो अधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां भीशब्दादित्वं नाम्नो न मृतानां तथेति शिष्टाचारः । गोमिलः ।—‘मात्रे चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् उदीर्यं वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् गौर्दक्षिणा सा च प्रधानस्य नामकर्मणः’ ।

अथ निष्क्रमणम् । गोमिलः ।—‘जननाद्यस्तृतीयो ज्योत्स्नस्तस्य तृतीयायां प्रातः सशिरस्कं कुमारमाप्लाव्यास्तमिते सूर्ये वीति लोहिते अञ्जलिकृतः पितोत्तिष्ठते’ । कुमारस्य जननमारभ्य यो ज्योत्स्नो वृद्धियुक्तः पक्षस्तस्य तृतीयातिथौ प्रातः सशिरस्कं कुमारं स्नापयित्वा प्रातर्न मध्याह्नादौ अस्तमिते सूर्ये विगते रक्तिमावस्थे काले सन्ध्योऽपरमे अञ्जलिकृतः बहुमीहावाहिताग्निगणपाठात् कृताञ्जलिपतिष्ठते चन्द्रामिमुख उर्ध्वं तिष्ठते । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य दक्षिणे उदञ्चं पित्रे प्रयच्छति उदक्शिरसम् उदञ्चमुत्तानमिति महमाप्यम् । उत्तरां गच्छन्तमिति सरला । अनुपृष्टं परिफ्रम्योत्तरती-
-ऽवतिष्ठते यत्युः पृष्ठस्य पश्चादुपक्रम्य सा उत्तरस्यां तिष्ठेत् पश्चिमाभि-
-मुखी अथ जपति यत्ते सुसीमे हृदयमिति यथार्थं न प्रमीयते मुत्तो अनिन्ना
अधीति उदञ्चं मात्रे प्रदाय यथार्थं मातव्युवगतायां पिता यत्ते
ब्रह्मादि पुत्रो अनिन्ना अधीत्यन्तमन्त्रद्वयं जप्त्वा उत्तानमुत्तरां गर्भं गन्त-
मुदक्शिरसं कुमारं मात्रे दत्त्वा वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् । कृत्स्न-
विस्तारविः ।—‘स्वर्गविधानतोऽर्कशिनोर्ध्वं दापयेत्’ ‘अर्कशिनोर्ध्वं

छन्दोगोत्तरपरः । चन्द्रार्घ्यंस्तु क्षीरोदार्षवसंभूतेत्यादि । तत्र बुद्धि-
 भादमाह गोभिलः ।—‘सर्वाण्येवान्वाहार्यं वन्ति’ । एतदप्युक्ते-
 कर्मणि सर्वाण्येवान्वाहार्यं वन्ति । अन्वाहार्यं नान्दोमुखभादं
 दक्षिणा च तदुभययुक्तानि तथा च गृह्यान्तरम् ।—‘यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ
 या चान्ते दक्षिणा भवेत् । अमावास्यं द्वितीयं यदन्वाहार्यं
 विबुधैः’ । मातृपूजानन्तरमाह्वयमाणत्वात् श्राद्धस्य प्रधानकर्मान-
 न्तरमाह्वयमाणत्वादक्षिणायाः पिण्डपितृयज्ञानन्तरमाह्वयमाणत्वाद-
 मावास्याश्राद्धस्यान्वाहार्यत्वम् । न च बृहत्पत्रधुद्रपशुस्वस्त्यर्थम्
 परिविश्रयतोः । ‘सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते’ । इति
 छन्दोगपरिशिष्टाच्चान्द्रकर्मत्वेन श्राद्धपर्युदासः कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तो
 युक्त इति वाच्यं पूर्वार्द्धानिवलोकनात् । अतएव वृक्षइरेति पञ्चर्चा इति
 प्रकृते द्वितीयया श्रुत्या आदित्ये परिविश्रयमाने अक्षततण्डुलान् जुहुयात्
 पत्रस्वस्त्ययनकामः तृतीयया चन्द्रमसीति तिलतण्डुलान् धुद्रपशुस्वस्त-
 यनकामः इति सूत्राभ्याम् । परिविश्रयति सूर्ये हस्त्यश्वादिबृहद्वाहनस्व-
 स्तायनार्थं चन्द्रे च परिविश्रयति अजमेवादिधुद्रपशुस्वस्त्ययनार्थं होम-
 कर्मद्वयमुक्तं तयोः श्राद्धं नास्तीति परिशिष्टप्रकाशः । श्राद्धविवेकोऽ-
 पेक्षम् । गोभिलः ।—‘अथ ये अत ऊर्ध्वं ज्योत्स्नाः प्रथमोद्दिष्ट एव
 तेषु पितोपतिष्ठते अपामञ्जलीं पूरयित्वाभिमुखश्चन्द्रमसं यददश्चन्द्रम-
 सीति स श्रुत्वा जुहुयात्’ । द्विस्तृष्णीम् उत्सृज्य यथार्थं कियदधि
 अत ऊर्ध्वं ज्योत्स्नास्वेतत् कर्मासम्बत्सरम् । तृतीयशुक्लपक्षाद्दृष्टं
 शुक्लपक्षेषु प्रथमोद्दिष्टे तृतीयायां तिथौ वत्सरपर्यन्तं चन्द्राभिमुखः पिता
 सङ्गचन्द्रायाञ्जलिम् । ॐ यददश्चन्द्रमसीति मन्त्रेण दद्यात् । प्रथमोदित
 एवेति मष्टभाष्ये पाठः । तन्मते प्रथमोदिते चन्द्रमसि प्रतिपदि
 द्वितीयायां वेति व्याख्यातञ्च । ततो वामदेव्यगानमन्त्रिद्वावधारणं
 कुर्यात् ।

अथान्नप्राशनम् । यद्यपि गोभिलपक्षे अन्नप्राशनसंस्कारो नाभिहितः

तथापि 'अन्नस्य प्राशनं कार्यं' मासि षष्ठाष्टमे बुधैः । स्त्रीषान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः' । इति कृत्यचिन्तामणिभूतवचनेन सर्व-
शाखिकतृकत्वेनाकाङ्क्षितः । 'यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्' इति छन्दोगपरिशिष्टा-
दन्यशाखोक्तप्रकारेण छन्दोगेन कर्त्तव्यः । पूर्वोपरितेकर्त्तव्यता-
कलापस्तु स्वशाखानुसारेण कार्यः । इति भट्टनारायणप्रभृतयः ।
भुजबलभीमे ।—'षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे । प्राजेशादितिपौष्णवैष्णव-
भुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरैराम्नेयापपतिपित्रमेधु नितरामन्नादि भक्ष्यं शुभम्' ।
युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते । कृत्यचिन्तामणौ ।—'द्वादशी
सप्तमी नन्दा रिक्तासु पञ्चपर्वसु । बलमायुर्वंशो हन्याच्छिशुनामन्न-
भक्षणम्' । भुजबलभीमे । —'वृषद्वन्द्वधनुर्मीनकन्यालग्नेऽन्नभक्षणम् ।
त्रिकोणाष्टयुगास्तेषु ग्रहा यद्वत्तथा फलम् । बुधः शशधरो लग्नात्
षष्ठाष्टस्थोऽन्नभक्षणे' । मत्स्यपुराणम्—'अन्नप्राशे च सीमन्ते
पुत्रोत्पत्तिनिमितके । पुंसवने निषेके च प्रवेशे नववेश्मनः ।
देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः । तीर्थयात्रावृथोत्सर्गे
वृद्धिभाद्रं प्रकीर्त्तितम् । मार्कण्डेयः । —'देवतापुरतस्तस्य पित्ररङ्गतस्य
च । अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने । मध्वाज्यकनकोपेतं
प्राशनं शंसते ततः । कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्धालन्तु तं त्यजेत् ।
देवायतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डादि सर्वशः । शस्त्राणि चैव
शास्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् । प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः शिल्पभाण्डं
स्वयं तथा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति' ।

अथ चूडाकरणम् । अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरणम् । जननानन्तरं
वर्त्तमानतृतीये वर्षे चूडाकरणमुदगयनादीनां समुच्चये बोद्धव्यम् । कपुष्पिका
कपुष्पलक्ष्यः केशचूडा तासां वक्ष्यमाणविधिना संस्कारकरणम् ।
चूडाकरणं कर्म्मणो नामधेयम् । अयं कालो मुख्यः यद्योक्तत्वात् ।

जीवांसामध्येऽप्योऽपि 'कालः । यथा 'मनुः ।—'चूडाकर्म्म' 'द्विजीवीनां
संभवे' चामेव 'धर्मतः । प्रथमेऽब्दे 'तृतीये वा कर्त्तव्यं भुतिदर्शनात्'
इति । 'शङ्खलिखितौ । 'तृतीये वर्षे चूडाकरणं पञ्चमे वेति' ।
ज्योतिषे ।—'अयुष्माब्दे तथा मासि 'चूडा' मौमशानीतरे । अकैन्दु-
कालशुद्धौ च 'जन्ममासेन्दुब्राह्मे । रिक्तादर्शाष्टमी षष्ठी प्रतिपद्वर्जिते
सिते' । सिते शुक्लपक्षे । दक्षः ।—'षष्ठ्यष्टमीपञ्चदशी उभे पक्षे
चर्षादशी । अत्र सन्निहितं पापं तैले मासे भगे धुरे । भवणादित्रय-
स्वातीचित्रापुष्याश्विचन्द्रमे । आदित्यरेवतीहस्तज्येष्ठामूले च चौडकम् ।
हलामेषसिहककिंशुचिकेतरलग्नके' । अत्रापि तिथ्यङ्गादिविद्वर्षं विव-
र्जयेत् । 'सूर्ये दक्षिणमार्गंगामिनि हरो क्षुप्ते निरंशे रवौ क्षीणे शीतरक्षौ
महीजयमयोव्वारि निशासन्ध्ययोः । ध्रुवकेऽभ्यक्ततनौ निबुद्धसंमयेऽल-
ङ्कारयुके शिशौ क्षौराद्रोगमयं वदन्ति जवना मृत्युं तथान्ये जगुः' ।
भोजराजः ।—'उत्तरवर्त्मनि सवितरि चूडाकरणं जगुः शुभं जवनाः ।
चैत्रे मासि दिवाकरवारे शिखिसन्निधाने च' । रविवारेतरत्र गर्गः
—'जन्मक्षे जन्ममासे च युस्मे मासि च वत्सरे । न कुप्यात् प्रथमं
क्षौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः' । ज्योतिषे ।—'कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा
ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवानि च कार्याणि दिग्दिनानि च
वर्जयेत्' । गोभिलः ।—'पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निभपसमाहितो
भवतीति' । ध्यक्तार्थमेतत् । गोभिलः ।—'तत्रैव तान्युपकल्पितानि
भवन्ति' । अत्र उपलिप्ते देशे उपकल्पितानि अग्निसमीपे आसादितानि ।
तान्याह । एकविंशतिदर्भपिञ्जल्यः उष्णीदककंस औदुम्बरः क्षुरः ।
आदर्शो वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः पिञ्जल्यः पवित्राणि तानि
सप्त सप्त कृत्वा स्थानत्रये स्थाप्यानि । उष्णीदककंसंमस्मिन् उष्णीदक-
कंसः 'उदुम्बरस्यायमौदुम्बरस्ताम्रमयः क्षुरः तदभावे आदर्शो दर्पणम् ।
दक्षिणतोऽस्मिरिति शेषः । आसादनञ्च पूर्वस्मिन् । गोभिलः ।—
'अग्निर्हो गौमयः क्षुरस्थालीपाको वृषापाक इत्युत्तरतः' । अग्निर्हो

वृषात्पु... इत्यादि होमाद्यप्युक्तत्वात् संस्काररहितः । एतदभूयं प्राक् संस्कारपुरतः... किञ्चित् भवतीति । श्रीहिमवैस्तिष्ठमाधैरिति, पृथक् प्राक्प्राणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिषद्भ्युः । इन्द्रद्वयप्रज्ञात् श्रीहिमवैस्तिष्ठोः प्राक्प्राणि पूरयित्वा पुरस्तादग्नेः पुरतः स्थापयेत् । एवं तिलमाधैरिति करणात् एवासलामेऽग्नेनापि पूरयसिति महभाष्यम् । इत्यादि बहुवचनान्ता गणस्य संसृचका इति अत्र वीजं बहुवचनादनियतकर्तृकमासादनम् । गोमिलाः ।—‘कृषरो नापिताय सध्वंवीजानि चेति’ । निवृत्ते कर्मणि कृषरो श्रीह्मादिपान्नाणि च नापिताय देवानि प्रतिपत्तिस्तुसादनप्रसङ्गादत्रोक्ता । ‘अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्नेरुदगमेषु दग्धेषु प्राच्युपविशति’ ।

अथाज्यसंस्कारानन्तरम् । प्राची प्राक्मुखी । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चात् प्राक्मुखीऽवतिष्ठते । अथशब्दः किञ्चित् कर्म स्मारयति । तच्च कर्म यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्म्मणीति वचनात् चूडाकर्म्मणः पुरस्ताच्चोपरिशिष्टाच्चतस्रो महाव्याहृतयो भवन्तीति महानारायणः । पाणिग्रहणे तु महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्तामिश्रचतुर्थीमिति गोमिलदर्शनात् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोम उक्तः । तेन यश्चूडां करोति स व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमानन्तरं गृहीतकुमारायाः पश्चात् प्राक्मुख उन्मुक्तिरिति । अथ जपति आयमगात् हुरेणेति सवितारं मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्षमाणः । अथ उन्मोक्तवस्थानानन्तरमेवायमगात् इति मन्त्रं सवितारं ध्यायन् । पितरश्चावलोक्तयद् जपति । उष्णेन वायुदकेनैषीति वायुं मनसा ध्यायन् उष्णोदकं संप्रेक्षमाणः । वायुं ध्यायन् उष्णोदकपूर्णं कंसपात्राच्छावलोक्तयद् उष्णेन वाय इति मन्त्रं जपेत् । गोमिलाः ।—‘दक्षिणेन पाणिना अप आदाय दक्षिणां कपुष्पिकाम् उन्दयति आप उन्दन्तु जीवसे इति’ । कंसपात्रादक्षिणेन पाणिना अप आदाय कुमारस्य दक्षिणकपुष्पिकामुन्दयति वन्दयति । कं शिरः शीततपादि-

रक्षणेन पुष्पाति इति कपुष्पिका शिरसस्तमयपार्श्वस्थकेशजूटिका
 उच्यते । उक्तञ्च । ‘कपुष्पिकाऽभितः केशान् मूर्द्धिन् पश्चात् कपुच्छल-
 मिति’ । गोमिलः ।—‘विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीति औद्गुम्बरं क्षुरं प्रेक्षेत आदर्शं
 वा’ । औद्गुम्बरं ताम्रं तदलामे दर्पणं पश्येत् विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीति
 मन्त्रेण । ओषधे त्रायस्वैनमिति सप्त दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणायां कपुष्पि-
 कायामभिशिरोऽग्रा निदधाति । आसादितदर्भपिञ्जलीमध्यात् सप्त-
 पिञ्जलीर्ग्रहीत्वा दक्षिणायां कपुष्पिकायाम् ओषधे त्रायस्वैनमिति
 मन्त्रेण स्थापयति । अभिशिरोघ्राः शिरसोऽभिमुखाग्रा ऊर्द्ध-
 मूलाघोघ्रा इत्यर्थः । गोमिलः ।—‘ता वामेनाभिगृह्य दक्षिण-
 पाणिना औद्गुम्बरं क्षुरं गृहीत्वा दर्शं वा निदधाति संलग्नं धारयति ।
 येन पूषा बृहस्पतिरिति प्राञ्चं प्रोहत्यप्रच्छिन्दन् सकृत् यक्षुषा
 द्विस्तूष्णीम्’ । येन पूषेत्यनेन मन्त्रेण वारत्रयं प्राञ्चं प्रागतं क्षुरं
 कपुष्पिकादेशे प्रोहति प्रेरयति । अप्रच्छिन्दन् केशच्छेदमकुर्वन्
 एकवारं मन्त्रेण वारद्वयं तूष्णीम् अप्रच्छिन्दन्निति क्षुरपक्षे । गोमिलः
 —‘अथायसेन प्रच्छिद्यानहुहे गोमये निदधाति’ । अनन्तरं लौह-
 क्षुरेण कपुष्पिकाकेशान् दर्भपिञ्जलीसहितान् क्षित्वा ताभिः सह
 वृषगोमये निदध्यात् । गोमिलः ।—‘एतयैवावृता कपुच्छलम् अनयै-
 वावृता परीपाठ्या कपुच्छलं संस्कुर्यात् अवष्टस्योपरि उन्नतशिरो-
 ऽवयवः कपुच्छलम् । गोमिलः ।—‘एतयोत्तरां कपुष्पिकाम्’ । एतया
 प्रक्रियया बालां कपुष्पिकां क्षिन्द्यात् । गोमिलः ।—‘उन्दनप्रभृति-
 ष्वेवामिनिवर्त्तयेत् । क्लेदनादिकर्म पुनः कुर्यात्’ । उन्दी क्लेदने ।
 उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत् श्यायुषं यमदग्नेरिति
 मूर्द्धानं कुमारस्य एतयैवावृता स्त्रियास्तूष्णीम् । मन्त्रेण च होमः ।
 आवृता प्रक्रियया तूष्णीमनन्तरोक्ताः सव्ये संस्कारा मन्त्रवर्ण भवन्ति ।
 ‘अमन्त्रिका च कार्थ्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः’ इति मनुवचनात् ।
 तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः’ इति याज्ञवल्क्य-

वचनाम् । होमस्तु मन्त्रेण तुशब्दश्चायै तेन वृद्धिभादश्च मन्त्रवदेव भवतीत्यर्थः । गोभिलः ।—‘उदगन्नेत्सुप्य कुशलीकारयन्ति यथा गोत्रकुलकल्पं’ उदक् उत्तरतः उत्सुप्य गत्वा कुमारं कुशलीकारयन्ति नापितहस्तेन मुण्डयन्ति यथा गोत्रकुलाचारस्तथा । राजमार्त्तण्डः ।—‘प्राचीमुत्तः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुप्यान्नरः क्षौरमनुत्कटस्थः’ । वृद्धगर्गः ।—‘केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्राम् । दिति-मदितिश्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम्’ । गोभिलः ।—‘धानुद्गृहे गोमये केशान् कृत्वा अरण्ये गत्वा निखनन्ति’ । वृष-गोमये सर्वान् केशान् अवस्थाप्यारण्यं नीत्वा निखनन्ति बहु-वचनादनियतकर्त्तृकत्वं स्तम्बे हैके निदधाति । ह इति निपातः । एके आचाार्याः ब्रीहियवादिस्तम्बे निदधाति तान् केशान् प्रक्षि-पन्तीत्यर्थः । यथार्थं गौर्दक्षिणा । यथार्थमुदीच्यं व्यस्तसमस्तमहा-व्याहृतिहोमादि वामदेव्यगानान्तं कर्म समापयेत् दक्षिणा देया प्रधानकर्मणामित्यर्थः ।

अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः ।—‘गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् । गर्भैकादशेषु क्षत्रियं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् । आ षोडशाद् ब्राह्मण-स्यानतीतः कालो भवति आ द्वाविंशात् क्षत्रियस्य आ चतुर्विंशा-द्वैश्यस्य, अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । नैतानुपनयेयुर्ना-ध्यापयेयुर्न एमिज्जिवाहयेयुः’ । गर्भवर्षमष्टमं येषां वर्षाणां तानि वर्षाणि गर्भाष्टमानि तेषु गर्भाष्टमेषु वर्त्तमानं ब्राह्मणमुपनयेत् । अध्यापनार्थमाचार्यसमीपं नीयते येन कर्मणा तदुपनयनमिति कर्मणो नामधेयं तेन कर्मणा योजयेत् । ‘रक्षोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तदयोगात् बालस्योपनयं विदुः’ इति स्मृतेः । आ षोडशादित्यभिषिधावाक् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् । ‘षोडशाब्दो हि विदस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः स चतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता । सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते’ ।

अङ्कः षोडशवर्षाणां पुनयवत्कालः प्रकीर्तयेत् । 'पतितः— यस्व सावित्रीः
 दशवर्षाणि— पञ्च च । ब्राह्मणस्य : विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ।
 प्रपञ्चितं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः' इति यमवचनेन तदनङ्कः
 प्रतीयते । अनयोर्गर्भजन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथाच माण्डव्यः—
 'व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके
 प्रवृत्तिपूर्वं सदान्ये तु' । यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठीनसि-
 वचनम् । 'द्वादश षोडशविंशतिश्चेदतीता । अविरुद्धकाला भव-
 न्तीति' । तद्द्वादशवर्षाद्वरपरिग्राहणादीनां महाभ्याद्वतिहोमरूपप्राय-
 श्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरिगुरुप्रायश्चित्तमिति । तथाच शङ्खलिखितौ ।
 —'व्रात्यश्चान्द्रायणक्षरेत् गोप्रदानञ्च कुर्यात् चान्द्रायणाशक्तौ
 घेन्रष्टकं तन्मूल्यं वा सार्द्धं द्वाविंशतिकार्षापणा गोमूल्यं कार्षापण
 एकः मिलित्वा सार्द्धं त्रयोविंशतिकार्षापणा देयाः' । पितृमातु-
 रहितस्य निःस्वस्य देशोपप्लवादिना पतितसावित्रीकस्य वा विषये
 तु मनुविष्णू । 'येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
 तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्' । कृच्छ्रं
 प्राजापत्यम् । तत्राशक्तौ घेनुत्रयं तन्मूल्यं नवकार्षापणा वा देयाः ।
 अकृतप्रायश्चित्तान् प्रत्याह नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कर्त्तृ-
 संसर्गिणां प्रायश्चित्तदर्शनार्थम् । तथाच स्मृत्यन्तरम् । 'व्रात्या-
 चास्यस्य भुक्तान् कृच्छ्रपादेन शुध्यति । यश्चोपनयते व्रात्यान्
 त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति' भूजबलभीमकृत्यन्त्रिन्तामण्योः । 'स्वाती-
 शकचनाश्विमित्रकरमे पोष्णं चित्राहरिष्वेन्दौ तोयपती भगे दिति-
 सुते भाद्रद्वये सागरे । केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरःशिशुमे चन्द्रे च
 तारे शुमे कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सिताकैव्यकाः' ।
 अदितिसुत उत्तरफल्गुनी सागरः पूर्वाषाढा । दीपिकायाम् ।—
 'जीवाकैन्द्विशुद्धौ हरिशयनबहिर्भास्करे चोत्तरस्थे स्वाध्याये वेद-
 वर्णाधिप हह शुभरे क्षीरमे नावितौ च । शुक्राकैव्यर्क्षजने रविमन्त्र-

तिथिं प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दुं नोष्वोवास्तातिचारेऽर्कसितपुबदिने
 कालशुद्धौ ऋतं स्यात्' । रविमदनतिथिं सप्तमीत्रयोदशीं षष्ठाष्टमेन्दुं
 लग्नापेक्षया प्रोज्झ्य त्यक्त्वा । कृत्यचिन्तामणौ—'माघे द्रविण-
 शीलादयः फाल्गुने च दृढव्रतः । चैत्रे भवति मेघावी वैशाखे
 कोविदो भवेत् । ज्येष्ठे गहननीतिस्त आषाढे ऋतुभाजनः । शेषे-
 ष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम्' । राजमासं षष्ठे—
 'पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति' । आश्वलायनः—
 'उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे कल्पाणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदान-
 विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येके' । आपूर्यमाणे पक्षे
 शुक्लपक्षे । बृहद्गर्गः—'स्मृतिसूक्ताननध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीं ।
 पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्' । श्रीपतिष्ववहारसमुच्चये
 —'कार्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुनाषाढयो रपि । कृष्णपक्षे द्वितीया-
 यामनध्यायं विदुर्बुधाः । भुजबलः—'चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिसृष्वे-
 वाष्टकानि च । मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा । पक्षयो
 र्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकालकृष्टौ कुर्वीत व्रतबन्ध-
 शुभक्रियाम् । उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षवोर्विधानात् कार्तिकादौ
 कृष्णपक्षे च द्वितीयाया निषेधः पुनः संस्कारमर्हतीत्युक्तप्रायश्चित्तरूपोप-
 नयनपरः । वैश्योपनयनपरश्च । तथाच गर्गः—'विप्रस्य क्षत्रियस्यापि
 मौञ्जी स्वादुत्तरायणे । दक्षिणे च विशां कार्यं नानध्याये न संक्रमे ।
 अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत्' । अपिना दक्षिणायन-
 कृष्णपक्षयोः समुच्चयः । नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लतृतीया
 आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा । वैशाखशुक्लतृतीया
 युगादित्वेन निषिद्धा । 'षष्ठ्यामशुचिरुगमाभ्यौ रिक्तानि बहुदोषभाक्' ।
 सामगानां कुजवारेऽपुनयनं शास्त्राधिपत्वात् । तथाच—'शास्त्राधिपे
 वलिनि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
 नीचस्थितेऽरिषद्गतेऽथ पराजिते वा जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्महीनः' ।

व्यस्य शास्त्राधिपस्य । कृण्वचिन्तामणौ—‘जन्मोदये जन्मसु तत्रकासु
 चन्द्रोऽथवा जन्मनि जन्ममे वा । ज्ञेतेन विप्रो न बहुभुक्तोऽपि विद्या-
 ऋषौः प्रथितः पृथिव्याम् । अस्तं गते वैत्यशुरो गुरो वा ऋक्षोऽपि
 च पापयुतेऽप्यनुक्ते । व्रतोपनीतो दिक्सेः प्रणाशं प्रयाति देवैरपि
 रक्षितो यः’ । उदये लग्ने व्रतेन उपनयनेन । गोभिलः—‘यदहर्हयैष्यन्
 माणवको भवति प्रागेयैर्न तदहर्माजयन्ति कुशलीकारयन्स्त्रिभाषयन्त्यलं
 कुर्वन्त्याह तेन वाससा समान्छादयन्ति’ । यदहर्हयैष्यन् उपभ्यन्
 उपनयनं कारयिष्यन् माणवक उच्यते भवति । माणवकोऽजन्वीतवेदः ।
 ‘अनृचो माणवको ज्ञेय एनः कृष्णमृगः स्मृतः । रुग्णोरमृगः प्रोक्तः
 सुमरः शल उच्यते’ । प्राक् प्रातः । तच्च ‘चतस्रो घटिकाः प्रातरुणो-
 दय उच्यते’ इति ब्रह्मवैवर्तौक्तम् । अत्र घटिका दण्डः । ‘त्रियामां
 रचनीं प्राहुस्त्यक्तायन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये विषसायन्त-
 संशिते’ इति तत्रैवोक्तेः । भोजयन्ति क्षीरादिकमिति शेषः । अथाच
 ब्रह्मचारिकाण्डे कल्पतरुवृत्तशङ्खलिखितौ—‘पयोयवागुग्मिष्ठाहाराः
 क्रमशो द्विजातीनाम्’ । कुशलीकारयन्ति सुण्डयन्ति व्याप्लावयन्ति
 स्नपयन्ति आहतेनासूदितेन वाससा वक्ष्यमाणेनाच्छादयन्ति परिषा-
 पयन्ति । अत्रैकवचनादधरीयमेतत् । उत्तरीयन्दु उपरिष्ठादजिनं
 वक्ष्यते । क्षौमं शाणं वा ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्य आविकं वैश्यस्य’ ।
 क्षुमा अतसी तस्या इदं क्षौमं तसरादि । शाणं शणतन्मुभयं तदुभयं
 ब्राह्मणस्य । गोभिलः—‘ऐणेषुरौरावाजानि अजिनात्रि’ । एनः
 कृष्णमृगः रुग्णोरमृगः अजश्चागः यथाक्रमः द्विजानामेतान्यजिनानि ।
 गोभिलः—‘मुञ्जकाशतासून्योरसनाः’ । मुञ्जः शरः तासूनः शणस्तद्भवा
 रसना मेखला तासूनी । तथाच अनुः—‘मोज्जी त्रिवृत् सम्मा शलद्वया
 कार्पा विप्रस्य मेखला । क्षत्रियस्य च मौर्वी ष्या वैश्यस्य शणतान्तवी ।
 मुञ्जालामे व कर्तव्या कुशमान्तकक्त्वजैः । त्रिवृताधन्विनैकेन त्रिभिः
 पञ्चभिरेव वा’ । गोभिलः—‘पार्णेवैल्वाश्चतुर्दण्डाः’ । पार्णः

प्राप्ताशः । मनुः—‘ब्राह्मणो वैश्वपात्नीश्रीः क्षत्रियो वेदधोविरो ।
 वैश्वोदुम्बरो वैश्यो दण्डानहन्ति कर्माः’ । एते वर्णमात्रस्य ब्राह्मणे
 विधानात् प्रतिष्ठेयस्ति दण्डमिति मनु वचनान्तरे एकवचनभूतेरत्रैक-
 दण्डधारणं ननु द्वन्द्वनिर्देशदण्डद्वयधारणम् । मनुः—‘केशाम्तिको
 ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः । ललाटेऽभिमतो राक्षः स्यात्
 नासान्तिको विशः ।’ अणवस्ते तु सर्वे स्युरग्राः सौम्यदर्शनाः ।
 अतुल्येकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः । अज्ञाने वा सर्वाणि
 वर्णानि । स्वस्य स्वस्यालामे सर्वाणि क्षौमादीनि सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् ।
 गोभिलः—‘पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निवक्त्रमाहिती भवति ।’
 स्पष्टार्थमेतत् । गोभिलः—‘अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चादग्ने-
 रुदगग्नेषु दर्भेषु प्राणाचार्य्योऽवतिष्ठते । अथाहुतिमिराहुतिचक्षुष्ये
 हुते अग्ने व्रतपते’ इति पञ्चाहुती हुत्वा आचार्य्यः पश्चादुदगेषु कुंरेषु
 प्राङ्मुख ऊर्ध्वस्तिष्ठेत् । अत्र हुत्वाचार्य्यैर्त्यक्कस्तृक्त्वादेश एव हुत्वा
 तिष्ठेत् । होमकरणत्वान्मन्त्राणां होमकर्तुराचार्य्यस्य मन्त्रपाठो न
 माणवकस्य । यत्र च ब्रह्मचारिणाद्युच्चारणं तत्र ब्रह्मचर्य्यमागामिति
 काचयतीति वचनादग्रे व्रतपते व्रतं चारिष्यामीति मन्त्रलिङ्गेषु ऋत्विक्-
 न्धानीयत्वान्माणवकस्य मन्त्रैरग्रादिप्रार्थना ब्रह्मचर्य्यं नाचार्य्यस्य ।
 तथाच । ‘यां वै काञ्चन ऋत्विज आशिषमाशासते सा यजमानस्यैव’
 इति सरला । तत्र ऋत्विक्क्यजमानपदयोराचार्य्यमाणवकपरत्वे प्रमाणा-
 भावात् । अतएव भट्टमाष्यम् । होमेन तदाचार्य्यसम्बन्धः कुतो
 हुत्वाचार्य्योहवतिष्ठते इति क्वा प्रत्यययोगात् मन्त्रन्तु माणवकी जपेत्
 कुतो मन्त्रलिङ्गात् । व्रतश्चरिष्यामीत्याहुतमपुरुषप्रयोगोऽन्यथानुपपद्यते ।
 गोभिलः । ‘—अन्तरेणाग्राचार्य्ययोर्माणवकोऽञ्जलिकृतोऽभिमुख
 आचार्य्य उदगग्नेषु दर्भेषु अग्राचार्य्ययोर्मध्ये आचार्य्योभिमुखः
 कण्वतिष्ठते इति योज्यम् । तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणोऽ-
 यामञ्जलिं धुरयति उपरिष्ठादाचार्य्यस्य तस्य माणवकस्य दक्षिणस्यां

दिश्यवस्थितौ ब्राह्मणोऽधीतवेदः सलिलाञ्जलिं माणवकस्य पूरयित्वा
 उचरिष्वात् पश्चादाचार्यस्याञ्जलिम् । गोमिलः—‘प्रेक्ष्यमाणो जप-
 त्वागन्त्रा समगन्महीति’ । कं प्रेक्ष्यमाणः को जपति । माणवकं
 प्रेक्ष्यमाण आचार्य आगन्त्रा समगन्महीति मन्त्रं जपति, स्वस्ति
 सञ्चरतादयमिति मन्त्रलिङ्गात् । गोमिलः—‘आचार्यो ब्रह्मचर्यं
 मागामिति वाचयति’ । आचार्यो माणवकं पाठयतीत्यर्थः । को
 नामासीति नामधेयं पृच्छति, तस्माच्चार्यो ऽभिवादनीयः । नामधेयं
 कल्पयित्वा देवताभयं नक्षत्राभयं गोत्राभयं वा इत्येके । अभिवादनीयं
 अभिवादननिमित्तं नाम कल्पयित्वा तदानीमेवाचार्यः को नामासीति
 पृच्छेत् । तच्च देवताभयं कृष्णादिनक्षत्राभयं शतपदचक्रोक्तजन्मकालीन-
 नक्षत्रपादात् ज्ञेयम् । गोत्राभयं शान्तिहत्यादि । गोमिलः—‘उत्-
 सुज्यापामञ्जलिराचार्यो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं साङ्गुष्ठं गृह्णाति ।
 देवस्य ते सविदुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यमौ
 इति जलाञ्जलिं त्यक्त्वा गुरुर्दक्षिणेन ब्रह्मचारिदक्षिणपाणिमङ्गुष्ठेन सह
 गृह्णाति देवस्य त्वेति मन्त्रेण । असाविति सम्बोधनविभक्त्या माणवकस्य
 नाम गृह्णीयात् । इदानीं गृहीतमाणवकहस्तस्याचार्यस्याग्निस्ते हस्तम-
 ग्रहीदिति मन्त्रपाठे प्रमाणं गोमिले नास्ति अन्यत्र बोध्यम् । गोमिलः—
 ‘अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति सूर्यस्यावृतमश्चावृतम्वासाविति ।
 तद्देशस्थमेवैनं प्रत्यङ्मुखं सन्तं प्रादक्षिण्येन प्राङ्मुखं करोति सूर्यस्येति
 मन्त्रेण । अत्राप्यसावित्यत्र सम्बोधनान्तनामग्रहः । दक्षिणेन पाणिना
 दक्षिणमंशमवस्पृश्य अनन्तर्हितं नामिदेशमभिस्पृशेत् प्राणानां ग्रन्थिरसीति
 प्रदक्षिणावर्त्ते माणवके प्राङ्मुखोऽवस्थिते आचार्योऽस्य दक्षिणमंशं स्पृष्ट्वा
 अव्यवहितं नामि प्राणानामिति मन्त्रेण स्पृशेत् । अत्राप्यमुमिति
 पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् । गोमिलः—‘उत्सृज्य नामि-
 देशममुष’ इति । जपेदिति वाक्यशेषः । उत्सृज्य करं सर्पते
 र्गत्यर्थात् ऊर्ध्वं करमुत्सृज्य ऊर्ध्वं नीत्वा नामिदेशं समीपार्थः

द्वितीया, नामिदेशसमीप एव उदरे करमवस्थाप्याशुव इति जपेत् ।
 कुतो मन्त्रलिङ्गात्, अशुवशब्देन जठरोऽग्निवच्यते । तस्मान्नामेस्तत्पुण्य
 करं नामिदेशसमीप एव उदरं जठरामिस्थानमालम्बाशुव इति जपेत् ।
 इति मन्त्रभाष्यदर्शनात् वायुदेवता इति भवदेवगुणविष्णुकं निरस्तम्
 अशुवविभक्तिव्युत्पत्त्या अशुव इति समाख्या । अत्राप्यसुमिति
 पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यं उत्पुण्य हृदयदेशं कृशन् इति ।
 जठराशुतत्पुण्य ऊर्ध्वं नीत्वा करं हृदयमालम्ब्य कृशन् इति जपेत् ।
 कृशन् शब्देन हृदय एव पुरुषो यत उच्यते अतो हृदयदेशमालम्ब्य
 जपतीति तदधिष्ठातृत्वात् पुरुषस्य । तथाच भुतिः । 'स एवैष
 आम्बाहृदीति' । अत्राप्यसुमिति पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् ।
 दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमालम्ब्य प्रजापतये त्वा परिदाम्यसाविति ।
 अंशं माणवकस्येति शेषः । आलम्ब्य स्पृष्ट्वा प्रजापतये त्वेति जपेत् ।
 असाविति स्थाने सम्बोधनान्तनामग्रहणम् । गोभिलः—'तव्येन सव्यं
 देवाय त्वा सवित्रे परिदाम्यसाविति वामेन पाणिना ब्रह्मचारिणः
 सव्यमंशं स्पृष्ट्वा देवाय त्वेति जपेत् । अत्रासाविति स्थाने सम्बोधनान्तं
 नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः—'अयैनं संप्रेषयति ब्रह्मचार्यमाविति' ।
 समिधमाधेहि आपोशानं कर्म कुरु मा दिवा स्वाप्सीरित्यपि सर्वत्र
 ओम् वादमिति च श्रूयात् । 'यदुच्यति अस्तमिते समिधमादधाति
 तदिदमादिश्यते यच्च सायं प्रातः समिधमाधेहि इति श्रुताश्रुतं तस्मान्नात्र
 तदवशिष्यते पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चान्द्रिः परिदधाति इति तदिदमादिश्यते
 सायं प्रातर्भोजनयोरपि पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च पृथक्मन्त्राभ्यासापोशानं
 हे ब्रह्मचारिन्निति । मन्त्रौ तु शाखान्तरादुपादेवौ । अमृतो-
 पस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात् अमृतापिधानमसि स्वाहेति उपरिष्ठात्
 इति यद्वद्विहितं कर्म तत्तत् कुरु मा दिवा स्वाप्सीः दिवा
 स्वप्नमाकाशीरित्यर्थः । माणवकः सव्येष्ट्वेव ग्रन्थेषु वादमोमिति
 वा प्रतिषेधनं दद्यात् । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—'ब्रह्मचारिसमाधिष्ठे'

युक्तं प्रतर्कमिति । 'बादमोभिति' वा भूयात् तत्तत्कैवानुपालयन् ॥ गोभिलः—'उदगग्नेस्तत्सुप्य प्रागाचार्या उपविशति उदगग्नेषु दमोषु' । स्पष्टार्थमेतत् । प्रत्यङ्माणवको दक्षिणजान्वकोऽभिमुख-
माचार्यसुदगग्नेषु दमोषु प्रत्यङ्मुखो माणवको दक्षिणजानु अर्क-
गतं भूमौ यस्य स आचार्याभिमुखं यथा स्वात्तथा उपविशति
इति पूर्वोक्तान्वयः । उत्तरत एवाग्नेः ज्यैष्ठ्यं त्रिः प्रदक्षिणं मुखमेखलां
परिहरन् वाचयति । इयं दुरुक्तं परिबाधमाना ऋतस्य गोप्त्रीति
च । अथ तथैवोपविष्टं माणवकं इयं दुरुक्तं परिबाधमाना इति
ऋतस्य गोप्त्रीति च मन्त्रद्वयं कटिदेशस्य मौञ्जमेखलां वारत्रयं
परिधापयन् वाचयति । अत्र परिधानस्यावृत्तावपि सत्यां सकृदेव
मन्त्रप्राठः । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृदेव मन्त्रवाचनं कृत्वेति
वचनात् । मुखालामे कुशेनेति प्रागुक्तं गृह्यानुक्तमपि । यशोपवीत-
मस्मिन्नेव समये परिधापयेत् । मेखलानन्तरं 'कार्पासमुत्तरीयं स्यात्
त्रिप्रस्योर्द्धवृत्तं त्रिवृदिति' मनुक्तेः । पवित्रं चास्मै प्रयच्छतीति
जातृकर्णात् । यशोपवीतिनं कुर्यादिति सांख्यायनाच्च । 'मेखलामजिनं
दण्डमुपवीतम् कमण्डलु' । अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि
मन्त्रवत् ॥ इति मनुवचनेनोपवीताजिनयोरपि धारणे समन्त्रत्वावधारणादि
गृह्ये तदनुदेशात् शाखान्तरादुपादधात् । यशोपवीतमसि यज्ञस्य
त्वोपवीतेनोपनेष्यामिति भट्टभाष्यम् । अस्मिन्नेवावसरे अजिनमुत्तरीय-
मिस्थापस्तम्बः । अजिनञ्च कृष्णतारचर्मं प्रागुक्तत्वात् । अजिन-
प्राहणमन्त्रस्य उम् मित्रस्य चक्षुर्वक्ष्यं वक्षीयस्तेजो यशस्वि स्थविरं
समूहमनाहतस्य वसनं जरिष्णूपवीतं वाह्यजिनं दधेयमिति
तेसिरीयशाखापठितो द्रष्टव्य इति भट्टभाष्यम् । एवञ्च दण्डजिनो-
पवीतानि मेखलाञ्चैव धार्यत् इति याज्ञवल्क्यवचनं द्रव्यधारण-
विधायकम् । एतदनन्तरमाचमनं कुर्यात् । यशोपवीतिना वाक्पा-
न्तेवकीर्णः कृत्वाविति गोभिलोक्तम् । आचामेदित्यनुवृत्तौ 'शिवः'

वद्धा कथित्वा ह्ये निर्णिके वाससी शुभे । तूष्णीम्भूता समास्राम
नो मन्त्रं त्रिलोक्यम् ॥ इति देवस्य चनाम् । हरिशर्माप्येवम् ।
गोमिलः ।—अधोपसोदत्यधीहि भोः सावित्री मे भवाननुत्तरीति ।
अनन्तरं तयैकोपविष्टो माणवक उपसीदति कृताञ्जलिपुट आचम्य-
गतचक्षुःसज्जो भवति । अधीहि मोरित्यादि मन्त्रेण अधीहि
अध्यापय सावित्री सवित्रेवताकां गायत्रीम् । मोरित्याचम्य-
सम्बोजनम् । भद्रभाष्येऽप्येवम् । तस्मा अन्वाह पञ्चः अर्द्धचंशः
श्रुकशः इति । तस्मै माणवकाय अन्वाह अनुमूयात् पूर्वं
तावत् पञ्चः पादशः ततोऽर्द्धचंशः तत श्रुकशः । श्रुकश इत्यत्र
मर्वामिति पाठः सरलायम् । महाभ्यादुतीथ विकृताः उद्धारान्ताः
विकृताः पृथक्कृताः । उद्धारान्ता इत्यत्र सुरोमिति भद्रभाष्यम् ।
सुरिति मण्डवेवमष्टः । उभयमतप्राही वीरेश्वरस्तु उम् सुरोमिति
अन्ता अवसानभूताः । वार्धमस्मै दण्डं प्रयच्छन् वाचयति सुभवसु-
श्रवसं माकुर्विति वार्धं पलाशादिभवं दण्डं माणवकाय ददत्
सुश्रवेति पाठयति । अथ भैक्ष्यञ्चरति । अथ शब्दस्तूष्णीमादित्यो-
पस्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च शंसति । 'प्रतिगृह्ये पित्तं दण्डमुपस्थाप्य
च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि' ॥ इति
मनुचक्ष्मात् । भिक्षासमूहं भैक्ष्यं तथरति आबहति इत्यर्थः ।
मातरमेवात्र ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः ।
याचते इत्यध्याहार्यम् । सुहृदे स्निग्धहृदये स्वस्वाद्ये । तथाच मनुः—
'मातरं वा स्वमारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिक्षोस्त भिक्षां
प्रथमां या चैनं नावमानयेत्' ॥ सन्निहितास्तद्देशस्थाः, नह प्रतिगृहं
गत्वा । भवति भिक्षा वेदीति ब्राह्मणभिक्षाप्रयोगः । तस्याच
मनुः ।—'भवत् पूर्व' चरेत् भैक्ष्यमुपवीतो द्विजोत्तमः । भवन्मध्यन्तु
राजन्मो वैश्यस्तु भवदुत्तमः । आदिमध्यावसानेऽनु भवच्छन्दोप-
लक्षितः । ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्ष्यचक्ष्मां यथाक्रमम्' । इति

याज्ञवल्क्यवचनाच्च । आचार्याय भैक्ष्यं प्रविशेदयतो वेदवति
 समर्पयति भोरिति । आचार्याय निवेश प्रतिगृहीयादिति गृह्यान्तर-
 वचनात् । भैक्ष्यं भोरिति निवेदनमन्त्रः । भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात्
 आचार्याय निवेश स्वयं तदेव भुञ्जीत । तथाच मनुः—
 'समाहृत्याथ तद्भैक्ष्यं यावदन्नममायया । निवेश गुरवेऽश्नीयात्
 आचार्यः प्राकृत्सुखः शुचिः' ॥ आचार्यश्च माणवकाय भैक्ष्यं
 प्रदाय कर्मशेषं समापयेत् इति, तच्च सावित्रचक्रहोमादिवक्ष्यमाण-
 तत्तदप्यन्यात् । तिष्ठत्यहःशेषं वाग्यतः । माणवकोऽहःशेषं संयत-
 बागास्ते । अस्तमिते समिधमादधाति अग्नये समिधमहार्षमिति ।
 अस्तंगते सूर्ये समिधं प्रादेशमात्रमग्नये समिधमहार्षमित्यनेनादधाति
 इयमेवातः प्रधानाहुतिः । ततश्चास्याः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च समिद्धवतीति ।
 उक्तञ्च—'समिधाविष्टु होमेषु मन्त्रवैवतवर्जिता । पुरस्ताच्चोपरि-
 ष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्धवेत्' ॥ समिद्धोमश्च सायं प्रातः कर्तव्यः ।
 तथाच मनुः—'दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसे । सायं
 प्रातश्च शुद्धयादाहिताग्निरतन्त्रितः ॥' समिदाधानानन्तरञ्चाग्नि-
 मभिवादयेत् । तथाच गृह्यान्तरम् । उभयत्राग्निं समिध्य गोघ्ननामनी
 प्रोक्ष्यामिवाद्याचार्यमभिवादयेत् । उभयत्र सायं प्रातः । अग्निवाद्याग्नि-
 मित्यन्वयः । त्रिरात्रमक्षारलवणाशी भवति । स्पष्टार्थम् । तस्यान्ते
 सावित्रचक्रः । तस्य उपनयनरूपव्रतस्य ननु सन्निधानात्त्रिरात्रस्य
 अव्यक्तशब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्धदर्शनात् । अन्यथा तस्यान्त
 इत्यवचनीयं स्यात् । अस्यान्त इति वक्तुं युक्तम् । भट्टभाष्येऽ-
 प्येवम् । ततश्चक्षुषेऽह्नि सावित्रचक्ररिति भवदेवमष्टौकं चक्षुषेऽह्नि
 सावित्रचक्रः कार्य्य इति सरलौक्तञ्च हेवम् । सवितास्य देवता इति
 सावित्रः । यथार्थं गोर्दक्षिणा । यथार्थं उदीन्यं महाव्याहृत्यादि
 कर्म । इयं दक्षिणा उपनयनकर्मणः ननु सावित्रचक्रोः प्रधानस्य
 उपनयनकर्मणोर्दक्षिणान्तरानभिधानात् । अतएव उपनयनानन्तर-

आचार्य्यं वरो दक्षिणा इति गृहान्तरमिति सरला । वरो
गौः । तथाचोक्तम् । 'गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगम्यते ।
न ततोऽन्यद्वरो यस्मात्तस्माद्गौर्वर उच्यते' । इदानीमुपनयना
तिरिक्तप्रज्ञाचरणादन्यद्वृत्तादि न लिखितम् । भवदेवमष्टेनापि न
लिखितम् । गोमिलः—'सर्वत्राचार्य्यं' तदशकं तेनारात् सत्यमुपा-
गामिति विशेषः । सर्वत्र सर्वेषां व्रतानामन्ते अर्थं मन्त्रे
विशेषः । यत्र चरिष्यामि तत्राचार्य्यमिति । यत्र तच्छक्यमित्यत्र
तदशकमिति । यत्र तेनद्वरा समिधमिति तत्र तेनारात् समिधमिति
यत्र उपैमीति तत्र उपागामिति । कर्मक्रमस्तु उपनयनव्रतान्ते
सावित्रचण्डोमः । ततः स्विष्टिकृद्धोमः । प्राक्स्विष्टिकृदावाप इति
सूत्रात् । ततोऽग्ने व्रतपते व्रतमचार्य्यं तत्ते प्रवर्षीमि तदशकं
तेनारात् समिधमहमनृतात् सत्यमुपागां स्वाहेत्येवमुक्त्वा होमकर्म-
समाप्तौ दक्षिणा गोदानमिति भट्टभाष्यम् । एतेन ब्रह्मचारिणां
जपमात्रं न होमो वचनाभावात् । स्वाहान्तानामपि होमवैवत
इत्यादीनां होमदर्शनमिति सरलोकं हेयम् । अग्ने व्रतपते इति हुत्वा
पश्चादुदगम्रेषु दग्धेषु प्रागाचार्य्योऽवतिष्ठते इति प्रागुक्तसूत्रे अग्ने
व्रतपते इत्यादिमन्त्रस्तु चरिष्यामीत्यादिपदस्थाने अचार्य्यमित्यादि
पदोद्देशमात्रोक्तेन होमादेः प्राप्तेः । तन्मतेऽप्यचार्य्यमित्यस्य ब्रह्मचारि-
पाठवत् पूर्वत्रापि चरिष्यामीति मन्त्रलिङ्गसार्थकत्वाय ब्रह्मचारिपाठो
युक्तः । एवञ्चान्ते व्रतपते व्रतमचार्य्यमित्यादिहोमः समावर्तनमध्ये
भवदेवमष्टोक्तो न युक्तः । व्रतचरिष्यामीत्यारम्भवत् व्रतमचार्य्य-
मित्यस्यापि व्रतसमापकत्वे तस्यैवान्तताया एव युक्तत्वात् ।

अथ समावर्तनम् । उद्योतिषे—'मौमभानुजयोवारे नक्षत्रे च
व्रतोदिते । ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्तनमिष्यते' ॥ गोमिलः—
'अथाज्ञानं । अथ व्रतानन्तरमाज्ञानं स्नानं कुम्पादिति शेषः ।
उत्तरतः पुरस्तादाचार्य्यं कुलस्य परिश्रुतं भवति । आचार्य्यं पुरातनरस्यां

पृथक्स्था वा स्नानार्थमावृतं स्नानं कुर्वीत । अत्र प्राग्भेद-
 दर्भेण चक्षुषाचार्य उपविशति तत्रावृते चक्षुः पदभ्युक्तः प्राक् ब्रह्म-
 चाप्युदयधेनु दमोषु । प्राक्प्राग्भ्युक्त उपविशतीत्यन्वयः । सर्वौषधि-
 विफाण्डाभिरग्निराग्न्यवतीभिः शीतोष्णाभिराचार्योऽभिषिञ्चेत् ।
 सर्वौषधश्च 'ब्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमः सर्वपास्तिलाः ।
 यवाश्चौषधयः सप्त विपदो भ्रन्ति वारिताः' ॥ इति छन्दोग-
 परिशिष्टोक्तस्ताभिः सह या आपो विफाण्डा विपक्वा उष्णीकृतास्ता
 सर्वौषधिविफाण्डास्ताभिराग्न्यवतीभिश्चन्दनाविगन्धद्रव्ययुक्ताभिः शीतो-
 ष्णाभिः शीतोदकमिश्रिताभिरिति भट्टमाध्यम् । स्वयमेव तु मन्त्रवर्णो
 भवति । इव शब्दएवार्थे । स्वयमेव ब्रह्मचारी आत्मानमभिषिञ्चेत्
 आचार्यकल्पाभिषेकस्तु परमतो यतो मन्त्रवर्णो भवन्ति ।
 मन्त्रवर्णोऽभिषेकमन्त्रलिङ्गं तच्च तेनाहमामभिषिञ्चामि इति तेन
 मामभिषिञ्चितमिति च । तद्विधिमाह येऽप्सुन्तरम्यः प्रविष्टा
 इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चति । येऽप्सुन्तरम्य इति मन्त्रेण काशाम-
 पामञ्जलिं ब्रह्मचारी अवसिञ्चति । क भूमौ कुतः अवसिञ्चति वचनात् ।
 तन्मन्त्रस्थाभितान् सृजामीति यदपामीति मन्त्रस्याभितान् सृजामीति
 मन्त्रलिङ्गद्वयाच्च सर्वाधारत्वेन प्राप्ताया भूमौ त्यजति । यदपां धोरं
 यदपां कूरं यदपामशान्तमिति च । अपामञ्जलिमवसिञ्चतीति वर्तते
 चकारात् । यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्यात्मानमभिषिञ्चति । प्रकृतानाम-
 पामञ्जलिना । यो रोचन इति मन्त्रेण ब्रह्मचारी आत्मानम-
 भिषिञ्चति । उम् यशसे तेजसे इति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति
 वर्तते । येन स्त्रियमकृष्वतमिति च । तूष्णीं चतुर्थम् । आत्मान-
 मभिषिञ्चतीति वर्तते । अभिषेकः शिरसि कर्तव्यः शिरः प्रधानमङ्गलाना-
 मिति वचनात् । उपोत्थायादित्यमुपतिष्ठेत् उच्यन् भ्राजभृष्टिभिरित्येतत्
 प्रभृतिमन्त्रेण । आचार्यसमीपादुत्थाय उर्ध्वस्त्रित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण
 मा हिंसीरित्यन्तमन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठेत् । उपान्मन्त्रेण चेत्यात्मनेपदम् ॥

मेखलमवमुद्यते उदुसमं वक्षमिति अवमुद्यते अवस्तादवतारयति ।
 अवशब्दोऽवस्थावर्धे । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा केशरम्भु-
 रोमनेखानि वापयति शिखावर्णम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं
 भुक्त्वा नावितेन मुण्डयाति । अत्र शिखावर्णमिति वचनात् प्राक्
 सशिखं वपनमिति दर्शयति । उक्तञ्च । 'सशिखं वपनं कार्यमा-
 स्नानात् ब्रह्मचारिणा' मिति । स्नात्वा लङ्कृत्याहते वाससी परिषाय
 स्रजमावध्नीत श्रीरसि मयि रमस्वेति । अलङ्कृत्य कुण्डलार्दना-
 त्मानं योजयित्वा आहते, 'ईषदौतं नवं शुभ्रं मदशं यन्न
 धारितम् । आहतं तद्विज्ञानीयात् सर्वकर्मसु पावनं' मिति वशिष्ठोक्त-
 लक्षणे ईषत् सूक्ष्मम् । न धारितं न परिधानादिकृतम् । स्रजं
 ग्रथितपुष्पं अवध्नीत शिरसीति शेषः । श्रीरसीति मन्त्रेण नेत्रौ
 स्थौ नयतं मामित्युपानहौ । अवध्नीतेत्यनुवर्तते । वपानहौ
 चर्मपादुके योग्यत्वात् पादयोः । गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण वैणवं
 दण्डं गृह्णाति, वैणवं वंशप्रभवं, गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण । आचार्य्य
 सपरिषत्कमभ्येत्याचार्य्यपरिषदमीक्षतो यक्षनिव चक्षुषः प्रियो वो
 भूयासमिति । सपरिषत्कं शिष्यादिसमासहितं अभ्येत्याभिमुख्येन
 गत्वाचार्य्यं परिषदञ्चेक्षते यक्षमिति मन्त्रेण । उपोपविश्य मुख्यान्
 प्राणान् संस्पृशन् ओष्ठापिधानानकुलीति उपाचार्य्यसमीपे मुख्यान्
 प्राणान् मुखप्रभवान् वायून् संस्पृशन् स्नातकः ओष्ठापिधानमिति
 मन्त्रं जपेत् । अथैनमाचार्य्योऽर्हयेत् । अत्रावसरे एव स्नातकं
 विवाहोक्तवराहं विधिनाऽर्हयेत् । तदशक्तं गन्धपुष्पाभ्याम् । गोघृक्तं
 रथमुपसंक्तम् पक्षसीकूररवाक्कूराभिमृषेत् । वनस्पति विहृदोहि भूया
 इति । पक्षसी चक्र । कूररं रथिकस्थानं वा कूरं रथरेखेत्यर्थः ।
 वनस्पतीति मन्त्रेणाभिमृषेत् स्पृशेत् । आस्थात ते जगद् अेतानी
 त्वातिष्ठति । रथमावृष आस्था ते जगद् जेतस्मीति वनस्पतेः
 इत्यादि मन्त्रस्व चतुर्थपादेनातिष्ठति उपविशति प्राग्वा उक्त्वाभिप्रपद्य-

प्रदक्षिणमाकृत्वा उपयाति । तेन रथेन प्राङ्मुखो वा प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्य्यसमीपमागच्छति । उपयाताचार्य्यमिति कोहनीयाः । उपयाताचार्य्यसमीपमागताचार्य्यं देयमिति कोहनीया आचार्य्या आहुः । रथामावेऽपि मन्त्रपाठाचारः चक्रकरणे तण्डुला-
दाववशात्तादिवत् । अस्य कर्मणः समावर्त्तनसंज्ञापि । 'गुरुणानुमतः स्नात्वा समावर्त्तौ यथाविधि । उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विता' मिति मनूकेः । स्पष्टं शौनककारिकायाम् । 'कुर्वीत द्वयमेवैतत् समावर्त्तनसंज्ञकम् ।

अथ नवग्रहप्रवेशकर्म । ज्योतिषे—'ज्येष्ठापुनर्वसुयुतं गृहारम्भो-
दितञ्च यत् । तत् त्वं योजयेद्वेश्मप्रवेशे वैवर्चित्तकः' । गृहारम्भे
मतस्यपुराणम्—'चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लभ्यं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्बोष्णप्रायादिकर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् । अश्विनीरोहिणी-
मूलमुत्तराश्रयमेन्दवम् । स्वातीहस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ।
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः । विष्णुभगण्डपरिधवर्जं
योगेषु कारयेत् । आदित्यभौमवर्जन्दु सव्वे वाराः शुभावहाः' ।
राजमार्त्तण्डः—'आदित्येज्यभरोहिणीमृगशिरश्चित्रा धनिष्ठोत्तरा, पोष्णं
विष्णुगतानुराधपवनेः शुद्धैः सुतारान्वितैः । सौम्यानां दिक्सेऽथ
पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ, विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो
वेश्मादिकार्यं शुभम्' । ज्योतिषे—'उग्रं विशाखामदितिञ्च शक्रं
भुजङ्गमग्निञ्च विहाय गेहम् । ग्राम्यस्वलग्नस्थिरमन्दिरेषु कुर्यात्कुम्भ-
भैरुक्तनिरीक्षितेषु । 'कृत्वापतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं दण्डक-
ताम्रफलपुष्पदलोपशोभम् । दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्योमङ्गल्य-
शान्तिनिलयं निलयं विशेष' । विष्णुधर्मोत्तरे—'गोपुच्छविन्यस्त-
करः प्रविशेच्च गृहं गृही । अनुलिप्तः सुखी सखी सपत्नीकस्तथैव
च' । गोमिलः—'मध्येऽग्निमुपसमाधाय कृष्णेन गवा यजेताज्येन
वा श्वेतेन सपायसाभ्यां पायसेन वा । गव्ये गृहस्य उपसमाधाय

कुशाण्डिकोक्तविधिनानि स्थापयित्वा । पायसेन वा केवलेन रसभाष्यं
मांसं पायसमिति संयूयाद्व्यहृतं गृहीत्वा शुद्धयात् । वास्तोस्पते इति
प्रथमा वामदेव्यर्चा महाव्याहुतयः प्रजापतये इत्युत्तरीया । रसं
घृतं मांसं संयूय मिश्रयित्वा केवलपायसं वा अद्व्यहृतं केवलमेक्षणे-
नाष्टवारान् गृहीत्वा वास्तोस्पते प्रतिजानीति मन्त्रेण प्रथमाहुतिः ।
वामदेव्यर्चास्त्रिस्तस्ताभिस्तिस्रः महाव्याहुतिभिस्तिस्रस्ताभिस्तिस्रः
महाव्याहुतिभिस्तिस्रः प्रजापतये इत्येका प्रथमोत्तरीया इति
आहुतिमेदार्थम् । तत्र शब्दोऽप्यत्र देवताहोममन्त्रेभ्यो ज्ञेयाः ।
यावत्त्यस्तास्तावतीर्बहिर्य निष्वापः ताश्च आद्यस्य वास्तोस्पतिः ।
वामदेव्यर्चामिन्द्रः महाव्याहुतीनामग्निवायुसूर्या व्याहुतीनाञ्च
सर्वेषामार्षश्चैव प्रजापतिः । 'अग्निर्वायुस्तथासूर्योबृहस्पतिरपां पतिः ।
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहुताः' इति सम्बर्त्तयचनात् ।
एते न महाव्याहुतीनां पृथिव्यादिवाचकत्वात् । पृथिव्याद्या देवता इति
भृस्त्वा भुवस्त्वा स्वस्त्वा इति च सरलादर्शनात् । भवदेवमष्टेनापि यत्
भृस्त्वानुष्टमित्यादिलिखितं तद्वेद्यम् । तस्यैव स्थानान्तरे महाव्याहुति-
होमलिखने अग्न्यादीनां देवतात्वमिति लिखनात् प्रजापतिरुक्त एव । सृजे
केवलपायसपक्षे च ओम् वास्तोस्पतये त्वा युष्टं निर्वापामीति ब्रीह्यादिक-
मादाय एवमिन्द्राय इति त्रिभिः । अग्नये वायवे सूर्याय प्रजापतये
इत्यष्टौ निर्वापाः । ततः सिद्धचरो घृतस्रुवौ दत्त्वा मेक्षणेनाष्टौ प्रधान-
होमाः । शेषं स्थालीपाकावृताहुत्वा बलीन् हरेत् । प्रदक्षिणं प्रति-
दिशमवान्तरदेशेभ्वानुपूर्वेण व्यतिहरन् । हुत्वैति क्रमप्राप्तेऽप्यानन्त-
र्यार्थम् । तेन प्रधानाहुतीहुत्वा स्थष्टिकृद्भुत्वैव बलीन् हरेत् हुतशेषेष्वेव
तदभावे पायसेन प्रतिविशं सर्वांस्तु दिक्षु क्रमेणव्यवधानं कुर्वन् ।
यदि मुख्यचतुर्विधं दत्त्वा विदिक्षु दीयते तदा व्यवधानता स्यात् ।
इन्द्रावेति पुरस्तात् वायवे इत्यवान्तरदेशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य
इत्यवान्तरदेशे वरुणायेति पश्चात् महाराजायेत्यवान्तरदेशे सोमायेत्यु-

सर्वतः मन्त्रेन्द्रायेत्यवन्तरदेशे वायुकये इत्यधस्तात् कर्द्धं नमोऽब्रह्मणे
इति दिवि वलीन् हरेदिति पूर्वोक्तत्रेणान्वयः । अन्त्यत् सुगमम् ।
नमस्कारेण वलीन् दद्यात् सन्ध मन्त्रान्ते प्रयोक्तव्यः पितृभ्य इत्यत्र षण्णां
कुर्वीत 'अमुष्मै नम इत्येवं वलिदानं विधीयते । वलिदानप्रदानार्थं
नमस्कारः कृतो यतः । स्वधाकारः पितृणाम् हन्तकारो नृणां यतः ।
स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं वलिमतः सदा' इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
अधस्तात्त्रिचप्रदेशे दिवि आकाशे । 'विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो वलिमाकाश
उत्क्षिपेत्' । क्रमस्तु अग्निस्थापनादि प्रधानहोमान्तं कृत्वा वलीन् हरेत् ।
ततः स्विष्टिकृदादिवामदेव्यगानान्तं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् इति ।

अथ ग्रहयज्ञः । दीपिकायाम्—'शुभप्रहार्कवारेषु मृदुक्षिप्रगुणेषु
च । शुभराशिबिलग्नेषु शुभंशान्तिकपौष्टिकम् । मृगगणः—चित्रा-
नुराचामृगशिरोरेवत्यः । क्षिप्रगणो लघुगणः—पुष्याश्विहस्ता । मृगगणो
रोहिण्युत्तराश्रयम् । 'गोचरे वा बिलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेतान् प्रयत्नेन पूजिताः सुगः शुभावहाः' । गोचरे स्तराश्यपेक्षया
यदा कदापि । बिलग्ने जन्मलग्ने सूचका नष्ट रिष्टकारकाः । तेन
दुष्टग्रहसूचनीयदोषोपशमनं फलम् । मत्स्वपुराणे—'उत्सवानन्द-
सन्तानयज्ञोद्वाहादिमङ्गले । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानाञ्च विश्वेदेवास्तथैव च' । नान्दीमुखे वारादिदोषो
नास्ति । 'नान्दीमुखे पितृभ्रातृ संक्रान्तां ग्रहणद्वये । युगाद्यादि-
निमित्तेषु न वारतिथिदूषण' मिति सत्यव्रतवचनात् । अत्र शूद्रस्याप्य-
धिकारः । स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेदिति वचनात् । अस्य स्मार्त्तत्वेन
प्रतिनिधिनाप्यारम्भः कर्त्तव्यः । 'श्रौतं कर्म स्वयं' कुर्यादन्धोऽपि
स्मार्त्तमाचरेत् । अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्त्रतः । इति
शाखातपीवात् । अन्तत उपक्रम्यात् परतः । याज्ञवल्क्यः—'श्रीकामः
शर्मन्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् । वृष्टाशुःपुष्टिकामो वा तथैवाभि-
चरेन्नपि । सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो

नोक्तुः केन्द्रेष्वेति ग्रहः स्मृताः । साक्षात् स्फाटिकाद्रक्तमन्त्रात्
 स्फर्णकाहुमौ । रजसावसः सीसत् कांस्यात् कार्म्या ग्रहः क्रमात् ।
 स्वैर्गर्भैर्वा पटे लेख्या मन्त्रैर्मण्डलकेषु वा । यथावत् प्रवेधानि
 वातांसि कुक्षुमानि च । गन्धार्च वलयश्चैव धूपो देयः सकृद्विशुः ।
 कर्त्रध्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम् । आकृष्णेन द्रव्यं देवा
 अग्निमूर्द्धादिवः ककुत् । उद्धृष्यस्वेति च श्रुचो यथासंख्यं प्रकीर्षिताः ।
 वृहस्पतेऽसित्यदर्व्यस्तथैवाज्ञात् परिभुतः । शशोदेवी तथा काण्डात्
 केतुं कुण्डलिति क्रमात् । अर्कः पलाशः खदिरस्त्वयामासौऽथ पिप्पलः ।
 उद्धुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् । एकैकस्याष्टशतमष्टा-
 विंशतिरेव वा । होतव्या दक्षिण्यभिः दध्ना क्षीरेण वा जुहाः ।
 गुह्यौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरयष्टिकम् । दध्नोवनं हविश्शुभं मांसं
 चित्राञ्जमेव च । दद्याद्यहक्रमान्ज्वेदं द्विजेभ्यो मोक्षणं बुधः ।
 शर्कितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । धेनुः शङ्खस्तथान्डान्
 हेमवासो हयस्तथा । कृष्णा गो रायसं छाग एता वै दक्षिणा
 क्रमात् । यश्च यस्य सदा दुस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् । ब्रह्मण्येषां
 वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ । ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायः
 पतनानि च । भावामावौ च जगत्स्तस्मात् पूज्यतमा ग्रहाः ।
 शान्ति धर्मद्वारा ऐहिकानिष्ठनिवृत्तिः । शान्त्यर्थयागो भक्तिभु-
 च्चादिष्वपि कार्यः । 'नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।
 तथा तथैव काम्यानि न कालस्तु विधीयते' इति दक्षवचनात् । नैमित्ति-
 कानि काम्यानीति समानाधिकरणमिदम् । ग्रहदौस्थ्यव्याधिदुःस्वप्नादि-
 निमित्तानैमित्तिकानि तच्छान्तिफलकत्वात् काम्यानि । श्रीप्रवृद्धार्थ-
 यागस्तु न कार्यः पुष्ट्यर्थत्वेन केवलकाम्यत्वात् । अतएव मतस्वरूपरागम्-
 'वैशम्पायनमासीनमष्टवृक्षद्व्योनकः पुनः । सर्वकायाप्तये नित्यं कथं
 शान्तिकपीष्टिकम्' । वैशम्पायन उवाच । 'भीकामः शान्तिककालो
 वा तवाद्याम्निष्वरन् पुनः । येन ब्रह्मन् विधानेन तप्ये निमग्नस्तु नृप' ।

इत्युपक्रम्य ग्रहयागाभिधानात् । वृद्धिकामहोमस्तत्रग्रहनाशार्थत्वे
 शान्तिकः । केवलवृत्त्यर्थत्वे पौष्टिकः । अयमपि सङ्कल्पात् परमशौचे-
 ऽपि कार्यः । 'अतयस्त्रिविधाषु भादे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे
 सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतक' मिति विष्णुवचने अतशब्दस्य सङ्कल्पा-
 ककर्मपरत्वात् । 'विवाहादौ च संस्कारे वृद्धिभादे कृते सति ।
 सङ्कल्पे ग्रहशान्तौ च नाशौचं मन्यते बुधाः' इति निर्णयामृतधृतवच-
 नान्च । अत्र नान्दीभादं विवाहादावित्यनेन भादस्यारब्धार्थकत्वात्
 वृद्धिभादे कृते इति भवणाच्च विवाहोपनयनादावन्नोत्सर्गात् परमशौच
 एव दोषाभावः । न वृद्धिभादारम्भनादपीति । अत्राग्निनामान्याह
 गृह्याद्यंशे ।—'पूर्णाहुत्यां मृदो नाम शान्तिके वरदस्तथा । पौष्टिके
 बलदश्चैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके' । ग्रहाणाह सूर्यश्च इत्यादि यद्यपि
 सर्वजनसिद्धत्वात् ग्रहाणां बहवः शब्दा वाचकाः सन्ति शब्दोपहितश्चा-
 योऽप्योपहितः शब्दो वा देवता उभयथापि शब्दानियमादविनिगमना
 स्यात् । तथापि सूर्यसोममङ्गलबुधबृहस्पतिशुक्रशनेश्चरराहुकेतुपदे-
 पूजनं सर्वजनसिद्धत्वात् । उभौ बुधबृहस्पती । स्वैर्व्यष्टैस्ताम्राद्यभादे
 यस्य ग्रहस्य योवर्णो रक्तादिस्तैर्व्यष्टैर्वर्णमाह अतस्यपुराणम्—'संस्मरेद्रक्त-
 मादिस्मङ्गारकसमन्वितम् । सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
 मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः' । पिङ्गलो पीतौ । धूम्रं
 चन्द्रं नानावर्णं 'सोमपुत्रो गुहश्चैव तदुभौ पीतकौ स्मृतौ' इति ।
 चित्राश्च केतव इति वशिष्ठसंहितास्कन्दपुराणगोभिलैकवाक्यत्वात् ।
 तथाचामरसिंहः—'धूम्रधूमलो कृष्णलोहिते' । गन्धेश्च रक्तचन्दना
 दिभिः । कृतेषु मण्डलकेषु वर्तुलादिग्रहरूपेषु पूज्या इति शेषः । तथाच
 शान्तिदीपिकायाम्—'वर्तुलोभास्करः काव्यौ हर्षचन्द्रो निशाकरः
 अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधश्चापाकृतिस्तथा । पद्माकृतियुक्तः काव्यश्च-
 त्कोणस्तु भार्गवः । सर्पाकृतिः शनिः काव्यो राहुस्तु मकराकृतिः ।
 खड्गाकृतिस्तथा केतुः काव्यो मण्डलपूजने' । मण्डलकरणासामर्थ्ये

‘वेदिकोवाहः सत्स्वपुराणः’ ।—‘गर्भस्वीतद्वर्णस्यां प्रितिलिङ्ग-
विस्तृताः । वप्रावयुता वेदी विवस्वत्पञ्चावयुता । संस्थापनाय
‘देवानां चतुरस्रास्तद्वर्णाः । अग्निप्रयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत्
‘सुरान्’ । गर्भस्य मण्डपगर्भस्य । मत्स्वपुराणः ।—‘मध्ये तु
मयस्करं विधात् लोहितं दक्षिणेन च । उत्तरस्यां युवं विधादुषं
पूर्वोत्तरेण तु । पूर्व्येण मार्गवं विधात् सोमं दक्षिणपूर्वके ।
पश्चिमेन शनिं विधाद्राहुं दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतुं
स्थापयेत् शुक्लतण्डुलैः’ । अत्रैव आवाहयेद्ब्राह्मतिमिरिति दर्शना-
दावाहं व्याहृतिभिः शुक्लतण्डुलैः कार्यम् । स्कन्दपुराणे ।—
‘जन्मभूगोत्रमेतेषां वर्णस्यानमुष्मानि च । योऽष्टात्वा कुस्ते शान्ति
महास्तेनावमानिताः । उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाञ्च चन्द्रमाः ।
अङ्गारकस्त्वबन्तगान्धु मगवाण्ये हिमाशुजः । सैन्धवेषु रुक्मास्त
शुक्रो भोजकटे तथा । शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्बैराटिकापुरे ।
अन्तर्ब्वेषां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः । आदित्यः काश्यपो गोत्र
आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् । मरद्वाजो भकेन्द्रौमस्तथात्रेयश्च सोमजः ।
युवः पूज्येऽङ्गिरीगोत्रः शुक्रो वै मार्गवंस्तथा । शनिः काश्यपएषाव
राहुः येडीनसिस्तथा । केतवो जैमिनेयाश्च ग्रहसोकहिते रताः’ ।
मत्स्वपुराणः ।—‘आदित्यामिसुखाः सव्ये साधिमत्वविदेवताः ।
‘स्वामनीया मुनिभेष्ट नान्तरा न परास्सुखाः’ । आदित्यान्वाम्यस्य
च । स्थापितग्रहस्यान्तरालेऽन्योऽग्रहो न स्थापनीयः नाध्यागित्व-
परास्सुखाः काव्याः । अविदेवतपूजा अयुत होमाश्चो काव्याः ।
‘कास्यान्तः ।—‘तद्गोत्रजात्परीक्षात्वा होमं यः कृस्ते नरः । न तस्य
फलमाप्नोति नचः क्षुण्यन्ति देवताः । न हुतं नच संस्कारो
नच यत्फलं सभेत्’ । वशिष्ठगोमिश्रकात्यायनाः—‘ब्राह्मणो
‘मार्गवंचापौ अत्रिवावर्कलोहितौ । वैश्यौ सोमयुवौ चैव शेषान्
‘शूद्राञ्च विनिर्दिशेत्’ । कल्यस्त मत्स्वपुराणे ।—‘शुक्लवनं

रवेर्बाह्व । सोमाय वृत्तायसं । संयायकं कुजे दधत् क्षीराश्वं
 सोमश्रमणे । दध्मोदनञ्च जीवाय शुक्राय च वृत्तौदनं । शनैश्चन्द्राय
 कुषरं माजं मांसञ्च राहवे । चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः
 समर्चयेत् । सर्वभक्ष्यैस्तु तत्तद्व्यालाम्बे यथालाम्बोषयन् ।
 मन्त्रकन्तः ओम् सूर्यायत्वायुष्टं निर्व्वपामीति मन्त्रयुक्ताः । यद्युषां
 ग्रहणनिर्व्वपप्रोक्षणमन्त्रयुक्ताः । शृगेदिनान्तु निर्व्वपप्रोक्षण मन्त्रयुक्ताः ।
 चन्द्रव्यमाह गोमिलः ।—‘अथ हविर्निर्व्वपति ग्रीहीन् यवान् वेति’
 तदलाम्बे शालिगोवृमावपि ग्राह्यौ । यथोक्तस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं
 तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा ग्रीहीणामिव शालयः’ इति
 कन्दोगपरिशिष्टात् । समित् प्रभायन्तु मत्स्वपुराणे ।—‘प्राचेरा
 मात्राः सशिक्षाः सवल्काः सनलाशिनीः । समिधः कल्पयेत् प्राशः
 सर्व्वकर्मभु सर्व्वदा’ । तत्तत्समिदलाम्बे पैठोनिभिः । काण्डमूल-
 फलपुष्पप्ररोहरसम्प्रदादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्व्वीत् सर्व्वालाम्बे
 यवः प्रतिनिधिर्भवतीति काण्डं नालं प्ररोहोऽङ्कुरः । यव इति
 कल्पतव पाठः । अथयव इति नारायणोपाध्यायाः । आकृष्ये-
 नेत्वादयः क्रमेण सूर्यादिमन्त्राः । एकैकस्येति स्वस्वमनुसारेण ।
 चरुसमूहेनाद्यभागं कृत्वा चरुणां प्रत्येकमेकैकाहुतिमर्कादिक्रमेणार्कादि-
 मन्त्रैर्हुत्वा पश्चात् स्वस्वमन्त्रैरेव यथोक्तसंख्या होतव्या इति
 शृङ्गापाणिमहामहोपाध्यायाः । दूर्वाहोमे दूर्वात्रयं ग्राह्यं ।
 सारदातिलके होमद्रव्यपरिमाणे दूर्वात्रयसङ्ख्येति दधन्नात् ।
 चूर्णं पक्वं तिलतण्डुलचूर्णं कुषररूपं शनैश्चन्द्राय कुषरमिति
 मत्स्वपुराणात् । मांसमाजं ‘आजं मांसञ्च राहवे’ इति मत्स्वपुराणात् ।
 चित्राक्षं अजाक्षीरेण संस्विन्ना यवाश्च तिलतण्डुलाः । अजाकर्मस्य
 रक्तेन रक्ताक्षित्राक्षसंस्विताः’ । इति दीपिकोक्तं । यथालाम्ब-
 मित्यनेन तत्तद्व्यालाम्बे भक्षयान्तरं देयं । सर्व्वभक्ष्यैः समर्चयेदिति
 मत्स्वपुराणात् । सत्कृत्य पाद्यादिना पूजित्वा केन्वादिदक्षिणा

देया । तदभावे तु मत्स्यपुराणं ।—‘सुवर्णमयवा दद्यात् गुरुणा
 येन वृष्यति’ । तथाच मत्स्यपुराणं ।—‘यजमानः सपत्नीक श्रुत्विष
 स्तान् समाहितः । दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः’
 इत्युपक्रमात् गुरुणा येन वृष्यतीत्युपसंहारात् । तत्रैव लक्ष्यहोमे ।—
 ‘दातव्या यजमानेन पूर्व्वदक्षिणा पृथक् । त्वरःक्रोधविहीनेन
 श्रुत्विग्भ्यः शान्तचेतसा इत्युक्तत्वात् श्रुत्विग्भ्यएव दक्षिणा ।
 ‘सूर्याय कपिलां धेनुं दद्याच्छङ्खं तयैन्दवे’ । इत्यादिषु तादर्थ्ये
 चतुर्थी । तेन सूर्य्यागप्रतिष्ठायं कपिलां धेनुं श्रुत्विजे दद्यात् ।
 गुरौदनादिभोजनमपि तस्यैव उपस्थितत्वात् । एता दक्षिणा भोजित-
 ब्राह्मणानामिति शूलपाणिव्याख्यानान्तरम् । ‘समन्त्रेण प्रदातव्याः
 सव्याः सव्यत्र दक्षिणा’ इति मत्स्यपुराणात् । धेन्वादिदाने कपिले
 सव्यदेवानामित्यादि तत्तन्मन्त्राः पाठ्याः । ते च प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।
 श्रुत्विग्भ्य इत्युक्तादिहोमविधयः । अल्पहोमेऽशक्तावेकोऽपि श्रुत्विक् ।
 अतएव गुरुणा येन वृष्यतीत्युक्तं यश्चेति पूर्व्वोक्तादतिरिक्तोपचारेण ।
 अतएव दीपिकायां ।—‘एकैकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या
 मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना क्षीरेण वा युतं’ । पूजयिष्यथ त्वमीष्टवरदानेन अतो
 दुस्थः ग्रहो यत्नतः पूजनीयः । यथा मत्स्यपुराणे ।—‘दुस्थः
 स्वल्पोपचारेण दुस्थः शक्राद्यपेक्षया । यत्नतः पूजनीयास्ते पूजिताश्चेत्
 शुभावहाः’ । तथा ‘यस्तु पीडाकरो नित्यं मल्पवित्तस्य वा ग्रहः ।
 स तं यत्नेन संपूज्य शेषानप्यर्चयेन्नरः । तस्मात् पीडाकरो
 निर्व्विंशं य एव भवति ग्रहः । तमेव पूजयेद्भक्त्या द्वौ वा त्रीन् वा
 यथाविधि । एकमप्यर्चयेद्भक्त्या ब्राह्मणं वेदपारगं’ । दक्षिणाभिः
 प्रयत्नेन न बहूनल्पवित्तवान् । इति बन्द्यधटोयहरिहरभट्टाचार्यात्मज
 श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं संस्कारतत्त्व समाप्तं ।

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल नं० 24 SAS
लेखक Smt. Hemba Chatterjee
शीर्षक Studies in Some Aspects of
Hindu Sambras . . .
खण्ड क्रम संख्या 4752